

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

АНТОНЮК ОЛЕНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 911.2:551.438.5(477.43/.44+477.84)(043.5)

**БЕЛІГЕРАТИВНІ ЛАНДШАФТИ ПОДІЛЛЯ: СТРУКТУРА,
КЛАСИФІКАЦІЯ, РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ**

11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних
ресурсів

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук

Науковий керівник
доктор географічних наук, професор
Денисик Г.І.

Київ - 2016

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ БЕЛІГЕРАТИВНИХ ЛАНДШАФТІВ.....	11
1.1. Белігеративні ландшафти: ландшафтознавчий та лінгвістичний аналіз основних термінів і понять.....	11
1.2. Ретроспективний аналіз досліджень белігеративних ландшафтів.....	18
1.3. Конструктивно-географічне значення дослідження белігеративних ландшафтів.....	28
1.4. Принципи і методи дослідження белігеративних ландшафтів.....	32
Висновки до розділу 1.....	40
Розділ 2. ПРИРОДНІ ТА ІСТОРИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ БЕЛІГЕРАТИВНИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ.....	42
2.1. Аналіз природних умов і ресурсів Поділля та їх значимість для оборонних потреб.....	42
2.2. Геостратегічне розташування та особливості заселення Поділля.....	53
2.3. Регіональні природні та історичні особливості формування белігеративних ландшафтів.....	58
Висновки до розділу 2	66
Розділ 3. КЛАСИФІКАЦІЯ І СТРУКТУРА БЕЛІГЕРАТИВНИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ.....	67
3.1. Класифікація белігеративних ландшафтів.....	67

3.2. Таксономія типологічних структур белігеративних ландшафтів.	74
3.3. Структура белігеративних ландшафтів Поділля.	77
Висновки до розділу 3	100
Розділ 4. РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІНИ ТА РАЙОНУВАННЯ БЕЛІГЕРАТИВНИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ.	101
4.1. Висотна диференціація белігеративних ландшафтів.	101
4.2. Регіональні поєднання белігеративних ландшафтів.	110
4.3. Районування белігеративних ландшафтів Поділля.	121
Висновки до розділу 4	127
Розділ 5. РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА БЕЛІГЕРАТИВНИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ.	129
5.1. Сучасний стан белігеративних комплексів та їх ландшафтне значення.	129
5.2. Раціональне використання та заповідання белігеративних ландшафтів.	136
5.3. Белігеративні ландшафти у структурі екомережі Поділля	148
Висновки до розділу 5.	155
Висновки	157
Список використаної літератури	161
Додатки.	192-
	229

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БЛ – белігеративні ландшафти

БЛП – белігеративні ландшафти Поділля

БЛ-ІС – белігеративні ландшафтно-інженерні системи

БЛ-ТС – белігеративні ландшафтно-техногенні системи

ВБЛ – власне белігеративні ландшафти

ДОТ – від російського «довготривала вогнева точка»

ДЗОТ – від російського «довготривала земляна вогнева точка»

ДВС – довготривала вогнева споруда

УР – укріпрайон

АПК – артилерійський півкапонір

КП – командний пункт

СП – спостережний пункт

ВСТУП

Актуальність теми. Стабільність та різноманіття сучасного ландшафту будь-якого регіону залежить від наявності та стану в його структурі трьох груп ландшафтів: натуральних, натурально-антропогенних та антропогенних. Серед антропогенних на особливу увагу заслуговують белігеративні (від лат. *beligero* – вести війну) ландшафтні комплекси, що сформувались у процесі підготовки і ведення воєнних дій, проведення військових навчань тощо. Вони поширені скрізь і концентрують в собі історію найкритичніших моментів взаємодії між людьми, які відображаються в понівечених ландшафтах. Тривалий час географі і ландшафтознавці не звертали уваги на белігеративні ландшафти бо вважали їх «ландшафтами без майбутнього». Однак, події другого десятиліття XXI ст. доводять, що роль та значення белігеративних ландшафтів не зменшується, а зростає, що й визначило актуальність цього дослідження.

Поділля – репрезентативний регіон для детальних досліджень белігеративних ландшафтів. Перші оборонні споруди – захисні вали і рови - тут збудовані в епоху бронзи (III-II тис. до н.е.), значно зросла їх кількість та розширились площі у скіфські (VII- II ст. до н.е.) та слов'янські (II-IX ст.) часи, у період розбудови Київської Русі (IX-XIII ст.), у XVI-XIX ст. та в період Першої і Другої світових війн. У межах Поділля, зокрема Вінницького Придністер'я, белігеративні ландшафти продовжують формуватись і зараз. Їх дослідження є не менш актуальними, ніж вивчення інших сучасних ландшафтів.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою науково-дослідних тем Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та кафедри географії цього ж ВНЗу «Регіональне антропогенне ландшафтознавство: теорія і практика» (2005-2015 рр.). Результати дослідження – частина держбюджетної теми «Розробка місцевих схем екологічної мережі Мурованокуріловецького і

Жмеринського районів» (2013-2014 рр, № ДР 0114U002043).

Мета і завдання дослідження. *Мета* - конструктивно-географічний аналіз белігеративних ландшафтів Поділля, їх структури, районування й розробка заходів раціонального використання у майбутньому.

Для досягнення поставленої мети послідовно вирішувалися такі *завдання*:

- доповнити та удосконалити наявні теоретико-методологічні засади регіональних досліджень белігеративних ландшафтів;
- проаналізувати природні та історичні чинники формування белігеративних ландшафтів Поділля;
- виокремити та обґрунтувати етапи дослідження белігеративних ландшафтів Поділля;
- дослідити сучасне різноманіття та структуру белігеративних ландшафтів, провести їх типологію;
- виявити й проаналізувати регіональні відміни у просторовому розповсюдженні та різноманітті белігеративних ландшафтів; здійснити їх районування у межах Поділля;
- прогнозувати розвиток белігеративних ландшафтів та обґрунтувати можливі напрями їх раціонального використання.

Об'єкт дослідження – белігеративні ландшафти Поділля.

Предмет дослідження – закономірності формування та розвитку, сучасна структура, типологічні особливості, регіональні відміни, районування белігеративних ландшафтів Поділля.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження виконане на основі теоретичних засад конструктивної географії, класичного і антропогенного ландшафтознавства, історії та екології, що викладені у працях вітчизняних та зарубіжних вчених – В.В. Докучаєва Д.Л. Арманда, А.Г. Ісаченка, Ф.М. Мількова, О.М. Маринича, П.Г. Шищенка, М.Д. Гродзинського, Г.І. Денисика, В.М. Петліна, Ю.Г. Тютюнника, та ін. Для досягнення поставлених завдань використані методи польових географічних та

ландшафтознавчих досліджень у комплексі з методами історичної науки, археології, військових наук тощо; група методів обробки та інтерпретації матеріалів польових досліджень; методи суміжних з географією та ландшафтознавством наук – ґрунтознавства, геоботаніки, екології; методи ландшафтного картографування з використанням ГІС та інших комп'ютерних технологій.

Наукова новизна одержаних результатів.

Уперше:

- з ландшафтознавчого погляду детально проаналізовано наявні матеріали щодо оборонних споруд та їх значення у структурі сучасних ландшафтів окремого регіону – Поділля;
- виявлені та проаналізовані загальні й регіональні чинники формування белігеративних ландшафтів Поділля,
- виділено етапи дослідження белігеративних ландшафтів Поділля;
- досліджено структуру, проведено типологію і класифікацію белігеративних ландшафтів Поділля;
- виокремлено й обґрунтовано наявність регіональних поєднань белігеративних ландшафтів Поділля та проведено їх районування з метою раціонального використання.

Удосконалено:

- теоретико-методологічні засади історико-географічних і ландшафтознавчих досліджень специфічних антропогенних ландшафтів – белігеративних;
- районування антропогенних ландшафтів окремого регіону з урахуванням наявних у їх структурі белігеративних ландшафтних комплексів.

Отримали подальший розвиток:

- регіональні дослідження белігеративних ландшафтів;
- конструктивно-географічні основи оптимізації антропогенних ландшафтів, зокрема воєнного походження.

Практичне значення одержаних результатів. Виявлені специфічні особливості белігеративних ландшафтів уможливили розробку шляхів їх оптимізації та раціонального використання, що може бути доцільним у процесі проведення подібних досліджень в інших регіонах України. Результати дисертаційного дослідження використовуються органами державної влади при розробці регіональних програм і планів раціонального природокористування, розвитку туризму та обласними товариствами охорони природи. Розроблені в дисертації теоретичні аспекти дослідження белігеративних ландшафтів, зібраний фактичний і картографічний матеріал використовується при викладанні курсів «Основи антропогенного ландшафтознавства» і «Регіональне антропогенне ландшафтознавство», «Фізична географія України» і «Природнича географія Поділля», «Краєзнавство і туризм» у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського.

Особистий внесок здобувача полягає у самостійному опрацюванні архівних літературних і картографічних матеріалів, а також результатів польових історико-географічних і ландшафтознавчих досліджень; удосконаленні та доповненні окремих теоретичних та методичних аспектів пізнання белігеративних ландшафтів; у розробці оригінальних карт і схем; проведенні районування та обґрунтуванні рекомендацій прикладного значення.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на щорічних звітних конференціях аспірантів та викладачів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського у 2009-2014 роках, міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях, а саме: Міжнародній науковій конференції, присвяченій 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та 60-річчю створення кафедри фізичної географії (Чернівці, 2005), I Всеукраїнській науково-практичній конференції «Географія та екологія: наука і освіта» (Умань, 2006), Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 15-річчю науково-

дослідної лабораторії «Екологія і освіта»: «Екологія: наука, освіта, природоохоронна діяльність» (Умань, 2007), Третій Міжнародній науковій конференції до 130-літнього ювілею академіка Степана Рудницького «Історія Української географії та картографії» (Тернопіль, 2007), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Географія та екологія: наука і освіта» (Умань, 2008), Міжнародній науковій конференції «Українська історична географія та історія географії в Україні» (Чернівці, 2009), Міжнародній науково-практичній конференції «Дністровський каньйон – унікальна територія туризму» (Тернопіль, 2009), III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Географія та екологія: наука і освіта» (Умань, 2010), III Міжнародній науковій конференції до 10-ої річниці кафедри геоекології та 25-ої річниці кафедри фізичної географії ТНПУ «Стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива» (Тернопіль, 2010), Міжнародній науковій конференції «Еволюція та антропогенізація ландшафтів передгірських і гірських територій» (Чернівці, 2012), Міжнародній науково-практичній конференції на відзначення 95-річчя від дня народження Ф.М. Мількова «Антропогенне ландшафтознавство: перспективи розвитку» (Вінниця, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції «Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика» (Чернівці, 2014), The 1st International Academic Conference «Science and Education in Australia, America and Eurasia: Fundamental and Applied Science» (Australia, Melbourne, 2014), Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 25-річчю географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка «Географія, Екологія, Туризм: теорія, методологія, практика» (21-23 травня 2015 р.), II Міжнародній Науково-практичній Інтернет-конференції «Актуальні проблеми країнознавчої науки» (м. Луцьк, 14-15 травня 2015 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 29 наукових праць загальним обсягом 8,4 друкованих аркушів (зокрема 8,1 друкованих аркушів належать автору особисто). Серед них 8 статей у наукових фахових виданнях

загальним обсягом 2,33 друкованих аркушів (зокрема 2,29 друкованих аркушів – авторські) та публікацій в інших виданнях.

Обсяг і структура роботи. Робота складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 229 сторінок, з них основного тексту – 154 сторінки. Робота містить 47 рисунків, зокрема 26 картосхем, 10 додатків на 37 сторінках. Список використаних джерел вміщує 325 найменувань на 31 сторінці.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ БЕЛІГЕРАТИВНИХ ЛАНДШАФТІВ

1.1. Белігеративні ландшафти¹: ландшафтознавчий та лінгвістичний аналіз основних термінів і понять

Упродовж історії розвитку людського суспільства відбулося більше п'ятнадцяти тисяч війн. Їх результат – не лише значні людські та матеріальні втрати, але й понівечені ландшафти [104]. Ще й зараз наявні різновікові, чисельні й своєрідні ландшафтні комплекси воєнного походження: укріплені райони й окремі ділянки, обваловані городища, окремі оборонні вали й рови, сторожові кургани, окопи і вирви від вибухів, ДЗОТи і бліндажі, на десятки кілометрів прослідковуються укріплені лінії тощо. Вони є на всіх континентах і в межах будь-якої природної зони, в околицях міст і сіл, на полях, луках і в лісах. Різниця лише в їхній кількості та особливостях ландшафтної структури. Однак, навряд чи де-небудь на Землі ландшафтних комплексів воєнного походження є більше, ніж на Східноєвропейській рівнині, особливо в її південно-західній частині, де й розташоване Поділля. Г.І. Денисик зазначає, що: «вони тут стали невід'ємною, а в окремих випадках і характерною ознакою сучасних ландшафтів» [105, с. 164].

Широке розповсюдження, значне різноманіття й специфічні умови їх формування (переважно під час військових дій), значення для пізнання природи й історії окремих регіонів Землі спонукали фахівців різних наукових напрямів до активних досліджень ландшафтних комплексів воєнного походження. У процесі таких досліджень було запропоновано значну кількість термінів і понять, різноманітних визначень, котрі часто не лише не співпадають за змістом, але й протирічять один одному.

1 – поняття «ландшафт», «геокомплекс», «геосистема» у розумінні автора – синоніми.

Це спонукає до детальнішого розгляду основних термінів і понять, які будуть у подальшому використані в процесі пізнання ландшафтних комплексів воєнного походження.

У 1974 році засновник антропогенного ландшафтознавства Ф.М. Мільков запропонував усі ландшафтні комплекси воєнного походження об'єднати в особливий клас антропогенних ландшафтів під загальною назвою *белігеративні* (від латинського *beligero* – вести війну) *ландшафти* [197]. Ця назва виявилась вдалою і зараз є найбільш вживаною. Вдалою тому, що під назвою (терміном) **«белігеративний ландшафт»**, **«белігеративний ландшафтний комплекс»** можна розуміти будь-які ландшафтні комплекси воєнного походження незалежно від їх способу створення, віку та особливостей сучасного функціонування. Є й інші терміни, якими науковці, не завжди аналізуючи їх суть, узагальнено називають ландшафтні комплекси воєнного походження. Серед таких:

- воєнно-фортифікаційні [52, 61, 75]. Цей термін доцільно використовувати, але для позначення не всіх ландшафтних комплексів воєнного походження, а лише тих, що були створені в процесі будівництва фортифікаційних споруд – оборонних валів і ровів, оборонних ліній, окопів і траншей тощо;

- військово-фортифікаційні [97, 144, 151]. Частіше вживаний серед військових фахівців і має більш широке значення, ніж термін воєнно-фортифікаційні ландшафти. Однак і він не охоплює всі белігеративні ландшафти, а лише ті з них, що були створені при наявності військ і військовими. Між тим, значна частина цих ландшафтних комплексів, наявна до цього часу, – протитанкові рови, ескарпи – була створена цивільним населенням або в процесі випробувань тієї чи іншої зброї – вирви від атомних бомб, кільцеподібні заглибини на поверхні землі, що утворилися в результаті підземних випробувань тощо;

- інженерно-військові [98, 173, 170]. Цей термін найбільше придатний для позначення лише сучасних активно функціонуючих

белігеративних ландшафтних комплексів – воєнних полігонів, складських комплексів воєнної техніки і військових частин та інших.

Наприкінці ХХ ст. в антропогенному ландшафтознавстві виокремились два напрями вивчення впливу техніки на природне середовище: *функціональний* – вчення про ландшафтно-інженерні й ландшафтно-техногенні системи та *просторово-морфологічний*, або вчення про власне антропогенні ландшафти [103].

Функціональний напрям активно використовують у процесі дослідження природного середовища, у якому соціальний (у нашому випадку - військовий) елемент виступає регулятором всіх змін, які відбуваються в ньому. Просторово-морфологічний досліджує ландшафтні комплекси воєнного походження, розвиток яких, після припинення зв'язків з технікою (технічною системою), здійснюється за природними закономірностями [197]. Це дає можливість серед белігеративних ландшафтів виокремити:

– *белігеративні ландшафтно-інженерні системи* (БЛ-ІС) – це початкова, інженерна стадія формування белігеративних ландшафтів. Від їх функціонування у майбутньому залежать особливості розвитку і структура белігеративних ландшафтів. У структурі белігеративних Л-ІС функціонують тісно взаємопов'язані між собою три блоки: природний, військово-технічний та управління (рис. 1.1).

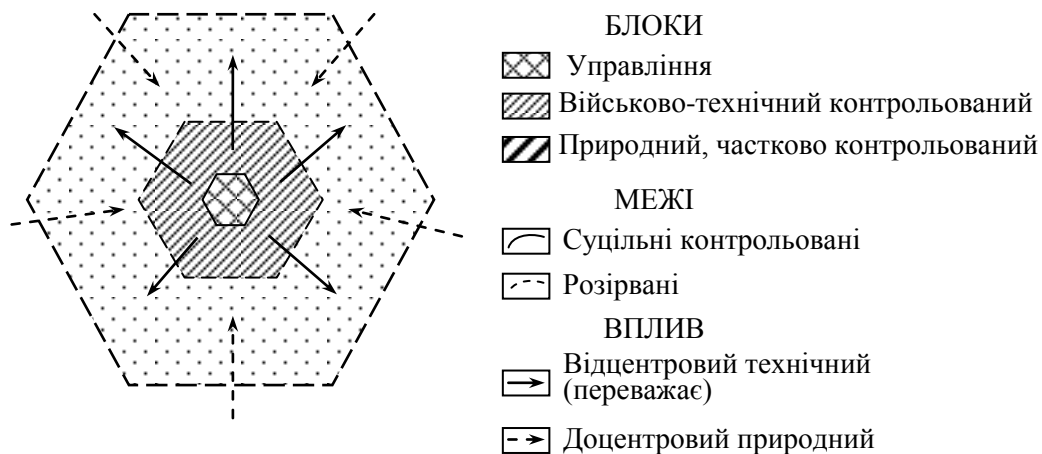

Рис. 1.1 Белігеративна ландшафтно-інженерна система

Зв'язки між блоками БЛ-ІС контролюються людьми і технікою. Тут усі природні процеси постійно подавляються технічним блоком. Залежно від потужності військово-технічного блоку та необхідності БЛ-ІС, такі белігеративні ландшафти можуть формуватися і функціонувати упродовж десятків, а інколи лише кількох років. До ЛБ-ІС відносяться функціонуючі зараз воєнні аеродроми, військові частини, полігони й стрільбища, діючі лінії оборони тощо.

У зв'язку з тим, що техніка і блок управління визначають розвиток БЛ-ІС, вони не є предметом дослідження лише антропогенного ландшафтознавства. Важливе значення тут мають і галузеві (інженерно-геологічні, гідрологічні, економічні, екологічні, будівельні та ін.) дослідження, а також знання військової техніки. Белігеративні ландшафтно-інженерні системи здебільшого закриті військові об'єкти і літературно-картографічні матеріали щодо них недоступні, а тому в цьому дослідженні вони не розглядаються;

- белігеративні ландшафтно-техногенні системи (БЛ-ТС) формуються і функціонують упродовж перехідного етапу розвитку белігеративних ландшафтів: між БЛ-ІС і власне белігеративними ландшафтами (ВБЛ), коли блок управління перестає діяти, а технічний блок функціонує частково (рис. 1.2).

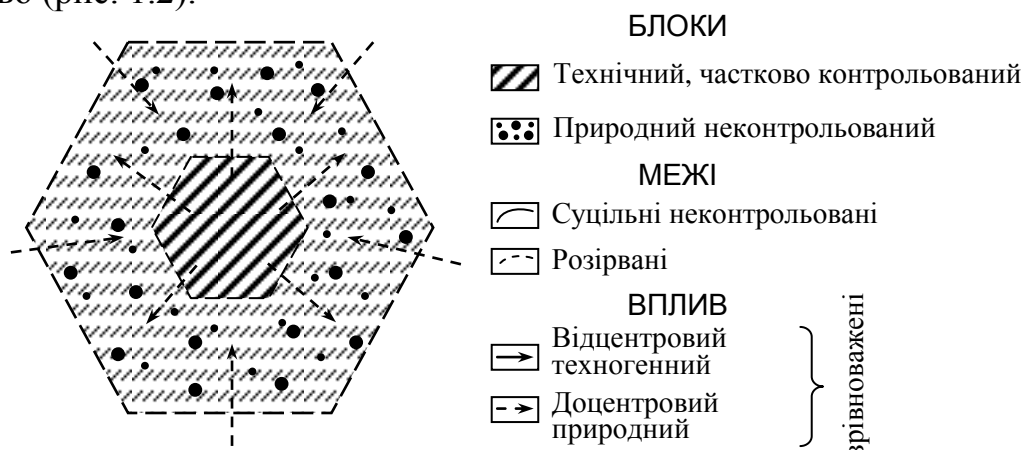

Рис. 1.2 Белігеративна ландшафтно-техногенна система

На цьому етапі розвитку белігеративних ландшафтів інтенсивніше проявляються різноманітні природні процеси, а людина і техніка контролюють

їх лише за необхідності. У процесі дослідження БЛ-ІС і БЛ-ТС інколи можна об'єднати під назвою белігеративних ландшафтно-технічних систем (БЛТхС). Белігеративні ландшафтно-техногенні системи теж частково закриті, матеріали щодо них малодоступні, тому в цьому дослідженні вони розглядаються лише частково. Зараз до БЛТС відносяться недіючі, але не покинуті воєнні аеродроми й полігони, території військових частин тощо;

– *власне белігеративні ландшафти (ВБЛ)* формуються після припинення впливу технічного блоку і блоку управління. Створені у процесі функціонування БЛ-ІС і БЛ-ТС белігеративні ландшафти являють собою одноблокову систему природних компонентів (рис. 1.3).

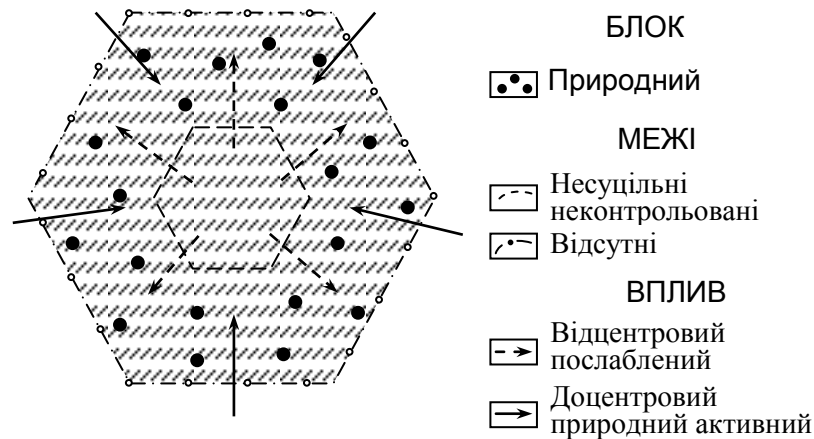

Рис. 1.3 Власне белігеративні ландшафти

ВБЛ розвиваються за природними законами і закономірностями під потужним впливом процесів, властивих прилеглим ландшафтам. Белігеративні ландшафти на цьому етапі розвитку не можна протиставляти природним, оскільки між ними немає різниці, окрім походження. Саме ВБЛ Поділля (у подальшому вживаємо словосполучення – термін «белігеративний ландшафт») присвячене це дослідження. Поняття «белігеративний ландшафт» – загальне, «белігеративні ландшафти» і «белігеративні ландшафтні комплекси» – синоніми. Це будь-які (фація, урочище, місцевість та ін.) структурні складові белігеративного ландшафту. Синонімом белігеративного ландшафтного комплексу є також поняття «белігеративний об'єкт».

Зараз є кілька визначень поняття «белігеративний ландшафт». Визначення Ф.М. Мількова наведене вище (ст. 12).

В.А. Михайлов пропонує таке визначення поняття «белігеративні ландшафти» – це специфічні воєнно-технічні комплекси, створені в результаті зміни природного ландшафту або штучно, з особливих матеріалів, а також об'єкти воєнної інфраструктури, і ті, що виникли у результаті ведення воєнних дій (реальних або учбових) та підготовки до них. [193, с. 70-75].

О. Семеряга пропонує таке робоче визначення белігеративного ландшафту: клас антропогенних ландшафтів, що утворився в результаті ведення воєнних дій і складається з природно-територіального комплексу в поєднанні з побудовою, що призначена для вкритого розміщення і найбільш ефективного використання зброї, військової техніки, пунктів управління, а також для захисту військ, населення та об'єктів тилу від дії засобів ураження супротивника [256, с. 70-75].

Визначення поняття белігеративного ландшафту В.А. Михайлова і О. Семеряги – швидше їх коротка характеристика, а не чітке окреслення суті поняття. Вважаємо, що *белігеративний ландшафт – це антропогенний ландшафт, сформований у процесі підготовки та ведення воєнних дій.*

Белігеративні і тафальні ландшафти. Тафальні ландшафти (від грецького *taphä*-поховання, могила) – це антропогенні ландшафтні комплекси, що формуються в процесі різноманітних поховань людей. Вперше були виділені й частково обґрунтовані В.М. Воловиком у 2000 році [65]. До тафальних ландшафтів відносяться безнасіпні (катакомби, некрополі, мазари, масштаби, мавзолеї, цвинтарі та ін.) і насипні (поодинокі кургани, курганні групи й поля, хіллфорти та ін.) могильники, різноманітні мегаліти – піраміди, дольмени, менгіри, кромлехи, аху тощо. У порівнянні з белігеративними видно, що це різні не лише за походженням, але й за суттю антропогенні ландшафтні комплекси. Однак, окремі з них мають багато спільного між собою і навіть зараз тафальні ландшафти частково досліджують в структурі белігеративних.

Особливо це стосувалося одиноких або групи курганів. Такий підхід прослідковується в окремих авторів і зараз.

З лінгвістичного погляду, апелятив курган репрезентує «продовгувате підвищення» та «штучно насипаний горб» [158, 266, 297].

З ландшафтознавчого погляду, кургани – це найпростіші антропогенні неоконплекси. Це земляні, іноді з наявністю каменю насипи у вигляді горба правильної округлої або, рідко, продовгуватої форми.

В українській географічній енциклопедії [74], словниках і довідниках терміну «курган» немає. Ф.М. Мільков визначає курган як «могильний або сторожовий горб, що залишився від давніх мешканців степів» [197, с. 219].

Одинокі кургани за функціональним призначенням поділяють на дві групи: *сторожові* – частіше насипали в рівнинному степу або на відкритих ділянках лісостепу і в подальшому на них будували сторожові вишки для кращого огляду місцевості і попередження появи ворога; *поховальні кургани* (інша назва «могили», «могилки») – були місцем поховання царів, вождів, інших визначних осіб; груп людей (значні за розмірами кургани) або окремих людей – малі могильники. У першому випадку кургани (сторожові) відносяться до белігеративних, а в другому («могили») – до тафальних ландшафтів. Це *ландшафти-аналоги*. Для того щоб їх розрізнити, необхідно провести детальні археолого - ландшафтознавчі дослідження. У польових умовах поховальні кургани можна виокремити за наявністю ритуальних поховальних ознак – кам'яних споруд, різноманітних знаків, залишків, кілець з каменю навколо кургану тощо. Поховальні кургани (могили) широко представлені в межах Поділля (Додаток А). У цьому дослідженні розглянуті сторожові кургани, а також частково ті поховальні, які в подальшому використовувались як сторожові в різні історичні періоди і як переважаючі висоти могли бути задіяні в бойових діях часів Першої і Другої світових воєн.

Як белігеративні, так і тафальні ландшафти мають виключно важливе значення в пізнанні історії розвитку будь-якого регіону, розумінні структури й властивостей сучасних ландшафтів, а також у вирішенні екологічних проблем,

зокрема в селитебних і водних антропогенних ландшафтах. Кургани або вали стародавніх городищ, фортеці і замки в містах або селах – частіше пам'ятки старовини та їх окраса, тоді як цвинтарі – особливо занедбані, а інколи й забудовані або освоєні з іншою метою – екологічна проблема будь-якого поселення.

Немає в географічних та ландшафтознавчих словниках й таких термінів як вал, рів, окоп, шанець, ескарп та інших, які географи та ландшафтознавці часто використовують у своїх працях (Додаток Б).

1.2. Ретроспективний аналіз досліджень белігеративних ландшафтів

Белігеративними ландшафтами фахівці різних наук цікавляться давно. Стародавні городища, вали і кургани детально вивчають археологи та історики, ними цікавляться архітектори, військові фахівці і навіть фізики та математики. За минулі десятиріччя городища, кургани і вали – об'єкт активних досліджень палеогеографів, ґрунтознавців, ботаніків та зоологів. Результати цих досліджень опубліковані у численних спеціальних і узагальнюючих виданнях. Вони потребують окремого аналізу, але у нашому дослідженні немає змоги та й необхідності його здійснити. Проаналізуємо лише праці, що стосуються регіону нашого дослідження – Поділля або мають відношення до окремих аспектів пізнання суті белігеративних ландшафтів.

Тривале формування, значне різноманіття й постійна зацікавленість науковців белігеративними ландшафтами Поділля дає можливість у процесі їх пізнання виділити такі періоди:

Період випадкових фіксацій белігеративних ландшафтів та спогадів про них (до середини XIX ст). Специфіка досліджень Поділля, особливо з кінця XVIII і майже до середини XIX ст. полягає в тому, що ним займалися переважно польські вчені. Це викликано об'єктивними чинниками: понад трьохсотрічним входженням краю до складу Речі Посполитої, пануванням до 1831 року державної польської мови, католицизму, міцними соціально-

економічними позиціями шляхти. Майже у всіх польських публікаціях цього часу Поділля розглядалося в контексті історії Речі Посполитої як її невід'ємна частина. Однак, не сприймаючи сьогодні подібні концепції польської історіографії, доцільно віддати належне польським дослідникам Поділля, особливо першої половини XIX ст., за зібраний ними значний фактичний матеріал про природу, населення, господарство, культуру, традиції і побут краю. Упродовж цього періоду белігеративні ландшафтні комплекси городищ, оборонні вали, окопи й кургани ніхто спеціально не описував і не вивчав. Проте, зустрічаються численні згадки в літописах, нотатках мандрівників, їх зафіксованих розповідях, описах земель та окремих маєтків, є навіть зображення валів та курганів на картах. У літописі Данил-Попова і Биховця зазначено, що для захисту від татарських набігів браття Каріотовичі «посекши лес оумуровали городъ Каменец, а с того все городи Полоцкия оумуровали и всю землю Подольскую осели» [73, с. 44]. До міст, де були створені оборонні споруди упродовж XIV – XVII ст., відносились Смотрич, Бакота, Каменець, Скала, Чернений городок, Брянськ, Сокоlecь, Венниця та інші. У літописі Сатанівського монастиря (XV ст.) зазначено, що в околицях містечка Сатанів є пам'ятки стародавнього населення і численні кургани, скельні печери і великий земляний вал, який тягнеться паралельно Збручу і потім зникає на правому боці цієї річки у Галичині [278, с. 348].

Найчастіше белігеративні ландшафтні комплекси відзначали в околицях міст і сіл, де їх було найбільше. Польський історик М. Стрийковський, проїжджаючи Поділлям у 1575 році, бачив біля подільських міст окопи, які місцеві жителі називали «Вітовтовими шанцями» [201]. Белігеративні ландшафтні комплекси Поділля згадуються в працях польських письменників, істориків і краєзнавців М. Стрийковського, М. Бельського, М. Кромера, Н. Молчановського, В. Марчинського.

Крім польських вчених, окремі спогади і навіть уже цілеспрямовані описи белігеративних ландшафтів Поділля є в працях російських військових, істориків

та землевпорядників. Серед них варто зазначити оригінальні відомості про оборонні вали, рови й кургани у працях Є. Ейхвальда, Г. Бледе та ін.

Період детальних описів белігеративних ландшафтів істориками, археологами та військовими фахівцями (середина XIX ст. – початок XX ст.). Цей період був надзвичайно продуктивний у вивченні белігеративних ландшафтів Поділля. Це зумовлено проникненням в регіон капіталістичних відносин, активним і різнобічним господарським освоєнням природних ресурсів і, відповідно, зростанням зацікавленості науковців до пізнання природи та історії Поділля. Зароджується поділлєзнавство: активно вивчаються усі напрями життя краю, формується когорта професійних краєзнавців. Основними методами дослідження белігеративних ландшафтів були їх опис та часткове картографування. В описах белігеративних ландшафтів вказано їх просторове розташування, конфігурація, параметри (висота, ширина, довжина), частково стан на той час та короткі історичні відомості. До окремих описів склали плани городищ і валів. Більша частина цих матеріалів була опублікована у численних історичних, археологічних та краєзнавчих статтях і нарисах, а також оригінальних узагальнюючих працях, що не втратили свого наукового і пізнавального значення й тепер.

Своєрідною й цікавою працею початку цього періоду, де белігеративні ландшафтні комплекси представлені найбільш повно, був «Атлас Подільської губернії», виданий у 1842 році Міністерством внутрішніх справ Росії у Санкт-Петербурзі у кількості 32 екземплярів. Атлас складається з 12 «зошитів». «Зошити», або частини атласу, присвячені історії, природі, господарству, окремим промислам, звичаям, традиціям тощо. У шостому «зошиті» не лише описані, але й частково досліджені белігеративні ландшафтні комплекси, особливо городища (вали і рови), окремі оборонні вали, редути й шанці, зокрема детально в околицях Кам'янця й Проскурова. На частину з них складені плани, карти, схеми просторового розташування, є кілька рисунків валів та курганів.

Військові теж не залишили поза увагою белігеративні ландшафтні

комплекси. «В районі Кам'янця верст на 15-20 в околицях розсіяні на полях у великій кількості земляні батареї, городища, кургани, одинокі і групами» [274, с. 18]. Мабуть, праця К.І. Тверітінова «Военно-статистическое описание Подольской губернии» (1849 р) є найбільш детальною для початку цього періоду [274]. Тут деталізовано відомості про белігеративні ландшафтні комплекси центрального і східного Поділля, дана їх військово-інженерна характеристика і частково схеми. К.І. Тверітінов зазначав, що в Ольгопільському, Балтському і Ямпільському повітах є «низка сторожових курганів» [274, с. 18]. В описах містечок і сіл Подільської губернії, крім належних до них ремесел, він характеризував і белігеративні ландшафтні комплекси, зокрема біля Меджибожа («укріплення за річкою»), сіл Кузьмин, Проскурівського («на горі за 3 версти є редути, що поросли лісом і називаються «Zamczizko»), м. Немирова («вали із земляними окопами»), с. Ободовки («земляні укріплення»), сіл Ориніна («дві великі могили»), Пиляви («в 3 верстах земляні укріплення»), Троянця («земляні укріплення»), Лісоводів («Троянів вал») та в околицях багатьох інших поселень, а також зазначив відомі йому замки й оборонні споруди біля них [274, с. 140-165].

Із списку подібних публікацій, але вже кінця ХІХ ст., виокремлюється «Археологическая карта Подольской губернии» Ю.Й. Сіцінського [260]. Ю.Й. Сіцінський детально описав кургани й городища, Троянів вал та інші археологічні та історичні пам'ятки Поділля. Як приклад, наведемо в оригіналі опис курганів Ю.Й. Сіцінським в околицях с. Гущинці, тепер Вінницької області: «В лесу на городище три кургана. На поле в сторону Павловки один курган. Со стороны Мизякова група из 40 курганов. В лесу в сторону с. Супрунова на урочище Трушево 40 курганов. За рекой (Південним Бугом) в 1 версте от села, в лесу, на горе несколько сот курганов, расположенных в круг» [260, с. 68]. До цих описів додається цікава карта пам'яток, що вперше відображала просторове розташування белігеративних ландшафтів Поділля (рис. 1.4).

Детальний опис валів, особливо Троянового, наводить В.К. Гульдман у

Рис.1.4 Фрагмент археологічної карти Подільської губернії. За [260].

книзі «Пам'ятники старовини в Подолії» [92, ст. 86]. В окремій главі цієї книги – «Насипні вали» – автор зауважує, що прийнято виділяти Нижній та Верхній Троянів вал. Нижній вал починається біля річки Прут та «йде» на схід. Частиною Верхнього валу є також вал, що проходить через Поділля. У межах Поділля вал розташований біля таких поселень: у Проскурівському повіті – Сатанів - Верхівці – Борщівка – Кременна; у Кам'янець-Подільському повіті за

3 версти від Городка на захід – Лісоводи – Яромирка – Малий Карабчієв – Безносківці – Боришківці – Каменя – Геленовка – Кульчіївці – Лановці – Устя; в Ушицькому повіті – Михайлівка – Воробієвка (рис. 1.5).

Цікаві відомості про белігеративні ландшафти поблизу міст і містечок Східного Поділля є у працях В.Б. Антоновича [4], В.Д. Ласкарева [169], М.П. Барбот де Марні [39], М.І. Яворовського [298], М.С. Грушевського [87], Й.А. Ролле [251], Д.Г. Онацького [215], М.В. Симашкевича [262], П.М. Бучинського [51] та інших.

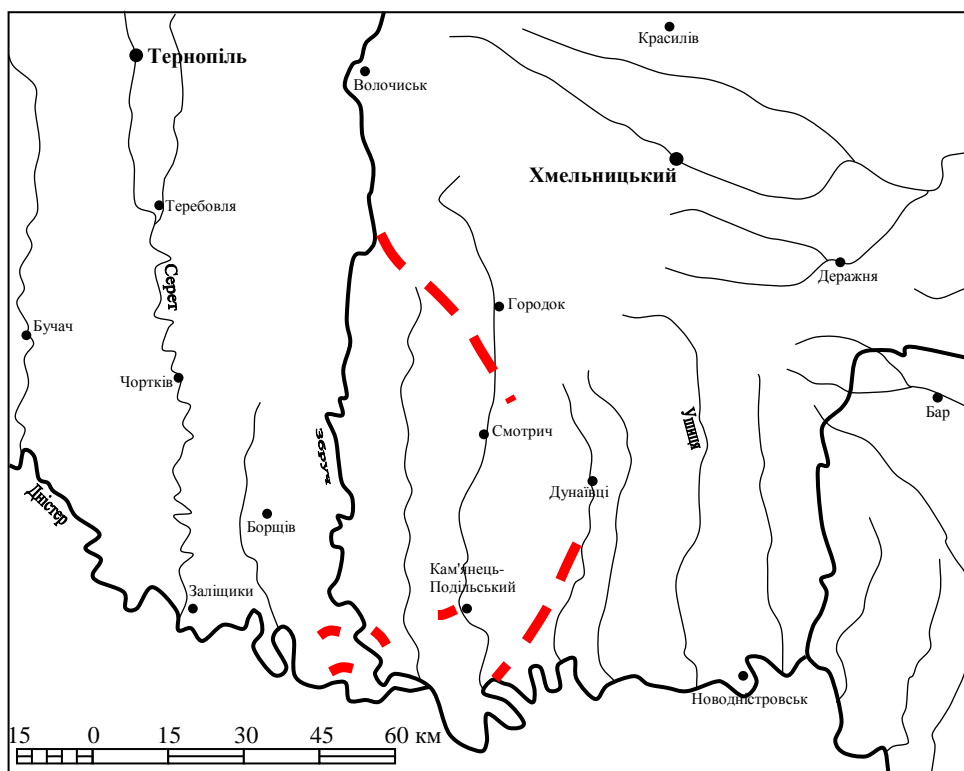

Рис.1.5 Розташування оборонних земляних валів у межах Поділля. За [92].

Не менш активно досліджували белігеративні ландшафти Галицького Поділля західноукраїнські й польські історики. Це було пов'язано з тим, що тут значно інтенсивніше, ніж на Східному Поділлі, вивчали археологію краю. Описи курганів, валів, ровів і шанців є у працях К. Гадачека, Б. Януша, М. Дашкевича, Д.І. Зубрицького. Цікаві відомості містять публікації І.Я. Франка, М.С. Грушевського, Т.Г. Шевченка та ін. Значну наукову цінність у пізнанні белігеративних ландшафтів Поділля середини ХІХ – початку ХХ ст.

зберігають також окремі статті, опубліковані на сторінках місцевих періодичних видань: «Трудов историко-статистического комитета», «Подольских губернських ведомостей» и «Подольских епархиальных ведомостей». У цих публікаціях істориками і археологами детально схарактеризовано кургани й вали біля окремих сіл Подільської губернії, вказано їх стан, розміри, назви, виокремлюючі ознаки, використання тощо.

Загалом, упродовж цього періоду (середина XIX – початок XX ст.), природознавче вивчення Поділля, порівняно з гуманітарним, було менш результативним, хоча й конче необхідним для потреб господарства. Природознавці лише розпочали галузеві дослідження краю і створили таким чином основу для майбутнього комплексного вивчення Поділля [34].

Період вивчення белігеративних ландшафтів Поділля краєзнавцями (20-ті – кінець 40-их років XX ст.). На відміну від попереднього періоду, коли кількісна і соціальна база учасників краєзнавства на Східному Поділлі була надто вузькою, в 20-ті – на початку 30-х років XX ст. краєзнавчий рух прийшов у кожне село і школу, у кожную міську установу і став масовим, всенародним [35]. Саме в цей період розквітло поділезнавство, що активізувало проведення детальних описів і досліджень белігеративних ландшафтів. На Західному Поділлі, яке після громадянської війни опинилося у складі Польщі, за розвиток місцевого краєзнавства «взялися як українські, так і польські дослідники і краєзнавці» [35, с. 44].

На початку 20-х років XX ст. на Поділлі було створено Губернський комітет охорони пам'яток старовини, природи і мистецтва. Споріднені комітети виникли у Кам'янець-Подільському, Гайсинському та інших повітах. Важливими осередками краєзнавців і науковців Поділля стають державні й громадські музеї. Водночас при музеях і бібліотеках формуються краєзнавчі наукові товариства й установи, кабінети з виучування Поділля (м. Вінниця), науково-дослідні катедри (кафедри) при вищих навчальних закладах, зокрема у Кам'янці-Подільському тощо. Ці різноманітні організації вперше почали реєстрацію і взяття на

державний облік важливих пам'яток історії та культури, зокрема й белігеративних, та різноманітних архівних матеріалів про них. Саме у 20-х – 30-х роках ХХ ст. були детально описані й досліджені основні фортеці й замки Поділля. Серед опублікованих праць варто виокремити розвідки Ю.Й. Сіцинського «Оборонні замки Західного Поділля XIV – XVII ст.» [264], М.І. Білінського «Вінницький замок. Історичний нарис з доби XVI – XVIII ст.» [45] та інші. Ці дослідження призвели до того, що уже в 1927 році були оголошені державними заказниками фортеця у Кам'янці-Подільському, «Мури» у Вінниці, окремі оборонні вали й кургани. На Галицькому (Західному) Поділлі белігеративні ландшафтні комплекси частково вивчали дослідники місцевих краєзнавчих товариств, наукове товариство ім. Шевченка. Певний внесок зробили й польські краєзнавчі товариства, серед яких виділялось Тернопільське воєводське краєзнавчо-туристичне товариство, яке очолював Т. Кунзека.

У 30-х роках ХХ ст. краєзнавчий рух на Поділлі було призупинено, сталінські репресії майже винищили науковців, а подальші трагічні події пов'язані з голодомором і війною 1941-1945 років, не сприяли пізнанню Поділля, зокрема і його белігеративних ландшафтів. Разом з тим, саме упродовж цього періоду, особливо перед і під час Другої світової війни в межах Поділля було створено найбільшу кількість белігеративних ландшафтних комплексів «нового покоління» – воєнно-фортифікаційних. Доступ до матеріалів про ці белігеративні ландшафтні комплекси був не лише обмеженим, але й часто повністю засекреченим.

Період геокомпонентних досліджень белігеративних ландшафтів (50-70-ті роки ХХ ст.). У цей період галузеві науки у співпраці з краєзнавцями зайнялися поглибленим дослідженням регіонів України, зокрема й Поділля. Це було викликано як потребами практики (відбудова господарства після війни), так і появою на рубежі 50-60-х років чималого загону краєзнавців, наукових і громадських краєзнавчих товариств, які координували свою роботу з науковими установами. Значно відкритішими стали фонди державних обласних архівів, де

зберігалось багато матеріалів щодо не лише наявних, але й втрачених белігеративних ландшафтних комплексів. Головним результатом діяльності науковців і краєзнавців Поділля цього періоду було видання на початку 70-х років ХХ ст. томів «Історії міст і сіл УРСР»: «Хмельницька область» (1971), «Вінницька область» (1972), «Тернопільська область» (1973). У цих виданнях кожний белігеративний ландшафтний комплекс отримав чітку просторову й адміністративну прив'язку, був зафіксований на державному рівні, що сприяло як їх збереженню, так і кращому вивченню. Белігеративним ландшафтним комплексам Поділля найбільш уваги приділяли такі історики і археологи як Винокур І.С., Тимошук Б.О., Гарнага І.В., Гуцал А.Ф., Якубовський В.І., Хавлюк П.І., Заєць І.І. та інші. Важливим досягненням усіх названих дослідників у плані доповнення археологічної карти Поділля Ю.Й. Сіцінського стало видання «Довідника з археології України» [120], у якому систематизовані в енциклопедичному порядку усі відомі археологічні пам'ятки Хмельниччини.

Одночасно багатопланові археологічні дослідження Поділля здійснювали науковці Києва, Львова, Чернівців, а також вчені-археологи Санкт-Петербургу, Москви тощо. Наявність такого загону археологів та істориків забезпечило комплексне вивчення усіх основних археологічних культур та їх пам'яток, зокрема й белігеративних, і дало можливість фізико-географам детальніше дослідити белігеративні ландшафтні комплекси. Особлива зацікавленість археологів, істориків та географів була до Середнього і Верхнього Придністер'я у зв'язку із спорудженням Дністерської ГЕС, до північних районів Хмельницької області, а саме зони будівництва Хмельницької АЕС, та до місць прокладання магістральних газопроводів, які у 60-80-х роках ХХ ст. пролягли через Східне і Західне Поділля. Через будівництво цих та інших господарських споруд часто руйнувались белігеративні ландшафтні комплекси, особливо кургани, вали й городища. Попри негативізм цього процесу, він став однією з можливостей для географів та археологів дослідити їхню структуру, літологічний склад, детальніше вивчити ґрунти на белігеративних

геокомплексах і «поховані» під ними та провести порівняльний аналіз, здійснити радіовуглецевий аналіз залишків деревного вугілля, решток тварин та людей. Матеріали таких досліджень сприяли кращому зрозумінню внутрішньої будови белігеративних ландшафтних комплексів, їх значення у минулому, сучасну цінність та необхідність збереження у майбутньому не лише для науки, але й у пам'яті людей. Крім цього, географам-природникам матеріали розкопок белігеративних ландшафтних комплексів допомогли краще зрозуміти хід розвитку природних умов регіону упродовж минулих 2-3 тисячоліть.

Період комплексних досліджень белігеративних ландшафтів (80-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст). Комплексне значення курганів і валів у процесі пізнання природи, мабуть, першим зрозумів В.В. Докучаєв. Зокрема кургани він розглядав як своєрідну ознаку степів. «Почти все курганы наших степей... насыпаны из того же чернозема... И действительно, стоит только попасть в ченоземную, так сказать курганную степь (виділено О. Антонюк) Полтавского уезда...» [121, с. 97]. Однак, ландшафтознавчі дослідження курганів і валів, городищ та інших пам'яток, пов'язаних з військовими діями, розпочалися з середини 70-х років ХХ ст. після виходу книги Ф.М. Мількова «Человек и ландшафты» [197]. У цій книзі кургани і вали віднесені до «прочих антропогенных комплексов» [197, с. 133]. Значно пізніше Ф.М. Мільков усі ландшафтні комплекси, створені у процесі воєнних дій, виділив в окремий клас – клас белігеративних ландшафтів [198].

В Україні белігеративні ландшафти в середині 80-х років ХХ ст. першим почав вивчати Г.І. Денисик [102]. Досліджуючи антропогенні ландшафти Правобережної України, Г.І. Денисик розглянув белігеративні ландшафти цього регіону, а також, частково, й Поділля. У межах Поділля ним виділено белігеративні урочища, складні урочища, ділянки й місцевості, представлено ландшафтознавчі карти й схеми на окремі з них, розпочата робота зі створення карти белігеративних ландшафтних комплексів Поділля та, частково, розробка заходів щодо їх раціонального використання й охорони.

Цікаві палеоландшафтознавчі дослідження белігеративних ландшафтних комплексів проводить група палеогеографів Інституту географії НАН України під керівництвом професора Ж.М. Матвіїшиної [187]. Їх вишукування ще раз підтверджують комплексне значення курганів, валів та городищ у пізнанні як минулої, так і сучасної природи і ландшафтів України та окремих її регіонів.

По суті, комплексними ландшафтознавчими дослідженнями є й дослідження ґрунтів белігеративних ландшафтів, які активно наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. почали проводити географи, ґрунтознавці й ландшафтознавці. Цікавою в цьому плані є колективна монографія «Ґрунти Троянових валів: еволюційний та еколого-генетичний аналіз» [119]. У цій монографії здійснено порівняльну характеристику властивостей і геохімії ґрунтів: зональних, похованих під Трояновими валами, та утворених за минулі близько 2500 років на земляних валах Поділля, а також аналізуються зміни еколого-ландшафтних умов і відповідна їм еволюція ґрунтів упродовж останнього періоду голоцену.

Частково активізувались й дослідження біоти (рослинного покриву й тваринного світу) белігеративних ландшафтів як своєрідних, а інколи і єдиних місцезнаходжень рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин. На фоні всіх зазначених вишукувань ландшафтознавчі дослідження курганів, валів, городищ та інших белігеративних ландшафтних комплексів проводяться недостатньо.

1.3. Конструктивно-географічне значення дослідження белігеративних ландшафтів

Передумови сучасної актуалізації ідей комплексного вивчення й охорони природного та культурного надбання пов'язані з появою та розвитком нових чинників, процесів та явищ, а також тенденцій у сучасному суспільному житті. Серед них особливо виокремлюються процеси форсованого наступу на природні, історичні та культурні пам'ятки, що проявляється у безконтрольній зміні статусу і власності земельного фонду, пам'яток і заповідних територій всіх видів і типів та ін. Якщо такі тенденції зберігатимуться й надалі – це стане реальним

викликом науці та суспільним потребам. Ризик у тому, що здебільшого археологічні, історичні, культурні, а часто й природні пам'ятки займають невеликі площі і їх легко знищити. Відновити неможливо. Численні літературні джерела й досвід польових досліджень белігеративних ландшафтів як історичної та природної спадщини показує, що їх не можна вивчати окремо, бо вони упродовж століть і, навіть, тисячоліть адаптувалися до навколишніх ландшафтів.

Неподільність природної та культурної спадщини. На перший погляд, поняття «культурна спадщина» щодо белігеративних ландшафтів може видатись некоректним, але це не так. Не тільки белігеративні, селитебні, сільськогосподарські та інші антропогенні ландшафти, але й більшість наявних та проєктованих заповідних територій та об'єктів України й, особливо Поділля, мають складне багатоетапне антропогенне походження. Антропогенні ландшафти, за сучасними вітчизняними та європейськими підходами, є самодостатніми і значимими пам'ятками, утвореними в результаті складної взаємодії природних та суспільно-історичних чинників. У більшості регіонів України, й Поділля зокрема, вони є фоновими або настільки «вписаними» в натуральні ландшафти, що їх інколи й важко виокремити. Типологія та ідентифікація різночасових антропогенних ландшафтів – одне з найактуальніших завдань вітчизняних історико-археологічних та ландшафтно-екологічних досліджень. Зараз теоретичне та методичне відставання від європейського та світового досвіду і самої ідеології збереження спадщини тут різюче. Це зумовлено, на наш погляд, двома чинниками:

- недостатньою вивченістю природної та культурної спадщини, зокрема й белігеративних ландшафтів як комплексних пам'яток;
- неузгодженістю та ізольованістю археологічних, історичних, географічних, ландшафтознавчих, екологічних та інших досліджень не лише окремих, відповідно до наук, об'єктів, але й, інколи, одного й того ж об'єкту різними науками, що не дає можливості пізнати їх комплексно. Разом це призводить до того, що й на початку XXI ст. кургани, оборонні вали та інші

белігеративні ландшафтні комплекси науковцями розглядаються лише як історичні або воєнні об'єкти і лише зрідка як своєрідні антропогенні ландшафтні комплекси. Однак, наявність в Україні ландшафтознавчих шкіл (Київський, Львівський, Таврійський університети, Інститут географії НАН України), зокрема й антропогенного ландшафтознавства (Вінницький педуніверситет), палеоландшафтознавства (Інститут географії НАН України) та ландшафтної екології (Київський, Львівський, Чернівецький та Харківський університети), матеріали досліджень котрих часто є результатом пізнання історико-археологічних, а також і белігеративних об'єктів, дає можливість зробити висновок про сумісні в майбутньому дослідження природної та культурної спадщини.

На даний час загальноновизнаним є твердження, що заперечує наявність «чистих» археологічних, історико-культурних, воєнних, гуманітарних чи антропогенних пам'яток. Будь-яка така пам'ятка містить компоненти природного середовища, з них складається фізично і є геобіотопом. Коли вона гине, знищується історико-археологічна пам'ятка, знищується ландшафтний комплекс, загалом зникає або переходить в інший стан природно-історичний утвір. Зокрема, це може бути гора або останець з городищем чи фортецею на них; курган або могильник на підвищенні, оборонний вал на схилі балки тощо.

Варто врахувати, що сотні й тисячі пам'яток культурної спадщини, значну частку яких складають й белігеративні, є складними за походженням антропогенними ландшафтними комплексами. Часто вони зберігають основний обсяг інформації про давні суспільні організми з відповідним організованим довкіллям [276]. Таким чином, мовиться про взаємозв'язки та співвідношення між сучасними та антропогенними ландшафтами минулого. Для України, й Поділля також, це має особливе значення, бо тут уже давно не залишилось натуральних ландшафтів, про минуле можна дізнатися лише через пізнання наявних зараз історичних ландшафтів, зокрема й белігеративних. Белігеративні ландшафти часто зустрічаються і в межах наявних та будуть в проєктованих

національних заповідних територіях різного масштабу та підпорядкування. На Поділлі вони є в складі НПП «Подільські товтри» і в проектованому НПП «Дністерський каньйон», і в заповідниках та заказниках. Цей антропогенний (у нашому випадку белігеративний) компонент в історії формування та структурі подібних територій не зменшує, а лише підвищує наукову та охоронну значимість заповідних об'єктів. Будь-які серйозні дослідження белігеративних ландшафтних комплексів певної території, зокрема й заповідної, є підґрунтям для науково вірогідного відновлення історії їх розвитку та аргументованої охорони. У цьому контексті неабияке значення має територіальний чинник, тобто просторове суміщення.

Просторове суміщення є визначальним в ідеї неподільності природного і культурного надбання як загалом, так і на рівні окремих об'єктів. Комплексні за складом і походженням територіальні об'єкти збереження вимагають комплексних міждисциплінарних досліджень, відповідної комплексної охорони, організації менеджменту, рекреаційного, туристичного, навчального та наукового використання, побудованих за територіальним принципом. «Змієві» вали, що простягаються майже на 1000 км на півдні Київської області досліджували й досліджують археологи, історики, військові фахівці, інженери-будівельники, архітектори, географи, біологи, ботаніки, ландшафтознавці, фізики та екологи, краєзнавці й місцеві жителі. На перший погляд непримітні, «Змієві» вали насправді складні – інженерні споруди, які дали можливість реконструювати не лише історичні події, пов'язані з ними, але й тодішні природні умови та ландшафти [50]. Це ще раз підтверджує те, що уже зараз, поки не пізно, є необхідність у розробці комплексної моделі та принципів організації й функціонування територіально і структурно єдиної мережі охорони пам'яток природної і культурної спадщини. Стосовно белігеративних ландшафтних комплексів – курганів, валів, городищ, фортець, ровів та інших – зараз найбільш важливою є проблема здійснення суцільного обстеження території України й Поділля з метою їх виявлення та паспортизації, створення новітніх за формою і змістом, поповнюваних

різнорівневих реєстрів і баз даних. Обов'язковим є й картографування белігеративних ландшафтів, їх точна прив'язка на місцевості. Невипадково белігеративні ландшафти називають «ландшафтами без майбутнього». З кожним роком їх стає значно менше, а це призводить до втрати значного масиву інформації про минуле будь-якого регіону України, зокрема й Поділля.

На часі також розробка класифікації комплексних об'єктів та територій з оцінкою ступеня значимості в них як природних, так й антропогенних ландшафтних комплексів та об'єктів. З антропогенних поки що враховують лише найбільш значимі та відомі об'єкти і дуже рідко у структурі комплексних пам'яток спадщини є белігеративні ландшафтні комплекси.

Поряд з комплексним, не менше значення белігеративних ландшафтів і для пізнання окремих геокомпонентів, зокрема їх еволюції. Яскравим прикладом у цьому аспекті є дослідження ґрунтів («ґрунт-пам'ять»), що поховані під белігеративними ландшафтними комплексами, та ґрунтів, що упродовж існування сформувалися на них. Такий порівняльний аналіз проводився низкою авторів [50, 103, 198, 276]. Окремі з цих аналізів стосуються й белігеративних ландшафтів Поділля та їх ґрунтів [103, 277].

Алгоритмічна модель конструктивно-географічного аналізу белігеративних ландшафтів Поділля представлена на рис.1.6.

1.4. Принципи і методи дослідження белігеративних ландшафтів

Процес пізнання белігеративних ландшафтів настільки різноманітний та складний, що включає методи та методики досліджень суспільних, природничих, військових, інженерних та інших груп наук. Не випадково белігеративні ландшафти – стародавні городища, вали та кургани – детально вивчають археологи й історики, географи (особливо геологи й ґрунтознавці), біологи (ботаніки й зоологи) та ландшафтознавці, ними цікавляться архітектори і будівельники, військові фахівці та інженери, фізики і математики, філософи і поети. Тут немає потреби й можливості звернутися до методів досліджень

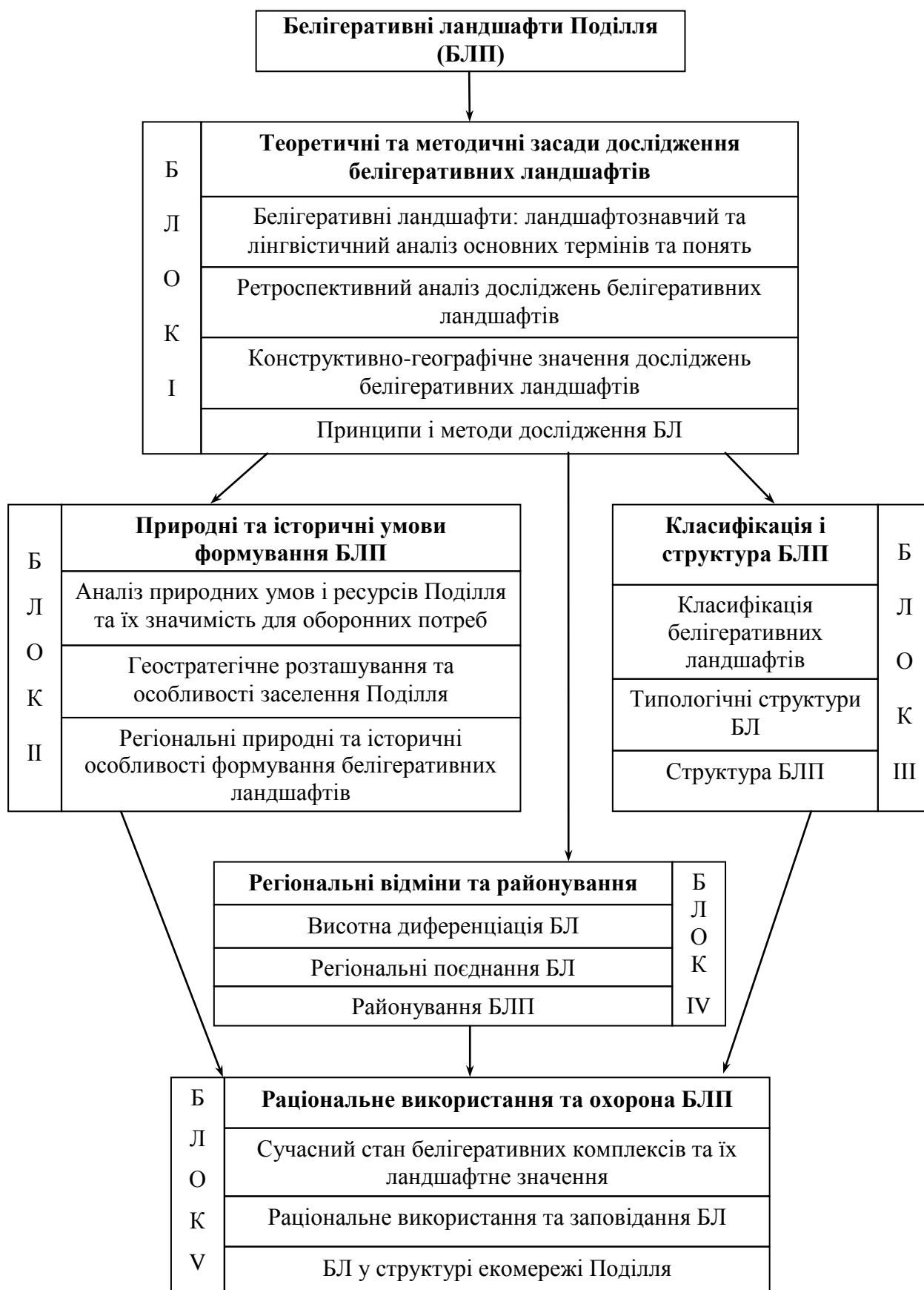

Рис. 1.6 Алгоритмічна модель конструктивно-географічних досліджень БЛП

белігеративних ландшафтів усіх названих наукових галузей, хоча вони й заслуговують на увагу. Детальніше розглянемо лише ландшафтознавчі та безпосередньо пов'язані з ними методи інших наук, що в сукупності є найбільш комплексними і відображають природознавчу суть белігеративних ландшафтів.

З географів на ландшафтні комплекси воєнного походження вперше звернув увагу Ф.М. Мільков [198], котрий виділив їх своєрідні ознаки, але методи досліджень не розглянув. Частково питання методики досліджень белігеративних ландшафтів Поділля й Правобережної України загалом, розглянув Г.І. Денисик [102, 103]. Відомі спроби розробки методів геокомпонентних досліджень захисних валів, городищ і курганів археологами [44, 58, 72] та, частково, фізиками [48]. Разом з тим, це були більше випадкові або викликані обставинами використання уже відомих методів і методик досліджень інших природних об'єктів пристосовані до белігеративних ландшафтів. Детального розгляду, як і використання, підходів, принципів і методів досліджень белігеративних ландшафтів до цього часу немає.

У порівнянні з іншими антропогенними ландшафтами, процес пізнання белігеративних ландшафтних комплексів має свої особливості. Крім загальноприйнятих методів та методик він долучає:

- одночасний аналіз різних за суттю археологічних, історичних, інженерних та природознавчих (палеогрунтознавчих, палеоботанічних та інш.) матеріалів, що вимагає відповідних знань і консультацій з цих наук. Таких фахівців у нас поки що немає, тому ландшафтознавцям аналізувати ці матеріали необхідно разом з археологами, а часто й з інженерами-будівельниками. Найкраще це робити в процесі розкопок белігеративних комплексів, однак частіше доводиться аналізувати матеріали розкопок в архівах, музеях, відповідних історичних факультетах й інститутах археології, історії тощо;

- врахування того, що матеріали інколи бувають зосереджені в одному-єдиному кургані, котрий може бути знищений протягом 1-2 годин через будівництво, розорювання чи археологічні розкопки. У цих та інших випадках

матеріали, необхідні ландшафтознавцю, можуть бути в кращому випадку побачені або зафіксовані археологами, інакше зникають назавжди;

- проведення спільних історико-ландшафтознавчих, археолого-ландшафтознавчих експедицій та сумісних розкопок белігеративних комплексів. Ті белігеративні ландшафти, котрі тепер ще добре збережені, взяті під охорону як археологічні та історичні пам'ятники. Їх комплексні дослідження потребують спеціального дозволу і можуть бути проведені ландшафтознавцями лише разом з археологами або істориками;

- використання нетрадиційних для ландшафтознавства методів дослідження або використання результатів цих методів: археологічних (спроби розкопок, збереження, аналіз археологічних матеріалів), фізичних (радіовуглецевий аналіз залишків), інженерних (споруди в курганах, укріплення валів, кладка цегли) тощо та ландшафтний аналіз їхніх даних.

Такі сумісні дослідження белігеративних комплексів вигідні не лише ландшафтознавцям. Археологи й історики можуть одержати від ландшафтознавців необхідні їм матеріали, знання про властивості окремих компонентів природи (грунти, рослинний світ, інколи кліматичні умови й тваринний світ) та структуру ландшафтів того періоду, коли вали, городища або кургани будували (насипали).

Антропогенні ландшафти будь-якого типу і рангу, хоча й створені людиною, формувались і функціонують в конкретних природних умовах і в тісному взаємозв'язку з наявними ландшафтами. Внаслідок цього, важливою особливістю їх пізнання є врахування як природних, так і соціально-історичних чинників. Увага до перших уможлиблює використання при вивченні антропогенних, зокрема й белігеративних, ландшафтів традиційних прийомів і методів: це – експедиційні, експериментально-стаціонарні, літературно-картографічні, суцільного знімання й ключових ділянок, геофізичні, геохімічні та інші. Головними ці методи є в дослідженні власне антропогенних ландшафтів, що розвиваються під впливом процесів, властивих тим природним

(натуральним і антропогенним) ландшафтам, котрі були для них основою при формуванні і фоновими в процесі функціонування. Саме такими є тепер белігеративні ландшафти. Ландшафтно-інженерними системами вони були, коли виконували функції оборонних споруд. Втративши ці функції, захисні вали, городища й сторожові кургани перейшли до категорії власне антропогенних ландшафтів. Разом з тим, застосування традиційних (класичних) принципів і методів дослідження белігеративних, як і всіх інших антропогенних ландшафтів, завжди проходить з урахуванням їх генези. Це в свою чергу потребує використання принципів і методів суспільних, особливо історичних наук.

Враховуючи те, що просторове розташування й різноманітність белігеративних ландшафтів Поділля та особливості їх сучасної ландшафтної структури зумовлені переважно минулою історією розвитку, *принцип історизму* є основним у процесі історико-географічного аналізу їх формування і функціонування. Використання принципу історизму дає можливість виділити етапи і періоди формування белігеративних ландшафтів Поділля, визначити їх кількість та просторове розташування, провести попередню класифікацію, виділити ареали й ключові ділянки дослідження тощо. Разом з тим, принцип історизму вимагає відповідних йому методів досліджень. Серед них найбільш доцільними є такі:

- *історико-ландшафтознавчий метод*. Белігеративні ландшафти – відносно молоді утворення, що виникли внаслідок діяльності людей. Тому їх вивчення вимагає надзвичайно уважного й детального аналізу наявних матеріалів археологічних розкопок, фондів музеїв, архівів та інших установ, власних колекцій, літописів, хронік, подорожніх нотаток, різноманітних описів (статистичних, воєнно-статистичних, топографічних) губерній, церковних приходів і судових справ, матеріалів будівництва військових споруд тощо. Цей метод дає можливість скласти оригінальні карти просторового розташування белігеративних комплексів, побачити всю їх різноманітність, зрозуміти масштабність проведення робіт, зокрема земляних, виявити регіони найбільшої

концентрації БЛ, розробити початкову схему їх районування тощо;

- *метод історико-генетичних рядів ландшафтознавчих карт.*

Застосовується менше, ніж в дослідженнях сільсько- і лісогосподарських, промислових, дорожніх чи інших ландшафтів. Проте його використання є обов'язковим при детальному вивченні белігеративних комплексів городищ, фортець, замків, оборонних валів, фортифікаційних ліній тощо. Белігеративні комплекси формуються в структурі уже наявних ландшафтів, змінюють їх, часто й повністю перебудовують. Враховуючи це, необхідним є складання двох карт – відновлених ландшафтів, що були до формування белігеративного комплексу (городища, системи оборонних валів і ровів), і сучасних белігеративних ландшафтів. Карта відновлених ландшафтів до певної міри може бути умовною, схематичною, але вона обов'язкова, тому що без неї неможливо побачити глибину антропогенної трансформації сучасних ландшафтів;

- *метод аналізу кінцевих результатів.* Цей метод ще недостатньо використовується ландшафтознавцями. У дослідженнях белігеративних ландшафтів він достатньо продуктивний. Часто буває так, що відсутні або взагалі знищені вихідні матеріали стосовно будівництва й функціонування белігеративних споруд. Є лише кінцевий результат – городище, вал, рів, курган. У таких випадках аналіз кінцевого результату, що відображає властивості, будову, структуру сучасних белігеративних ландшафтів, одночасно дає можливість виявити не лише чинники й причини їх будівництва, але й прослідкувати історію розвитку, краще зрозуміти ландшафтну структуру на сучасному етапі. Часто результати такого аналізу використовують і в прогнозуванні розвитку белігеративних ландшафтів у майбутньому;

- *ареографічний метод.* У зв'язку з тим, що белігеративні ландшафтні комплекси займають незначні площі, на картах і картосхемах їх показують відповідними значками. Це дає можливість проаналізувати просторове розташування курганів, валів, городищ, виявити ареали їх найбільшої концентрації, визначити маршрути польових досліджень тощо. Якщо в

дослідженнях фонових антропогенних ландшафтів – сільськогосподарських, лісових, а також рекреаційних і дорожніх – він є допоміжним, то в пізнанні белігеративних, як і селитебних та промислових, має суттєве значення.

Створюючи белігеративні комплекси, людина прагнула раціонально, вигідно до потреб оборони, «вписати» їх у наявні ландшафти, оптимально використати можливості навколишнього природного середовища. Невипадково значна частина оборонних споруд – замків, фортець, городищ – приурочена до мисів, останців, окремих гір, придатних до оборони долин річок, балок тощо. Це спонукає вивчати белігеративні ландшафти сумісно з натуральними чи іншими антропогенними. Саме з цих причин *принцип природно-антропогенного сумісництва* є важливим у пізнанні белігеративних ландшафтів. Тісний зв'язок белігеративних і природних (натуральних та інших антропогенних) ландшафтних комплексів визначається тим, що перші, переважно, є структурною частиною природних ландшафтів вищого таксономічного рангу.

Принцип природно-антропогенного сумісництва передбачає застосування в дослідженнях БЛ *порівняльного методу натуральних аналогів*. Не завжди белігеративні ландшафтні комплекси, особливо в межах діяльності льодовиків, можна відрізнити від їх натуральних аналогів (оборонний вал – оз, залишки оборонних валів городищ – моренні або озові горби). Порівняльний метод дозволяє встановити подібність і виявити відміни між антропогенними комплексами з їх краще вивченими натуральними аналогами. Для цього недостатньо лише польових досліджень, необхідно знати також історію формування ландшафтного комплексу та його взаємозв'язки з довкіллям. Кожний белігеративний комплекс взаємодіє з прилеглими до нього натуральними або іншими антропогенними ландшафтами, а тому до нього необхідний *підхід як до однієї зі складових взаємодіючої парагенетичної системи*: курган – поле, вал – ліс, городище – ліс, поле тощо. Це дає можливість не лише правильно зрозуміти хід сучасних процесів в

белігеративних ландшафтних комплексах, але й прогнозувати їх розвиток у майбутньому.

Крім названих, у дослідженнях белігеративних ландшафтів використовувались також підходи, принципи й методи галузевих наук, тісно пов'язаних з ландшафтознавством, зокрема хімії (геохімічні методи), фізики (геофізичні методи), біології, ґрунтознавства та інших. Обов'язковим є також використання методів, що застосовуються в дослідженнях інших антропогенних ландшафтів – сільськогосподарських, лісових та рекреаційних.

Загалом дослідження белігеративних ландшафтів має багато спільного з дослідженнями натуральних та інших антропогенних ландшафтів. Разом з тим їх специфіка вимагає й розробки відповідних підходів, принципів та методів досліджень, котрі часто стають провідними в процесі пізнання белігеративних ландшафтів. Їх кількість та різноманітність у майбутньому буде збільшуватись, особливо методів, що формуються на стику двох-трьох наук.

Висновки до 1 розділу:

Широке розповсюдження різновікових ландшафтних комплексів воєнного походження, значне різноманіття й специфічні (переважно під час військових дій) умови формування, значення для пізнання природи та історії окремих регіонів Землі спонукали фахівців різних наукових напрямів до активних їх досліджень. У процесі таких досліджень запропоновано значну кількість термінів і понять, неоднозначних трактувань: воєнно-фортифікаційні, військово-фортифікаційні, інженерно-військові. Найбільш повним і ємним є термін «белігеративні ландшафти» (*від латинського *beligero* – вести війну*), запропонований Ф.М. Мільковим. Сучасні визначення поняття «белігеративний ландшафт» здебільшого зводяться до їх короткої характеристики. Вважаємо, що *белігеративний ландшафт – це антропогенний ландшафт, сформований у процесі підготовки та ведення воєнних дій.*

Тривале формування і значне різноманіття дає можливість у процесі пізнання белігеративних ландшафтів Поділля виділити окремі періоди:

- випадкових фіксацій белігеративних ландшафтів та спогадів про них (до середини XIX ст.);
- детальних описів белігеративних ландшафтів істориками, археологами та військовими фахівцями (середина XIX ст. – початок XX ст.);
- вивчення белігеративних ландшафтів Поділля краєзнавцями (20-ті – кінець 40-вих років XX ст.);
- комплексних досліджень белігеративних ландшафтів (80-ті роки XX ст. – початок XXI ст).

Белігеративні ландшафти мають складне багатоетапне антропогенне походження, є самодостатніми і значимими пам'ятками, утвореними в результаті складної взаємодії природних та суспільно-історичних чинників. У більшості регіонів України, й Поділля зокрема, вони є численними і настільки «вписані» в натуральні ландшафти, що їх інколи важко виокремити. Це утруднює процес їх пізнання лише географами і ландшафтознавцями і потребує

сумісних досліджень з представниками інших наук, зокрема історії, археології, антропології тощо.

Сучасні пам'ятки культурної спадщини, значну частку яких складають й белігеративні, є складними за походженням антропогенними ландшафтними комплексами. Часто вони зберігають основний обсяг інформації про давні суспільні організми з відповідним організованим довкіллям. На Поділлі не залишилось натуральних ландшафтів і про минуле можна дізнатися лише через пізнання наявних зараз антропогенних ландшафтів, зокрема й белігеративних.

Процес пізнання белігеративних ландшафтів настільки різноманітний та складний, що потребує застосування методів та методик досліджень суспільних, природничих, військових, інженерних та інших груп наук. Дослідження белігеративних ландшафтних комплексів має свої особливості: одночасний аналіз різних за суттю археологічних, історичних, інженерних та природознавчих матеріалів, проведення спільних історико-ландшафтознавчих, археолого-ландшафтознавчих експедицій та сумісних розкопок белігеративних комплексів, використання нетрадиційних для ландшафтознавства методів дослідження або результатів цих методів: археологічних (спроби розкопок, збереження, аналіз археологічних матеріалів), фізичних (радіовуглецевий аналіз залишків), інженерних (споруди в курганах, укріплення валів, кладка цегли) тощо та ландшафтний аналіз їх даних.

РОЗДІЛ 2

ПРИРОДНІ ТА ІСТОРИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ БЕЛІГЕРАТИВНИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ

2.1. Аналіз природних умов і ресурсів Поділля та їх значимість для оборонних потреб

Загальні особливості природи Поділля зумовлені його розташуванням на крайньому заході Східно-Європейської природної країни та заході України, а також оточенням: на півночі – рівнини та низини мішаних хвойно-широколистих лісів Малого і Прип'ятського Полісся, на заході – гірська система Українських (Східних) Карпат, на півдні – степи Причорноморських рівнин, на сході – лісостепове Придніпров'я, що суттєво відрізняється своєю природою від Поділля. Регіональні особливості природи Поділля зумовлені структурою та властивостями природних компонентів і ландшафтних комплексів, а також соціально-економічними особливостями їх господарського освоєння.

Межі Поділля. Загалом, Поділля – історико-географічна назва західної частини лісополя України. Його межі формувалися століттями, однак і зараз розглядаються з різних позицій. У географічних енциклопедіях, топонімічних та етимологічних словниках стало висловлюється думка, що територія, яку займає сучасне Поділля, до татаро-монгольського нашестя, а точніше, до XIV ст., називалась Пониззям [201]. Г.І. Денисик теж зауважує, що назва Поділля закріпилася з XIV ст., часу загарбання та поділу, розділу сучасних земель західних регіонів України між феодалською Литвою, Польщею і, частково, кримськими татарами [104]. У 1430-1434 роках Поділля відійшло до Польщі, після розділу якої Західне Поділля (сучасна Тернопільська область, крім північної її частини) включене до складу Австрії (1772 р.), а Східне Поділля – до складу Росії (1793). До Першої світової війни кордон між цими країнами проходив річкою Збруч. У межах Східного Поділля були створені

Подільське і Брацлавське намісництва, які наприкінці XVIII ст. об'єднані в Подільську губернію (ліквідована у 1929 р.).

Невипадково історико-географічні межі Поділля трактувалися різними авторами по-різному: від центральної частини сучасної Хмельницької області разом з лівобережжям Середнього Придністер'я до обширної території між північно-західними кордонами України та берегами Чорного моря [75, 87, 91, 104].

Дещо по-різному визначають й природні межі Поділля [67, 75, 104], хоча, у загальному, погляди науковців співпадають. Розбіжності торкаються лише окремих ділянок, зокрема межа Поділля в районі Середнього Побужжя. Загалом межі Поділля співпадають з межами Подільської височини (рис. 2.1).

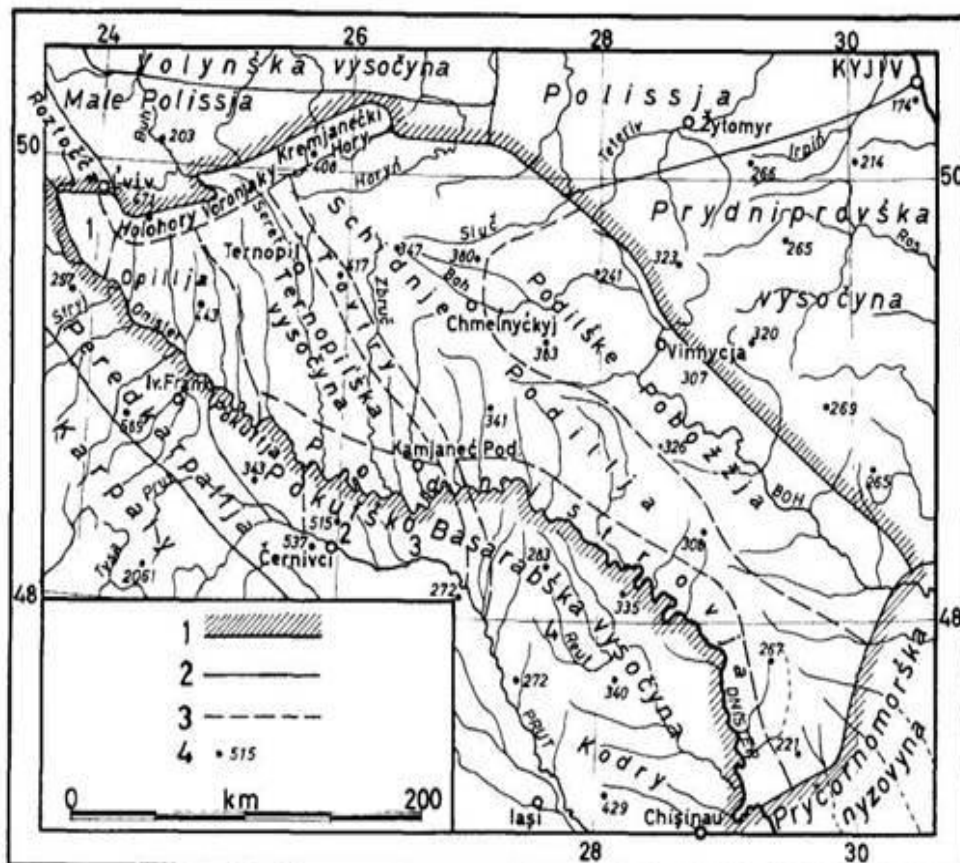

Рис. 2.1 Природні межі Поділля. За [127]

1 - межі Подільської височини, 2 – межі природних районів, 3 – межі природних підрайонів, 4 – висоти у метрах. На карті: 1 – Львівське плато, 2 – Бердо-Городище, 3 – Хотинсько-Сороцький діл, 4 – Білецька рівнина.

За схемою адміністративного і природно-господарського районування Поділля виокремлюється у межах території трьох адміністративних областей - Вінницької (Східне Поділля), Хмельницької (Центральне Поділля) і Тернопільської (Західне Поділля), загальною площею 60,9 тис. кв. км, або 10,1% території України (рис. 2.2). У таких межах й будуть розглянуті белігеративні ландшафтні комплекси у цьому дослідженні.

Рис. 2.2 Природно-господарське районування України. За [181].

Геолого-геоморфологічні умови. Більша (68%) частина території Поділля розташована на південно-західному крилі Подільської монокліналі з доволі стрімким падінням верств різноманітних порід, а схід і південний схід його – на горсті Побузької антикліналі Українського кристалічного щита (УКЩ). Подільська частина Українського кристалічного щита складена магматичними (чарнокіто-норитовий комплекс, основні та ультра основні породи) і метаморфічними (піроксено-плагіоклазові і граніто-біотитові гнейси та мігматити) породами. Чарнокіто-норитовий комплекс представлений гіперстеновими гранітами, діоритами, мігматитами, які утворюють крупні масиви в долині річки Південний Буг у районі м. Вінниці та м. Гнівань, річки

Згар, у басейні р. Соб, а також зустрічаються в усіх районах розвитку кристалічних порід Подільського Придністер'я. Навколо масивів гіперстенових порід гранато-біотитові граніти та мігматити утворюють широку крайову зону і виходять на поверхню поблизу сіл Шкуринці, містечок Стрижавка та Гнівань, у кар'єрах та відслоненнях берегами Південного Бугу від Меджибожа до Хмільника, зустрічаються також на берегах річок Горинь і Случ.

Кристалічні породи східної частини Поділля дислоковані, зібрані в круті, стиснуті складки північно-західної протяжності. Складки розбиті численними розломами і тріщинами. Тектонічні порушення сприяли формуванню потужної (до 60 м.) кори вивітрювання з каоліновими покладами в районі містечок Глухівці і Турбів Вінницької області.

Південно-західна частина Подільської монокліналі (Волино-Подільська плита) складена породами чарнокітового комплексу, гнейсами і гранітами.

На південному сході Поділля їх виходи відомі в долинах річок Лядова, Жван і Дерло. На решті території вони перекриті товщею осадових порід, потужність яких збільшується від 0 до 10 м на північному сході Поділля до 3-3,5 тис. м на південному заході. Безпосередньо на розмитій поверхні архейських порід Волино-Подільської плити залягають відклади пізнього протерозою – пісковики, аргіліти та алевроліти. Їх численні відслонення у вигляді крутих стінок висотою до 10 м і більше зустрічаються повсюдно на схилах долин річок Лядова, Жван, Калюс, Караєць, загальною потужністю від 200 до 600 м. Там, де вони відсутні, на граніти архейського фундаменту залягають осадові утворення палеозою – пісковики, алевроліти, глини, особливо у західній частині Поділля – долині річок Тарнава, Субоча, Студениця тощо [165].

Темно-сірими і чорними глинистими вапняками, а також плитчатими й грудкуватими вапняками з прошарками мертелів, глин, доломітів і сланців, представлений в західних районах Поділля і Придністер'я силур. Загальна потужність відкладів 800-850 м. У вигляді поступового переходу на силурі

залягають відклади девону (східна межа - вододіли річок Нічлава - Збруч; північна сягає широти м.Тернопіль) – глини, мергелі, дрібнозернисті пісковики, алевроліти й аргіліти здебільшого червоно-бурого кольору загальною потужністю до 80 м. [75, 104, 271].

Найбільшого поширення на Поділлі набули відклади крейдового періоду мезозою. Вони зустрічаються повсюдно, крім Середнього Побужжя, представлені кварцево-глауконітовими пісками, вапняками, кременистою крейдою, трепелом, опокою, мергелем, пісковиками. У вапнякових і крейдових відкладах повсюдно розвинуті кременисті утворення.

З кінця крейдового періоду і до середини палеогену на території Поділля панував континентальний режим розвитку. Відклади палеогену (пісковики, глини, мергелі) загальною потужністю до 25 м представлені фрагментарно. Значно ширше зустрічаються породи неогену (тортон, сармат) – пісковики, глини, мергелі, кварцево-глауконітові піски, гіпси і навіть буре вугілля (с. Старий Почаїв Тернопільської області). У тортоні починається формування бар'єрного рифу в зоні сучасного Товтрового кряжу, в основі якого літотамнієві та рифові вапняки [243].

Корінні породи повсюдно перекриті четвертинними відкладами, особливо лесовими породами загальною потужністю до 30 м (рис. 2.3). У геологічному розрізі Поділля виділяють 9 водоносних горизонтів, представлених прісними, мінеральними та радоновими водами [104].

Сучасні поверхневі й підземні форми Поділля, що упродовж століть активно і в різних аспектах використовували в бєлігеративних цілях, є «результатом тривалого (баденію, 25 млн. років тому) активного протиборства двох потужних різноспрямованих Енергій і Систем: Ендогенної - тектонічних піднять, та Екзогенної – ерозійної діяльності водних потоків» [69, с. 9]. Ними й зумовлені геоморфологічні ознаки основних морфоструктур Поділля – Подільської та Придніпровської височин. Поверхневі форми Придніпровської височини, що займає крайні північно-східні райони Вінницької області,

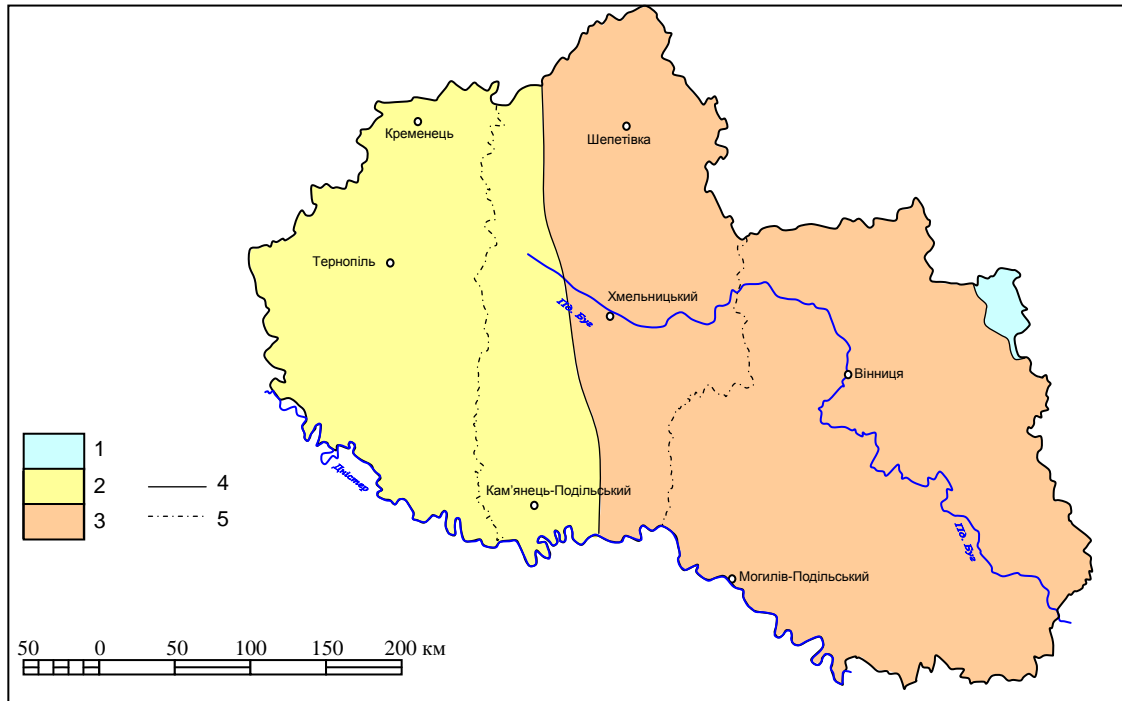

Рис. 2.3 Палеогеографічне районування четвертинних відкладів Поділля За [270].

Області: 1 – Середнього Придніпров'я (лесова область у межах Дніпровського льодовикового язика); 2 – Волино-Поділля (північно-західна лесова область); 3 – Придніпровської та Донецької височин (центральна лесова область). *Межі:* 4 – областей геосайтів; 5 – адміністративні межі областей.

знаходяться у прямій залежності від поверхні давнього фундаменту Українського кристалічного щита. Максимальна відмітка поверхні в районі села Туча Козятинського району (322 м) відповідає підняттям Бердичівського, а найменша в районі с. Ставки Бершадського району (130 м) – пониженням Гайсинського блоків. У рельєфі переважають цокольні денудаційні підвищені рівнини, схили яких ускладнені балками та ярами [271].

Подільська височина відповідає схилу Українського кристалічного масиву, що моноклінально понижується на південний захід. Але в результаті новітніх пліоцен-голоценових піднять тут утворився інверсійний, по відношенню до давньої структури, рельєф. Більше того, у межах Подільської височини та в найближчих її околицях розташовані найвищі позначки не тільки рівнинної частини України, але і Східно-Європейської рівнини: гора Камула (+473 м) південно-східніше м. Львова в Гологорох та гора Берда (+515 м) в

межах Хотинської височини. У рельєфі також чітко виділяються Вороняки (+436 м), Кременецькі гори – г. Бона (+409 м). У вигляді підвищення довжиною біля 200 км з відносними висотами 60 - 80 м простягнулися Подільські товтри. Значні коливання висот (до 200 м) у Придністер'ї надають цій частині Подільської височини характеру передгір'я. Тут знаходиться одна із найоригінальніших геологічних та геоморфологічних пам'яток Європи – Великий каньйон Дністра [104].

Залежно від особливостей розвитку морфоструктур річкові долини в різних частинах Поділля мають неоднакову будову. У Придністер'ї вони глибоко врізані, каньйоноподібні, заплави вузькі або зовсім відсутні. Фрагментарно виділено шість-сім терас. На Побужжі і в північно-східних районах, де Подільська височина поступово переходить у Придніпровську, долини неглибокі, з пологими схилами, широкими, часто торф'янистими днищами (рис. 2.4). Найбільша кількість терас (Горинь, Південний Буг) – три [104, 271].

Верхів'я річкових долин і прирічкові схили повсюдно розчленовані

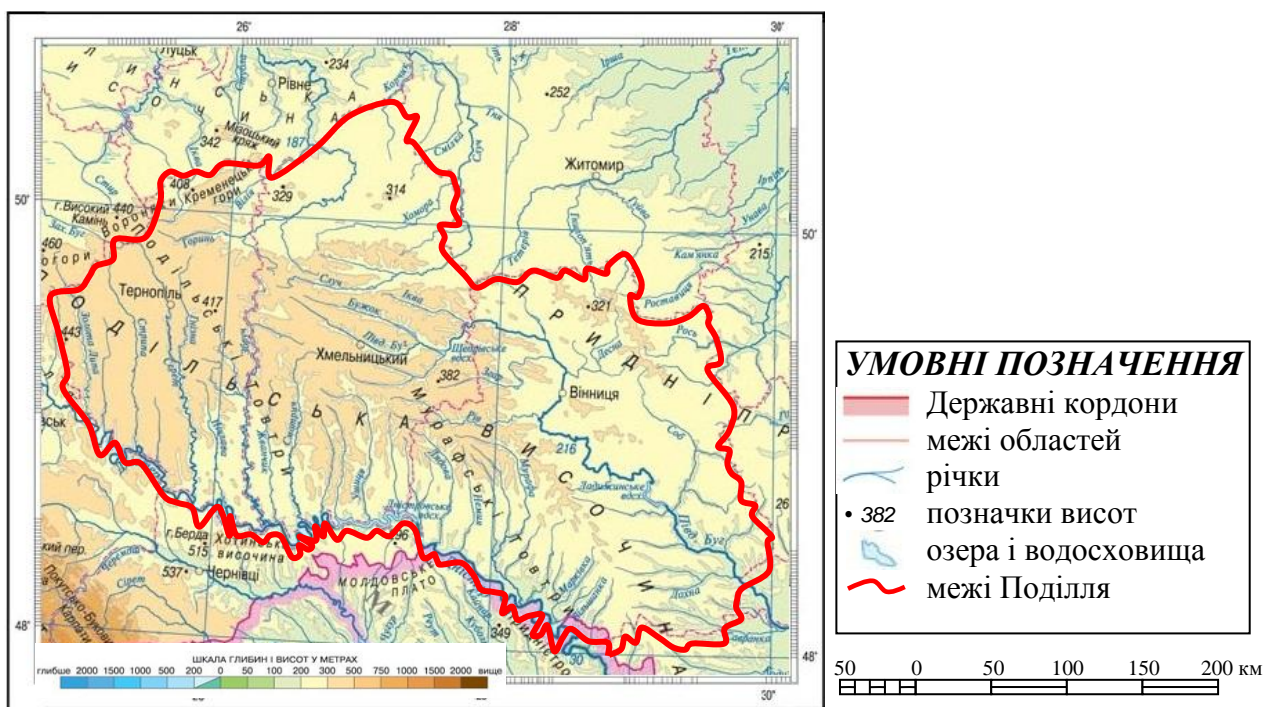

Рис. 2.4 Рельєф Поділля. За [208].

балками і ярами. Густота яружної мережі в Кременецьких горах досягає 1,1-1,4 км/кв. км. Форми рельєфу пов'язані з поверхневим карстом: западини, понори, карри зустрічаються в південно-західних районах Поділля. Підземний карст утворює значні підземні лабіринти – печери [104].

Отже, геоморфологічні особливості Поділля, пересічений рельєф, наявність значих шарів пухких осадових порід, створили зручні умови для створення жител і оборонних укріплень, забезпечили населення природними схованками.

Гідрокліматичні умови. Поділля відноситься до середньої атлантико-континентальної області, а саме – до її західного району. Крім цього, розташування Поділля на крайньому заході лісостепу і достатньо висока гіпсометрія визначили дещо менші, ніж у східних районах, запаси термічних ресурсів, підвищену зволоженість і більш низький ступінь континентальності клімату. Клімат Поділля помірно-континентальний, вологий. Літо тривале, зима коротка і тепла, з нестійким сніговим покривом.

У циркуляції атмосфери переважають повітряні маси Атлантики та проходження циклонів. Помітний вплив континентального і навіть арктичного повітря, у південних районах – повітряних мас Середземномор'я. Переважаючі західні повітряні маси зумовлюють панування вітрів північно-західного напрямку над північними і північно-східними. Такий характер вітрового режиму пом'якшує добові і річні температури, сприяє випаданню значної кількості опадів. Середні річні температури повітря змінюються від +8,1 до +6,5 градусів. Середні січневі температури - 4 – - 6 градусів, середні липневі +20 – +18, тобто на 2-3 градуси нижчі, ніж у більш східних частинах території лісостепу України [67, 75, 241].

Подільський лісостеп отримує атмосферних опадів вище середньої зональної норми – 500-600 мм/рік. На теплий період припадає 65-70% річної суми. Загальне зниження кількості опадів спостерігається з північного заходу – 700 мм/рік на південний схід – 450 мм/рік. Стійкий сніговий покрив

встановлюється у другій половині грудня. Його середня висота на пагорбах – 10-16 см, у пониззях – 40-50 см. Ґрунт промерзає на глибину від 20-30 см на півдні до 65 см на півночі [241].

Особливості будови поверхні та кліматичних умов Поділля сприяють розвитку тут відносно густої гідромережі – 0,36-0,40 км/кв.км. У західних районах важлива роль у формуванні поверхневих та підземних вод належить карстовим річкам і тимчасовим водостокам. Річки Поділля належать до групи рівнинних, їх рівень падіння змінюється в межах 2-5 м/км. Швидкість течії в межах – 0,2-0,5 м/сек, у повінь зростає до 1 м/сек, а на деяких річках Придністер'я – до 4 м/сек. Основна частина річного стоку рік басейну Дністра припадає на весну – біля 40%, і на літні місяці – 29-31%. У басейні Південного Бугу стік у весняний період складає 55-56%, в інший час він майже однаковий. За рахунок зливових дощів на річках щорічно бувають паводки. На Південному Бугу вода піднімається на 2-3 м, на Дністрі – на 4-6 м. З кінця грудня і до початку березня на річках встановлюється льодостав. Товща льоду від 8-10 до 80-90 см [104].

Природних озер на Поділлі немає. Понижені ділянки заплав, першої надзаплавної тераси, днища балок зайняті евтрофними болотами. Найвища заболоченість (5,3%) спостерігається в північних районах Тернопільської і Хмельницької областей – торф'яно-болотна область Малого Полісся [67]. Заболоченість центральних і східних районів Поділля складає 0,8%. Подекуди болота осушені, торф'яні родовища вироблені [104].

Мякий і вологий клімат, значна густина гідрологічної сітки обумовлюють появу великої кількості зручних для життя і захисту від ворогів та для ведення сільського господарства мисоподібних терас та пагорбів. Найбільші ріки Поділля – Південний Буг, Дністер, Серет, Збруч – у добу середньовіччя були судноплавні. Як бачимо, гідрокліматичні особливості Поділля створюють сприятливі умови для життя людей, а отже обумовили заселення цих просторів.

Ґрунтово-рослинний покрив. Вологий помірний клімат і панування

пухкого карбонатного лесу як підґрунтя зумовили характерну особливість ґрунтів Поділля – невисокий вміст гумусу при великій потужності гумусових горизонтів. Завдяки добрій дренажності, карбонати в ґрунтах тут вимиті на більшу глибину, ніж в інших районах лісостепу. Широке розповсюдження у минулому широколистих лісів визначило панування опідзолених (усі різновидності сірих і опідзолених чорноземів) ґрунтів, які займають від 65% (східні райони) до 72% (західні райони) території [239].

У центральних і південно-східних районах Поділля масиви сірих і світло-сірих ґрунтів завжди оточені смугами темно-сірих і опідзолених чорноземів. У західних районах для ґрунтового покриву характерна меридіональна протяжність.

Світло-сірі ґрунти розвинуті на хвилястих поверхнях плато і покатих схилах височин у центральних областях Поділля, частково в Придністер'ї та Побужжі. Вміст гумусу – 1,5- 2,5%, рН – 5-6, насиченість основами – 50-70%). Темно-сірі ґрунти характерні для хвилястих, менш підвищених ділянок плато і похилих схилів гряд північних і північно-східних районів Поділля. Вміст гумусу – 2,5-4%, рН – 5,5-6,5, ступінь насиченості основами – 80-85% [104].

Чорноземи опідзолені і, водночас, звичайні розвинуті в західних районах Поділля (у Тернопільській області вони займають 34,5% усієї території), у Придністер'ї і лівобережному Побужжі. Потужність гумусового горизонту 80-140 см, вміст гумусу до 6%, рН – 6-7, насиченість основами – 90-95%. У поєднанні з теплим вологим кліматом чорноземи в долині Дністра утворюють прекрасні умови для культивування цінних ефіроолійних культур.

Гідротермічні умови Поділля найбільш сприятливі для проростання лісового типу рослинності. Ґрунтовий покрив Поділля свідчить про суцільне розповсюдження в минулому лісів. Дендрофлора представлена в основному видами середньоевропейських широколистих лісів, що помітно відрізняє Поділля від більш східних областей лісостепу України. Східна межа подільських лісів проходить західними схилами Придніпровської височини [104]. У північних районах Тернопільської і Хмельницької областей (Мале

Полісся) характерні ліси поліського типу.

Лісова рослинність займає 12,7% території Поділля. За екологічними умовами проростання висотна диференціація деревної рослинності має такий вигляд (зверху вниз): букові ліси дубові – дубово-грабові – дубово-соснові – чорновільшаникові [285].

Найбільш поширеними на Поділлі є дубово-грабові ліси. Вони приурочені до розчленованих ділянок плато, покатих схилів балок, долин річок і Товтр. Основні породи цих лісів: дуб звичайний, граб звичайний, липа серцелиста, клен звичайний і польовий. Із західноєвропейських видів – каштан кінський, явір, дуб скельний, береза повисла, липа широколиста та інші.

Степова рослинність збереглася на 2% території Поділля [104]. Ці площі непридатні для сільського господарства. Степ мальовничий, злаковий, різнотравний. Тут характерні вівсяниця борозниста і червона, тонконіг гребінчастий, тимофіївка степова, ковила волосиста, адоніс весняний та інші.

На вапнякових схилах часто зустрічаються шиверекея подільська, цибуля подільська, степовий мигдаль. У заплавах рік лучна різнотравно-злакова рослинність. Для боліт характерні вільхово-очеретяні, осоково-очеретяні та трав'янисто-гіпнові асоціації.

Різноманітність природних умов Поділля, порівняно м'який клімат, значна площа місцепроживання обумовлюють багатство і різноманітність тваринного світу. Окремі дослідники вважають його мішаним, оскільки складається з видів, які заселяють лісові та степові простори України. Однак дослідження К. Татарінова [273] свідчать, що тваринний світ Поділля давній, своєрідний і самостійний комплекс. Тут мешкає до 70 видів ссавців, майже 200 видів птахів, 12 видів плазунів, 10 видів земноводних, 36 видів риб і більше 26 тис. видів безхребетних.

Таким чином, на Поділлі, що відноситься до лісостепової зони, сформувалися сприятливі умови для проживання та господарювання людини: поєднання лісових та степових ландшафтів, чергування височин з низовинами

при переважанні височин, відсутність різких кліматичних контрастів, зосередження приблизно 70 % родючих ґрунтів [181], достатня водозабезпеченість. Усе це сприяло не лише активному заселенню території, але й призводило до загарбницьких війн, що в свою чергу спонукало населення цих регіонів до будівництва оборонних споруд і постійного їх удосконалення.

2.2 Геостратегічне розташування та особливості заселення Поділля

Упродовж сторіч головною особливістю геостратегічного розташування Поділля була і є його прикордонність. З другої половини першого тисячоліття нашої ери регіон розвивався на окраїнах різних політичних утворень та держав – Київської Русі і Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського та королівства Польського (рис. 2.5), Татарського ханства та князівства Молдови, Австро-Угорської та Російської імперій, Польщі, СРСР та Румунії, нині України, Польщі та Молдови.

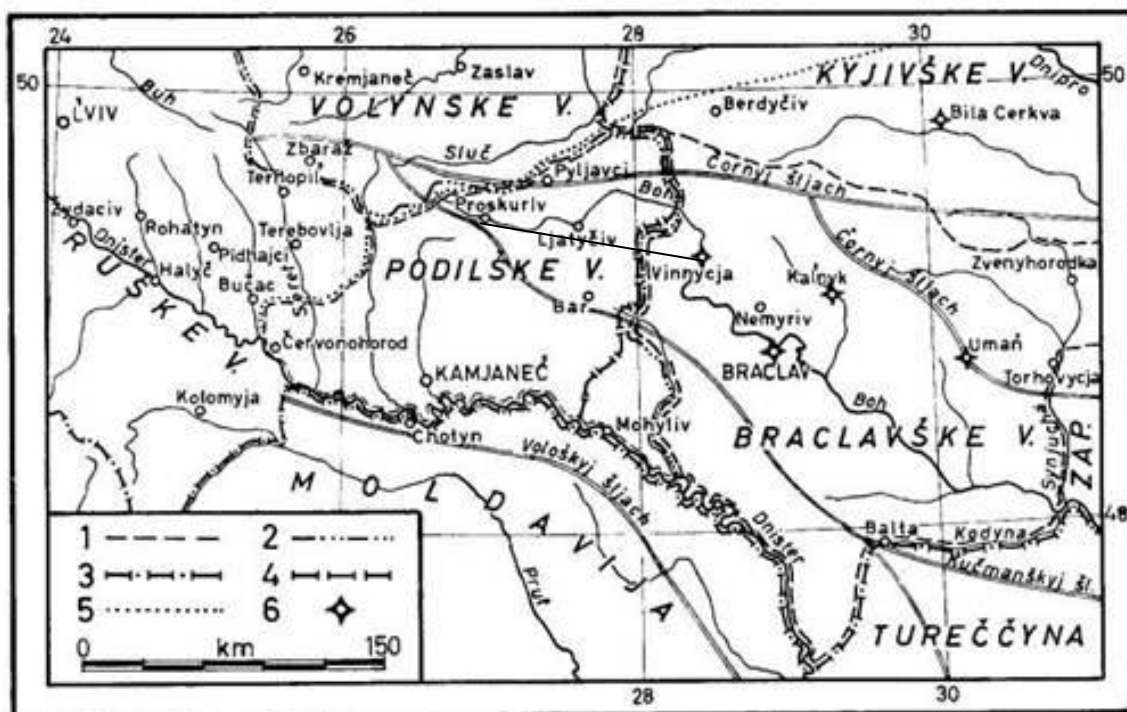

Рис. 2.5 Геостратегічне положення Поділля у XVI-XVII ст. За [127].

1 – межі воєводств, 2 – Польсько-Литовський кордон до 1589 р., 3 – кордони Речі Посполитої з Туреччиною, 4 – кордони Козацької держави за Б. Хмельницького, 5 – Польсько-Турецький кордон на Поділлі й Правобережжі у 1672-99 рр. 6 – головні міста козацьких полків.

Це визначило неоднорідність змін державної приналежності і відповідно активність військових дій. Господарства руйнували і відновлювали, люди мігрували, будували укріплені городища, замки та фортеці, їх бастіони – свідки важкої праці, військової майстерності та мужності людей. Із метрополій та інших регіонів сюди переселялись поляки, німці, вірмени, євреї, молдовани, румуни, білоруси, росіяни та інші. Тривалий час центром Поділля був Кам'янець-Подільський (згадується з 1067 року) – місто-музей з фортецею в крутій меандрі річки Смотрич. Згідно системи історико-географічного районування, яке відтворює регіональні особливості взаємодії ландшафтів, етносів, держав, Поділля входить до складу двох історико-географічних зон: Західної України (край – Галичина) та Південно-Західної України (край – Поділля).

Нині Поділля формує Подільський економічний район у межах трьох адміністративних областей – Тернопільської, Хмельницької та Вінницької, що в подальшому, можливо, будуть об'єднані в Подільську губернію.

Заселення Поділля. На всіх етапах історичного розвитку просторове розташування та природні чинники сприяли заселенню Поділля. Політичні й соціально-економічні чинники посилювали або послаблювали цей процес, але ніколи його не зупиняли [68]. Регіональні відміни в заселенні та формуванні поселень зумовлені різноманітністю і значною диференціацією природного середовища Поділля. Вони детально описані в працях Л.І. Воропай і М.М. Куниці [68], Г.І. Денисика [103, 104], О.І. Бабчинської [108], О.В. Борисової [48], А.Г. Кізюн [113, 154] та інших. Тут розглянемо лише ті основні етапи в процесі заселення Поділля, упродовж яких спостерігалось активне формування белігеративних ландшафтів.

В ареалах найстародавнішого розселення людей територія Поділля – один із найважливіших регіонів розвитку ранньопалеолітичної культури Центральної і Східної Європи. Тут відкрито понад 200 стоянок палеоліту і мезоліту [28, 29, 30, 44], але белігеративних ландшафтних комплексів у цей час не зафіксовано.

Важливим етапом у заселенні території Поділля була епоха міді і період Трипільської культури (IV – III тис до н. е.). Тут знайдено більш, ніж 500 поселень осілого землеробського населення. С.М. Бібіков підрахував, що за часів розвинутого Трипілля у межах Середнього Придністер'я пересічно проживало 19 осіб на 1 км² [43, 44], а на Середньому Побужжі щільність населення складала 7-10 осіб на 1 км² [58]. На одному місці поселення функціонували 50-60 років, у них проживало до 500 і більше осіб, а окремі значні за площею поселення, займали територію до 2 км² [59]. Однак оборонних споруд ще не було: трипільці панували на значній території без ворожих сусідів і не мали поки що зброї. Разом з тим на окремих поселеннях (с. Пологи Тернопільської обл., с. Жванець Хмельницької обл. та ін.) знайдені невисокі (до 1 м) глиняні вали, які могли слугувати як оборонними спорудами, так і бути залишками насипів, що утворились при будівництві каналів (поселення, приурочені до першої надзаплавної тераси).

В епоху бронзи (III-I тис до н.е.) Поділля було заселено землеробсько-тваринницькими племенами, які у II – на початку I тис. до н.е. утворили праслав'янське ядро. Використання з I тис. н.е. заліза та металевих знарядь праці дало їм змогу, крім терас, заселяти й освоювати лісисті вододіли центральних і північних районів Поділля. У VII-II ст. до н.е. землеробське населення Поділля (зокрема південних і східних районів) поступово завойовують і витісняють рухливі і сильні у військовому відношенні скіфські племена. Скіфи залишили після себе багато пам'яток, серед яких суттєво виокремлюються перші белігеративні ландшафтні комплекси – окремі вали, городища і кургани.

Досить щільно була заселена територія Поділля слов'янськими землеробськими племенами упродовж I тис. н. е. (Зарубинецька – II ст. до н.е. – II ст. н.е. і Черняхівська – II-VI ст. н.е. культури). Приурочені до низьких терас, неукріплені черняхівські поселення (знайдено понад 500) займали площі 30-40 га, розташовувались «гніздами» по 5-7, на відстані 3-5 км. І функціонували

на одному місці 100-120 років [244].

З початку VIII ст. східні слов'яни вступають на вищий етап їх соціально-економічного розвитку. Нові процеси зумовили розклад общинно-родового устрою і формування феодальних виробничих відносин, сприяли активному заселенню території Поділля та виникненню господарсько-адміністративних центрів – градів і ремісничих поселень. На соціально-економічній базі феодалізму починає розвиватися селитебний процес становлення сучасної системи населених пунктів [68]. Його розвиток ішов нерівномірно у просторі та часі (рис. 2.6). У X - на початку XIII ст. зароджуються великі слов'янські міста, укріплені поселення – Галич, Тербовля, Кам'янець, Смотрич, Ізяслав та ін. Їх площі до 90 га і більше, вони приурочені до крутих схилів, підвищень або «мисів» долин річок, що давало можливість використовувати природні особливості території для захисту. Міста або укріплені поселення оточували сільські неукріплені жилі масиви незначних розмірів (0,8 - 1,5 га) з більш різноманітною топографією.

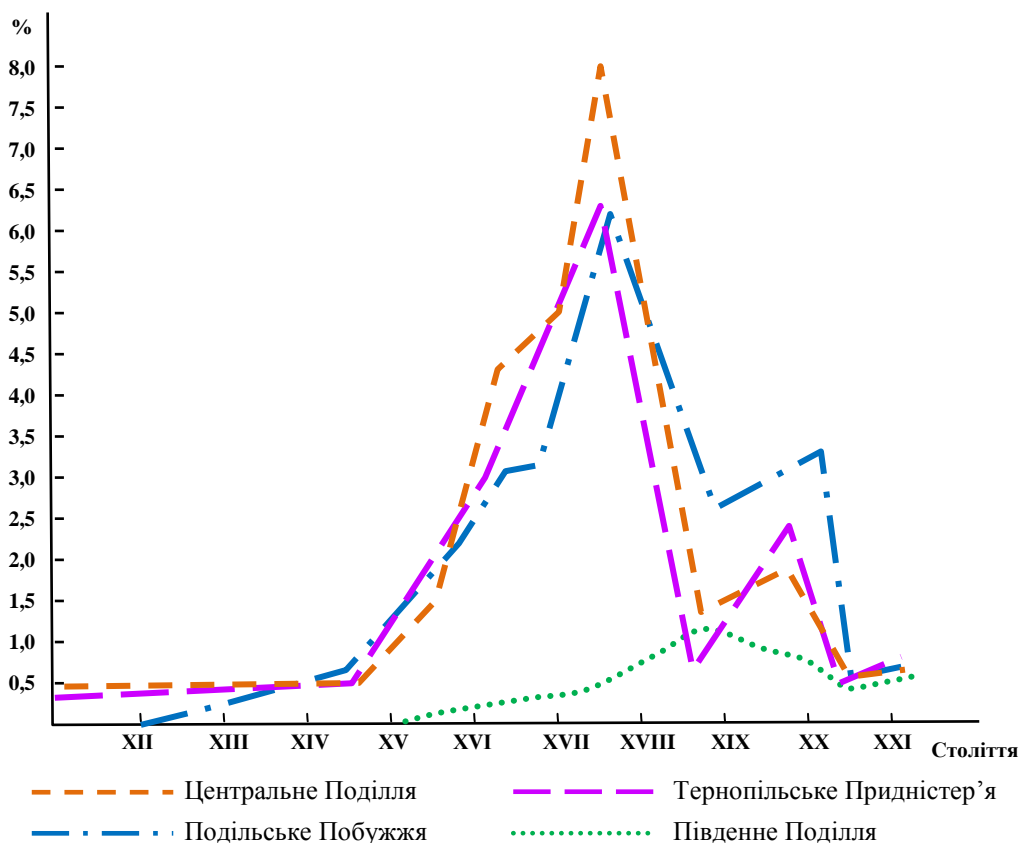

Рис.2.6 Інтенсивність формування селитебних ландшафтів на Поділлі. За [68].

Селитебний процес у межах Поділля був призупинений татаро-монгольським нашествям (середина XIII – середина XIV ст.) У 1474 році з Поділля було забрано в неволю близько 100 тис., у 1500 році – ще 50 тисяч осіб [104]. У реєстрах 1493, 1530, 1542 років придністерський лісостеп представлений як суцільна «пустеля». Однак, з другої половини XVI ст. кількість населення в окремих центральних районах Поділля зростає, відроджується й господарство. Південно-східні райони продовжують бути безлюдними.

В інвентарі Вінницького замку за 1604 рік згадується лише одне село Вишня, у якому було 10 садиб [138].

У подальшому посилення феодално-кріпосницького гніту та окупація Туреччиною значної частини Поділля не сприяли процесам заселення регіону наприкінці XVI - середині XVIII ст. Спустошується та знищується значна кількість фільварків, сіл, містечок і міст. Однак були й винятки. А. Баранович зазначав, що у Брацлавському воєводстві (з 1686 по 1711 роки це була нейтральна зона між Росією і Польщею) у другій половині XVII ст. було 6 міст з населенням понад 6 тис. осіб, 16 міст – зверх 3 тис., 8 міст – більш, ніж 2,4 тис. осіб [38]. Саме в цей час у південно-східних районах Поділля сформувалось 45% усіх сучасних поселень [68].

Розвиток капіталістичних відносин у країнах Західної Європи та їх проникнення на Правобережну Україну, багатство природних ресурсів та наявність вільних для заселення земель без сплати податків сприяли заселенню території Поділля наприкінці XVIII та у XIX і на початку XX ст. У середині XIX ст. у Подільській губернії налічувалось 112 містечок, 1418 сіл, 520 слобід і майданів (тимчасове або сезонне поселення), 21 хутір. Загальна кількість населення 1530321 особа, щільність – близько 50 осіб на 1 км² [274].

Перша світова і громадянська війни послабили розвиток селитебного процесу, призвели до розорення та знищення значної кількості поселень, а населення зменшилось з 2,9 до 2,7 млн. осіб [67].

На початку XX ст. (30-40 роки) кількість населення Поділля продовжує

зменшуватись. У західних районах Поділля спостерігалась масова міграція у Канаду, США та Південну Америку, потім голодомор і Друга світова війна призвели до занепаду економіки та зменшення чисельності населення в Україні загалом й Поділля зокрема. Особливості подальшого заселення Поділля та розвитку селитебного процесу в регіоні показані в спеціальних численних дослідженнях [67, 108, 113]. Їх аналіз дає можливість зробити висновок, що у повоєнні роки, внаслідок збільшення кількості поселень та інтенсивного розвитку селитебного процесу в межах Поділля сформувались локальні області та регіональні системи розселення, суттєво зросли їх площі та ускладнилась внутрішня структура [68]. Однак, після 90-х років ХХ ст. цей процес дещо призупинився і набуває нових форм, які потребують спеціального дослідження.

2.3 Регіональні природні та історичні особливості формування белігеративних ландшафтів

У межах Поділля перші белігеративні ландшафтні комплекси, мабуть, були створені наприкінці III – початку II тисячоліття до нашої ери. До цього часу, особливо упродовж розвитку на Поділлі трипільської культури (IV – III тис до н.е.) їх тут не було. Попереднім племенам і трипільцям не було від кого захищатись, хоча концентрична структура поселень трипільців могла бути зумовлена загрозою нападу ворогів.

У другій половині та наприкінці енеолітичної доби, у III тис до н.е. починається процес переселення різних племен із Центральної та Північної Європи на Схід. «...Настає край спокійному життю місцевих хліборобів – носіїв трипільської культури... Спочатку примандрували землеробсько-скотарські племена, що походили із Середнього Подунав'я, пізніше – племена північноєвропейського походження. Цей войовничий і рухливий народ зайняв Волинь і врожайне Західне Поділля, проник у Карпати і Буковину.

Можливо, це було перше велике військове вторгнення у межі сучасної України, зокрема і Поділля...» [73, с. 36]. На цей період припадає створення

культури кулястих амфор. У цей же час об'єднані степові племена швидко опанували східні регіони України, просунулись за Дунай до Балкан. Озброєні загони степових вершників та войовничі племена північноєвропейського походження були однією з причин загибелі трипільської протоцивілізації, зокрема і в межах Поділля. Однак, племена представників археологічної культури кулястих амфор та агресивних степовиків проіснували на Поділлі порівняно недовго (кілька століть). Їх замінили племенні утворення культури шнурової кераміки або культури бойових сокир, після яких на історичну сцену виходять праслав'яни, розвиток яких поділяють на два умовних періоди: ранній та пізній. Ранній період (XVI-X ст. до н.е.) був досить спокійний, без великих війн і ворожих вторгнень. Його археологічними відповідниками в Україні були тцинецька, комарівська та білогрудівська культури. Переважно це були землероби і скотарі, що жили в неукріплених поселеннях, розташованих на високих берегах річок і озер. Щодо «воєнної сили» у цей час, то її розвиток характерний був здебільшого для племен кочових скотарів. У цій боротьбі регулюючим началом була не наявність белігеративних споруд, а лише реальне співвідношення сил.

Серед землеробів Поділля ранньозалізної доби першими нападів степових кочівників зазнали осілі племена чорноліської культури. На Поділлі вони жили східним і південним рубежами і у VIII-VII ст. до н.е. розселилися й на решті території регіону. Ворогами чорнолісів стали войовничі кіммерійці, що прикочували в українські степи з Ірану. З X ст. до н. е. почалася тривала війна. Для захисту праслав'яни створили свої бойові загони, а на кордоні – збудували систему фортець. Ці фортеці-городища споруджували на високих неприступних пагорбах. Вони були оточені земляними валами із дерев'яними стінами зверху. Найвірогідніше, це були перші у праслав'янській історії Поділля фортеці [4, 40, 73].

На початку VII ст. до н.е. в українських степах з'явилися племена скіфів, котрі переважали кіммерійців чисельністю, військовою організацією і політичною єдністю. Місцеве населення вело тривалу боротьбу проти

агресивних кочівників. Про це свідчить створення протяжної оборонної лінії земляних городищ, до яких належить одне з найбільших за площею в Україні - Немирівське городище у Вінницькій області. С.Д. Гальчак вважає, що це городище помилково називають скіфським: правильніше – праслов'янське городище скіфських часів [73]. Аналогічні до Немирівського городища земляні фортеці або їх сліди збереглися в багатьох інших місцях Поділля, особливо його східних районах у межах теперішньої Вінницької області. Зокрема, над річкою Згар у південно-західній околиці с. Городища Літинського району, поблизу сіл Гуменці Камянець-Подільського району, Прибузького (мало складну систему валів) та Якушинець Вінницького, Уладівки Літинського, Оленівки Могилів-Подільського, Вищеольчедаєва Мурованокуриловецького, Уланова Хмільникського районів. Відоме також земляне городище скіфських часів з двохкілометровим валом, що знаходиться між селами Кальником та Шабельною Іллінецького району [73, 91, 260].

Про проникнення на Поділля етнічних скіфів свідчить поява на його землях курганів: сторожових і поховальних, які поступово із степу поширювались у лісостеп і навіть далі.

Наприкінці III ст. до н.е. Велика Скіфія припинила своє існування. Упродовж наступних шести століть панівне становище у межах рівнинної частини Правобережної України займало об'єднання кочових племен під назвою «сармати», а потім гуни. Наприкінці I тис. до н.е. - початку I тис. н.е. на теренах сучасного Поділля проходив важливий за історичною значимістю процес – формування давньослов'янського етносу. Він завершився тим, що у I тис. н.е. на історичну арену стрімко виходять слов'яни – одна з основних гілок давньоєвропейського населення [68]. На Поділлі вони були представлені зарубинецькою (III ст. до н.е. – II ст. н.е.) та черняхівською (III – V ст. н.е.) культурами, а також іншими народностями, зокрема готами, дакійцями тощо. Однак у 101-106 рр. римський імператор Троян поширив свою владу на Дакію, а разом з нею і на частину південного Поділля. «... Під римську владу підпала і

дакійська Клепідава (Камянець-Подільський). У той час вона була уже багатолюдним і укріпленим містом» [142, с. 413]. Щоб запобігти нападам «варварів» (готів), Троян наказав збудувати на північних рубежах захопленої території потужні земляні вали. Залишки Троянових валів дотепер зберігаються в селі Миньківці Дунаєвецького району та його околицях, а також ще у двох районах сучасної Хмельниччини: неподалік с. Велика Яромирка Городоцького та Боржківці – Камянець-Подільського. Є вони і в Тернопільській області в околицях сіл Вигода, Окопи тощо (рис. 2.7).

Крім «державних» оборонних споруд, населення Поділля будувало й локальні укріплення. На початку I тис. н.е. села на Поділлі часто мали радіальну структуру: у центрі площа, базар або ставок, довкола них хати, а по периметру насипали оборонний вал [7]. Це невипадково, тому що упродовж першої половини I тис. н.е. місцевому (черняхівському) населенню доводилось захищатись від готів, гунів, аварів. Однак, більшість поселень були неукріплені; розташовувалися переважно на південних схилах берегів річок і балок. Сучасні археологи, а ще раніше М.С. Грушевський, висловили обґрунтовану думку про те, що словянські племена черняхівської культури називалися антами

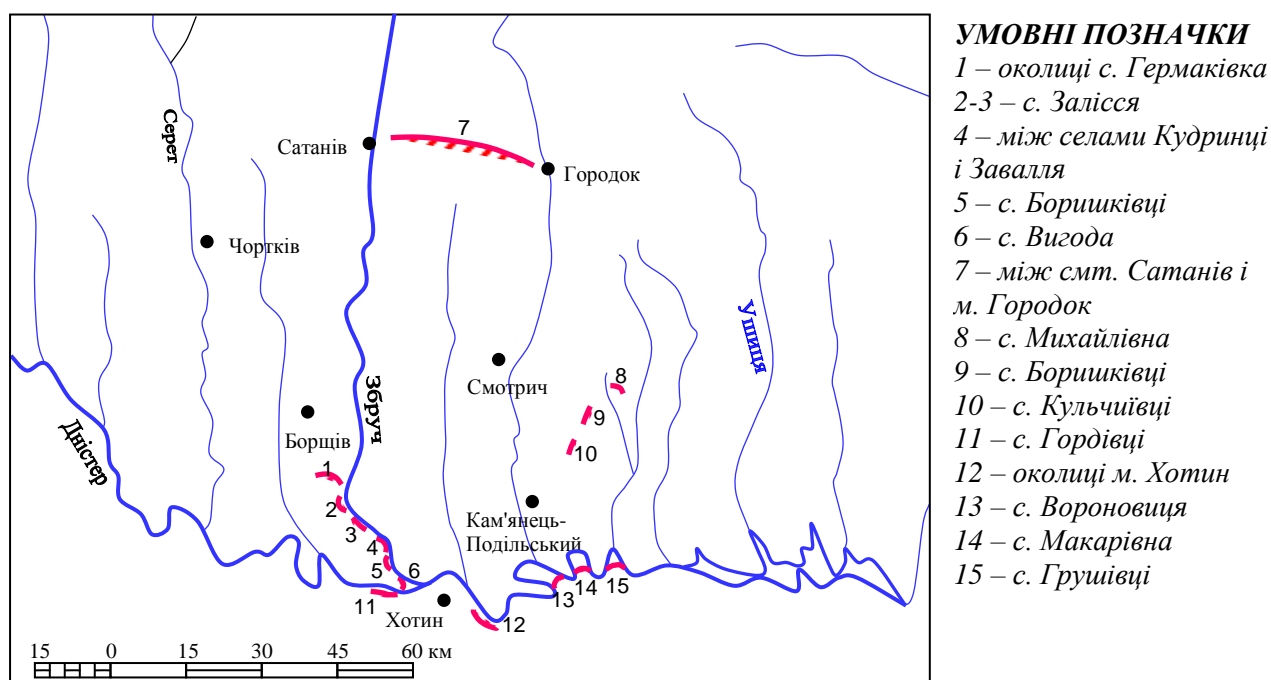

Рис.2.7. Розташування земляних валів у середній течії Дністра. За [167].

і саме від них бере початок історія української народності [76, 87, 138]. З VI ст. починається розселення слов'ян і його «найістотнішою рисою було те, що воно мало характер виключно мирної колонізації» [138, с. 239]. Однак, враховуючи наявність войовничих племен і народностей на прилеглих територіях, а також спорадичні бойові напади на Візантію, наприкінці VI та у VII ст. слов'яни активно почали будувати укріплені поселення-городища, що займали підвищені місця і мали часто потужні укріплення у вигляді дерев'яних стін, частоколів, земляних ровів і валів.

Висхідний поступ історії на слов'янських землях, зокрема й Поділлі, вкотре був порушений у другій половині VI ст. навалою орд аварів – союзу кочових тюркських та інших племен. «Ймовірно саме тоді, щоб захиститись від ворожих посягань, слов'янами було споруджено земляний вал від Ладижина до Брацлава. Крім того, для захисту вони використовували й Трояновий вал» [73, с. 123]. «...Около 839 года являються здесь (на Поділлі та на землях на південний схід від нього) угри или венгры, вслед за которыми печенеги, а потом половцы.» [237, с. 231]. І це ще не повний перелік ворогів. Поділля потерпало від кочових болгар, хазарів, гузів. Однак, попри ворожі навали, спустошені землі та зруйновані поселення, процес утворення держави у східних слов'ян не призупинився. На теренах Поділля, після розпаду антського союзу, уличі і тиверці стали незалежними племінними об'єднаннями. Крім них тут мешкали дуліби і волиняни (північна частина сучасної Хмельницької обл.). Центральну частину Поділля займали болохівці (Болохівецька земля). Не виключено також, що у верхів'ях Росі, на території нинішнього Погребищенського району Вінницької області, жила частина населення племінного об'єднання полян, які після об'єднання з древлянами, сіверцями та іншими племінними союзами відіграли провідну роль в утворенні наприкінці IX ст. древньої слов'янської держави - Київської Русі.

Держава з такою назвою виявилася самотньою і унікальною, що зайняла гідне місце у світовій історії [61, 73]. «З нею змушені були рахуватися

й хижі хозарецькі хани, і гордовиті візантійські імператори. Протягом півтисячоріччя Давньоруська держава затуляла собою європейський світ і Візантію від кочовиків – спочатку хазар і болгар, далі печенігів, торків, берендеїв, ковуїв та половців. Вона прийняла на себе страшний удар 150-тисячної татаро-монгольської кінноти Батия... і тим самим врятувала Європу від спаплюження й загибелі...» [146, с. 41]. Складовою Київської Русі були землі сучасного Поділля. У містах-фортецях стояли князівські дружини, що боронили землі від кочівників. Найбільше таких міст було у Подільському Придністер'ї – Кам'янець, Бакота, Ушиця, Каліус та інші, а також у верхів'ях Південного Бугу – Болохівецькі землі.

Крім міст-фортець за часів Київської Русі на Поділлі захисними спорудами були й городища, що часто мали назву «дім», «двір» [73 с. 132]. Залишків давньоруських городищ - високих земляних валів, на яких стояли дубові стіни з численними баштами – на Поділлі багато. Відомо чимало випадків спільного функціонування поселень та городищ. Древні русичі використовували як фортеці й поселення праслов'янські городища скіфських часів. Вони збереглися поблизу Немирова на Вінниччині, села Гуменці Кам'янець-Подільського району, у Хмельницькій області та у інших місцях. Однак, Поділля, як і Київську Русь, не обминула татаро-монгольська навала. «В 1240 году Батый с многочисленными сонмами татар вторгнулся в пределы Подолии и разрушил до основания города по пути от Ладыжина к Каменцу... В цветущей Подолии не осталось ни одного города ни деревом рубленного, а ни камнем будованого» [73, с. 50].

Рятуючись від рабства, люди заселяють лісисті регіони Поділля і в лісах з'являються перші белігеративні ландшафтні комплекси. У Товтрах і Кременецьких горах їх кількість збільшується. В долинах річок Збруч, Смотрич, Мурафа, а також Дністра як захисні об'єкти використовуються природні печери та спеціально вириті підземелля, що й тепер збереглися у Погребищенському, Липовецькому, Шаргородському і Барському районах

Вінницької області. У 40-80-х роках XVI ст. збільшується кількість спустошувальних набігів кримських татар на південні та південно-східні райони Поділля. Особливо нищівними вони були на постійних шляхах їх руху – Чорному (Придніпровська височина), Кучманському (Дністерсько-Бузьке межиріччя) та Велоському (долина Дністра). Ці шляхи позначені різноманітними за віком, формою, висотою та функціональним призначенням курганами та їх групами. У цей період частково відбудовуються та будуються нові державні й приватні замки (рис. 2.8).

Рис. 2.8. Мережа фортифікаційних споруд Поділля у XV ст.

У другій половині XVI - на початку XVII ст. кількість татарських набігів зменшується. У проміжках між ними населення Поділля відбудовує міста і села та їх оборонні споруди. Браття Каріотовичі «посекши лес оумуровали городъ Каменець, а с того все городи Полоцкия оумуровали и всю землю Подольскую осели» [201]. У подальшому на Поділлі суттєво зростає кількість фортець, замків та інших оборонних споруд (рис. 2.9).

Перша світова й громадянська війни на початку XX ст. призвели до розорення господарства та знищення значної кількості населених пунктів, натомість різко збільшується кількість та площі бєлігеративних ландшафтів.

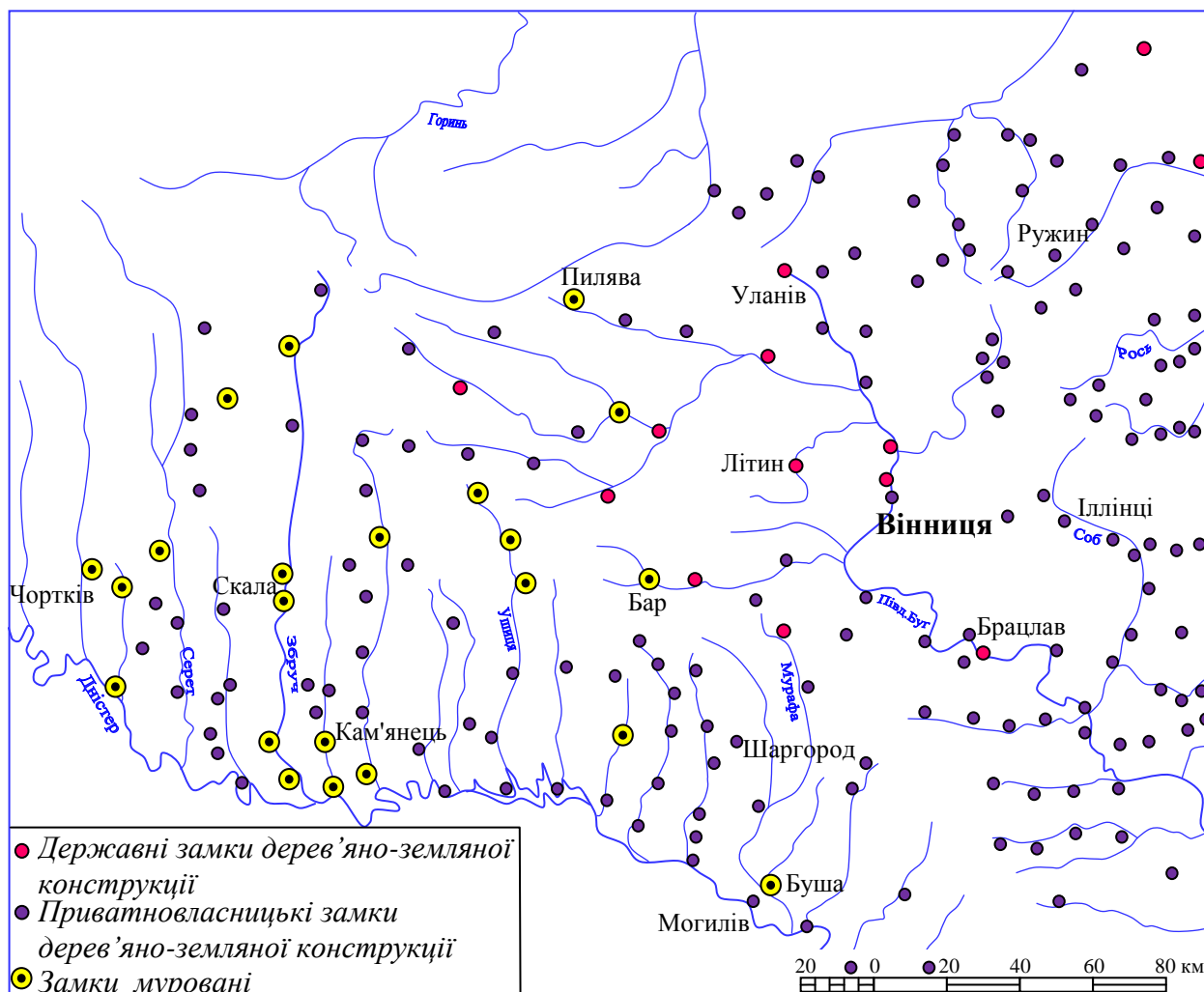

Рис. 2.9. Мережа фортифікаційних споруд Поділля (XVI-XVII ст.)

Особливо це характерно для Другої світової війни. В структурі белігеративних ландшафтів формуються нові ландшафтні комплекси - окопи, вирви, ДОТи і ДЗОТи, лінії оборони, укріплені райони, території військових підрозділів, полігони й аеродроми, наземні й підземні ракетні комплекси тощо. З отриманням Україною незалежності функціонуючі белігеративні комплекси поступово втрачають своє значення і занепадають.

Частина з них і зараз зустрічаються поблизу сіл, містечок і міст, на полях і в лісах, вони взяті під охорону та використовуються як туристські об'єкти в наукових та пізнавальних цілях.

Висновки до 2 розділу

Аналіз природних та історичних умов формування белігеративних ландшафтів Поділля дає можливість констатувати, що як загальні, зумовлені просторовим розташуванням та оточенням, так і регіональні особливості природи Поділля, на всіх етапах його історичного розвитку були придатними, для будівництва і функціонування белігеративних ландшафтів, зокрема це стосується також геолого-геоморфологічних та гідрологічних умов регіону.

Упродовж сторіч головною особливістю геостратегічного розташування Поділля була його прикордонність. Це означало неоднорідність змін державної приналежності та активність військових дій, що в свою чергу зумовлювало активне будівництво укріплених городищ, замків, фортець, укріплених ліній та інших белігеративних ландшафтних комплексів.

Процес заселення Поділля не зовсім співпадає з процесом формування белігеративних ландшафтів, розвиток яких більше зумовлений історичними й відповідними воєнними подіями, які навпаки призупиняли розвиток селитебного процесу в межах Поділля.

Минулими століттями в межах Поділля сформувались різноманітні белігеративні ландшафтні комплекси. Окремі з них знищені, частина знаходиться у занедбаному стані, але й ті, що збереглися, дають достатні уявлення про їх структуру та можливості подальшого відновлення і раціонального використання.

Формування белігеративних ландшафтних комплексів внаслідок наявності покинутих та слабо використовуваних воєнних об'єктів (полігонів, аеродромів, ракетних комплексів тощо) продовжується і на початку XXI ст.

РОЗДІЛ 3

КЛАСИФІКАЦІЯ І СТРУКТУРА БЕЛІГЕРАТИВНИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ

У межах України, зокрема й Поділля, формування ландшафтних комплексів, зумовлених військовими діями, розпочалось в епоху ранньої бронзи (середина II тис. до н.е.) і вважалось, що завершилось у середині 40-х років XX ст. [104, 198]. Окремі науковці навіть називали їх «ландшафтами без майбутнього» [198]. Однак, події початку XXI ст. не лише в інших, зокрема в арабських країнах, але й в Україні, показують, що белігеративні ландшафти продовжують активно формуватись і, відповідно, зростає їх роль та значення в структурі сучасних ландшафтів як України, так і окремих її регіонів. Не є винятком і Поділля та його прикордонні території – Вінницьке Придністер'я, де будівництво белігеративних ландшафтних комплексів розпочато знову (рис. 3.1).

3.1. Класифікація белігеративних ландшафтів

Белігеративні ландшафтні комплекси виокремлюються не лише кількісно, але й значним їх різноманіттям та різноманіттям структурних елементів. Це може бути підставою для створення різноманітних класифікацій. Класифікувати антропогенні ландшафти «означає розділити їх на групи за якоюсь ознакою – або найбільш суттєвою у самій структурі комплексу, або важливою для цілей практики» [42, 198]. Пропонуємо окремі з можливих класифікацій белігеративних ландшафтних комплексів (рис. 3.2).

1. **За часом формування** – белігеративні ландшафти епохи бронзи, скіфського, слов'янського, давньоруського часів, середньовіччя, часів Першої і Другої світових воєн, сучасні тощо. Цю класифікацію частіше використовують археологи, історики та краєзнавці. Інколи зустрічаються й спрощені варіанти, як наприклад: стародавні (до Першої світової війни) і сучасні, або новітні

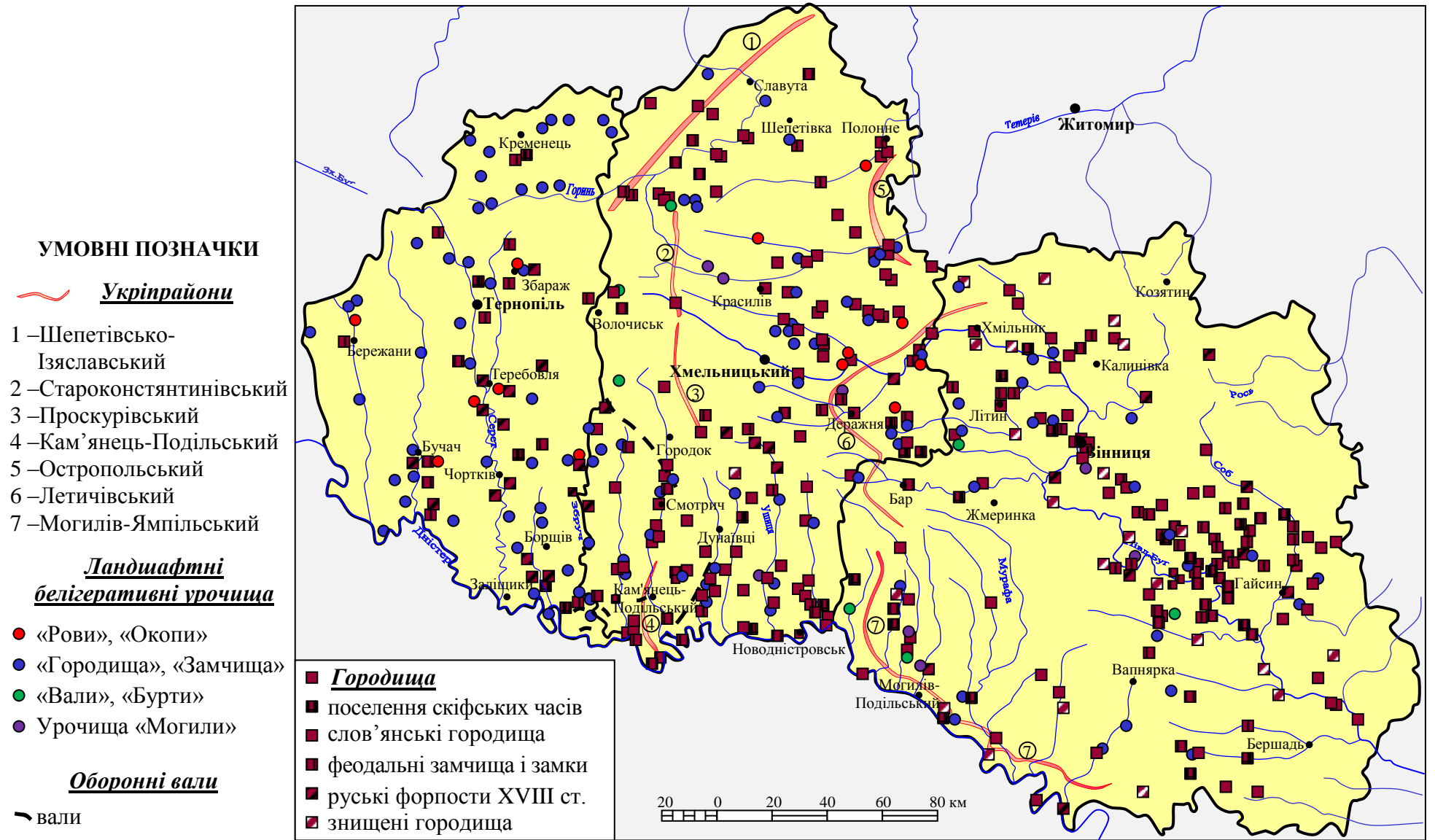

Рис. 3.1 Белігеративні ландшафти Поділля. [28,30,31,40,62,91,92,133,143,145,147,169,189,215,216,238,260,263,274,286,301] та за власними польовими дослідженнями впродовж 2005-2015 років.

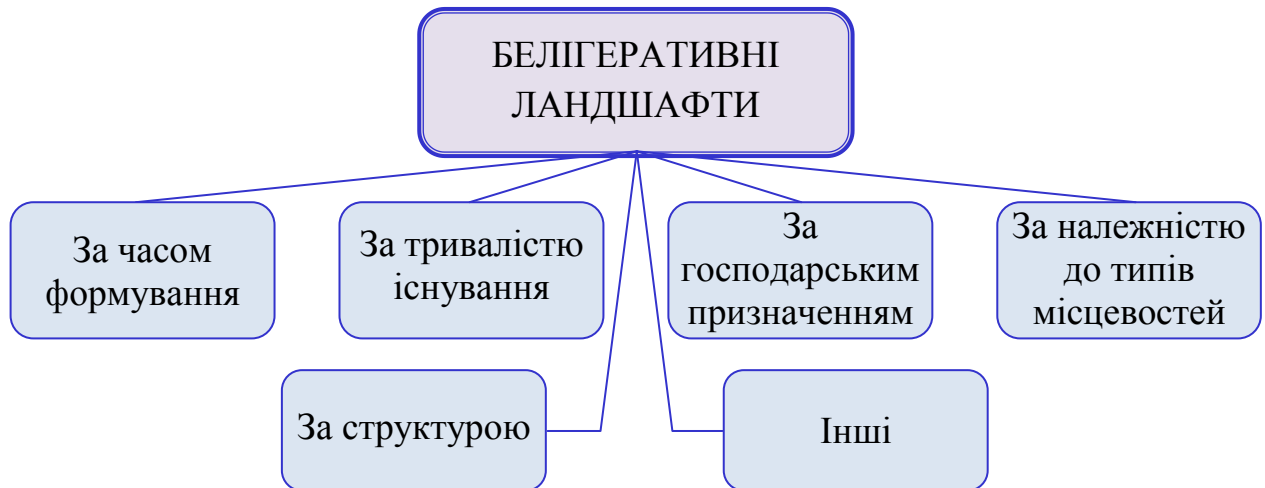

Рис. 3.2. Класифікація белігеративних ландшафтів Поділля

оборонні споруди [191]. Для географів і ландшафтознавців класифікації белігеративних ландшафтів за часом формування цікаві, але використовуються як допоміжні, головню в процесі пізнання історії їх формування та подальшого розвитку. З таких позицій розглянуті у цьому дослідженні і белігеративні ландшафти Поділля.

2. **За тривалістю існування.** Руйнування белігеративних ландшафтів проходить з неоднаковою активністю. Це залежить не лише від їх «підтримки» людиною, але й взаємозв'язків з прилеглими ландшафтами та загальним впливом природного середовища. Цим зумовлена різна тривалість існування белігеративних ландшафтних комплексів – від одного і кількох років до багатьох сторіч. У зв'язку з цим, за тривалістю існування белігеративні ландшафти Поділля доцільно ділити на:

– *довговічні саморегульовані.* Белігеративні ландшафти цієї групи існують тривалий час – як правило, кілька сторіч або й тисячоріччя – без будь-яких додаткових заходів з боку людини для їх підтримання. Прикладом довговічних саморегульованих белігеративних ландшафтів можуть бути кургани, городища, земляні вали й рови – залишки оборонних споруд тощо. Найдавніші кургани, що збереглися до наших днів, були насипані кілька сторіч тому, а вік Троянових валів, фрагменти яких добре прослідковуються й зараз на Поділлі, складає майже 1,5 тис. років;

– *багаторічні частково регульовані*. Такі белігеративні ландшафти можуть існувати порівняно тривалий час – десятиріччя і більше, однак час від часу потребують «профілактичних заходів», тобто догляду. До них на Поділлі відносяться військові полігони, аеродроми, стрільбища тощо. Одного разу створені, вони можуть тривалий час функціонувати, однак для нормального функціонування вимагають періодичного відновлення;

– *короткочасові регульовані*. Це белігеративні ландшафтні комплекси, функціонування яких відповідний час підтримується спеціальними військовими заходами. До них належать сучасні окопи, шанці, бліндажі, тимчасові лінії оборони на кордонах держав, що будуються під час військових навчань, тимчасових дислокацій військ або неочікуваної раніше загрози на кордонах. У подальшому їх або знищують, або такі белігеративні ландшафти поступово переходять до однієї з вище названих груп.

3. За господарським використанням. Значна кількість і тривалий час існування після втрати белігеративними ландшафтними комплексами оборонних функцій призводить до їх подальшого використання для різноманітних господарських потреб. Це дозволяє розділити їх на такі групи:

– *заповідні*. За чисельністю це, мабуть, одна з найбільших груп белігеративних ландшафтів, що у більш-менш належному стані збереглася до наших днів. До них відносяться всі белігеративні ландшафти, що взяті під охорону як археологічні, історичні, власне белігеративні пам'ятки, а також як природозаповідні об'єкти, що є сховищами унікальної рослинності і тваринного світу серед розораного лісостепу і степу, захоронених під курганами і валами ґрунтів тощо. Упродовж минулих двох десятиріч у заповідні об'єкти почали переводити й окремі військові полігони;

– *зanedбані*. Це покинуті й, часто, розкопані кургани і вали, рідше городища. У кращому випадку, вони заростають різнотрав'ям та кущами глоду, шипшини, степової вишні; у гіршому – бур'янами і використовуються під смітники;

– *сільськогосподарського використання.* Приуроченість белігеративних ландшафтів до плакорів та вододілів, де зосереджені основні площі сільськогосподарських угідь, призвела до розорювання частини цих комплексів, особливо курганів і в меншій мірі валів, ровів, окопів тощо. На полях Подільського краю вони залишились у вигляді невисоких округлої або витягнутої форми підвищень, що світлими ділянками виокремлюються на фоні чорноземів;

– *лісогосподарського використання.* Частіше з метою збереження белігеративних ландшафтних комплексів від іншого (сільськогосподарського, рекреаційного) використання або занедбання їх засаджують березою, сосною, ялиною, кленом польовим і татарським, що різко виокремлює белігеративні ландшафти на фоні інших, особливо сільськогосподарських, зокрема Середнього Побужжя. Тут спостерігається підвищена концентрація тварин (зайці, лисиці, козулі) і птахів. Окремі ландшафтні комплекси цього типу в майбутньому можна перевести у ранг заповідних;

– *дорожні.* Під дороги частіше використовують лише окремі ділянки оборонних валів та ще рідше – вали городищ. Здебільшого це місцеві дороги без твердого покриття. Вони займають вершини валів або покладені у їх підніжжі, інколи перерізають вал впоперек (Немирівське городище у Вінницькій області). Є випадки руйнування валів і городищ з метою використання їх матеріалів для підсипки доріг;

– *тафальні.* У минулому рідко, а зараз все частіше значні за розмірами белігеративні ландшафтні комплекси використовують під цвинтарі. У південній передстеповій частині Поділля під цвинтарі зайняті переважно сторожові кургани, в інших районах – вали і городища.

4. За належністю до типів місцевостей. У межах Поділля белігеративні ландшафтні комплекси зустрічаються майже у всіх типах місцевостей:

– *вододільні.* Переважно це поодинокі кургани або їх групи, рідше вали; майже не зустрічаються городища та белігеративні ландшафтні комплекси

минулих двох світових війн. Тут зосереджені найбільші за розмірами кургани. Так, у Вінницькій області до таких відноситься курган Сорока в Іллінецькому районі: його висота зараз 12 м, діаметр підніжжя – до 30 м;

- *плакорні*. У структурі переважають оборонні вали, укріплені городища і замки, майже немає курганів. А також тут, на межі із схиловим типом місцевостей, спостерігається найвища концентрація белігеративних комплексів періоду Першої та Другої світових війн – окопи, траншеї, ДОТи, лінії оборони тощо;

- *схилові*. До схилових місцевостей, особливо Середнього Придністеря, приурочені оборонні рови, окопи, фортеці та замки. Найбільша їх концентрація спостерігається на схилах, що прилягають до шляхів пересування військ, мостів, переправ на річках;

- *терасові*. У межах терас белігеративні ландшафтні комплекси зустрічаються нечасто. Серед них зафіксовано поодинокі кургани, невеликі за площею городища з оборонними валами та розорані або майже засипані окопи і траншеї Другої світової війни;

- *заплавні*. Заплавні белігеративні комплекси на Поділлі рідкість. Це лише окопи, траншеї та оборонні насипи поблизу мостів та переправ через річки. На островах річок іноді зустрічаються залишки (переважно з каменю – пісковик, граніт) оборонних споруд, що поступово руйнуються паводками або розбираються місцевими жителями для господарських потреб;

- *останцеві*. Це белігеративні ландшафтні комплекси, які не лише приурочені до останців, але й використовують їх оборонні можливості. До останців іноді приурочені й фортечні споруди, тут зустрічаються окопи і траншеї, підземні ходи тощо. Їх частіше можна побачити в останцях каньйоноподібних долин річок Середнього Придністеря, у межах Подільських товтр і Кременецьких гір.

- *дюнні*. Нехарактерні для Поділля і зустрічаються лише в межах Подільських полісь та північних (поліських) районах Хмельницької області.

Приурочені до дюнно-гривистого типу місцевостей. Більшість белігеративних комплексів сформовані на вершинах піщаних дюн (окопи, шанці, ДЗОТи), що безпосередньо примикають до шосейних доріг або переправ через ріки і мостів. Збереглися погано і з кожним роком їх кількість зменшується;

– у межах кількох типів місцевостей. Частіше белігеративні ландшафтні комплекси розташовані в межах 2-3 типів місцевостей, зокрема: плакорного, схилового і заплавного, плакорного і схилового, схилового і терасового. Яскравим прикладом таких белігеративних ландшафтів є Немирівське городище скіфських часів (рис.3.3).

Рис. 3.3 Немирівське городище (Вінницька область)
у структурі сучасних ландшафтів.

5. За **структурою** белігеративних ландшафтних комплексів. Ця класифікація детально розглянута у подальшому (підрозділ 3.3).

Оборонні вали займають, здебільшого, два типи місцевостей – плакорний і схиловий. До цього типу можна віднести і лінії оборони, що тягнуться на сотні кілометрів у межах усіх типів місцевостей.

Белігеративні ландшафти зустрічаються і серед інших типів місцевостей Поділля (горбисто-грядового, вододільно-недренованого, зандрового тощо), однак їх кількість і площі тут незначні.

3.2. Таксономія типологічних структур белігеративних ландшафтів

Таксономія белігеративних ландшафтів – проблема, до розробки якої ландшафтознавці лише приступили [23, 103, 305]. Однак, раніше вже доведена «можливість перенесення в антропогенне ландшафтознавство типології комплексів, прийнятої у природному ландшафтознавстві» [198, с. 55]. Досвід вивчення белігеративних ландшафтів дозволяє розрізнити серед них таку таксономічну систему типологічних структур.

1. Белігеративний тип урочища. Белігеративні урочища можуть зустрічатися як види у сімействі природних (натуральних, натурально-антропогенних або інших антропогенних) урочищ або утворювати самостійні сімейства белігеративних урочищ. Прикладом першого є курган або частина оборонного валу, що збереглися в межах розораної рівнини вододілу; сімейство белігеративних ландшафтних комплексів формують, зокрема, вододільні кургани.

За аналогією з натуральними й іншими антропогенними – белігеративні урочища можуть бути простими і складними. Прикладом простого і складного белігеративних урочищ є одинокий курган і курганна група. Більшість городищ являють собою складні урочища, які складаються із взаємопов'язаної системи простих урочищ (інколи підурочищ): вали, рови, ескарпи тощо.

2. Белігеративний тип місцевості – система урочищ, зумовлена видом белігеративної діяльності, яка призводить до формування однакових за функціональним призначенням ландшафтних комплексів. Як приклад тип місцевостей стародавніх оборонних споруд, що представлені різновіковими белігеративними ландшафтними комплексами, створеними для захисту

окремих населених пунктів або регіонів. Курганний тип місцевостей представлений переважно сторожовими курганами, створених через необхідність попередити ті чи інші воєнні дії. Белігеративний тип місцевостей не співпадає з класифікацією белігеративних ландшафтних комплексів за їх приуроченістю до відповідних типів природних місцевостей.

3. *Тип белігеративних ландшафтів* – система взаємопов’язаних белігеративних ландшафтних комплексів, що формуються в одному зональному типі ландшафту під час військових дій чи підготовки до них. Так, в результаті широкого застосування напалму у війні США проти В’єтнаму замість зелених джунглів формувались вигорілі чорного кольору рівнини – згарища. Прикладом белігеративного лісопольового типу ландшафту були райони відомих боїв у Другій світовій війні: переправи через Дніпро, район Корсунь-Шевченківської битви тощо. До своєрідного, лінійно витягнутого белігеративного ландшафту можна віднести й лінії оборони, яких на Поділлі було створено сім. З часом белігеративні ландшафти втрачають свої специфічні ознаки, але це не означає, що їх не було й немає.

4. *Підклас белігеративних ландшафтів* – сукупність однотипних белігеративних ландшафтних комплексів, що формуються в процесі одного виду белігеративної діяльності. У структурі белігеративних ландшафтів чітко виокремлюються підкласи, представлені на рис 3.4.

5. *Клас белігеративних ландшафтів* – сукупність усіх белігеративних ландшафтних комплексів, зумовлених військовою діяльністю людей. Це особливий клас антропогенних ландшафтів, що створюється діяльністю людей, направленою на руйнування природного середовища і формування специфічних ландшафтних комплексів, більшість з яких не має аналогів у природі.

Загальна класифікація белігеративних ландшафтів і таксономія їх типологічних структур тісно пов’язані між собою і можуть бути представлені відповідною схемою (рис. 3.4).

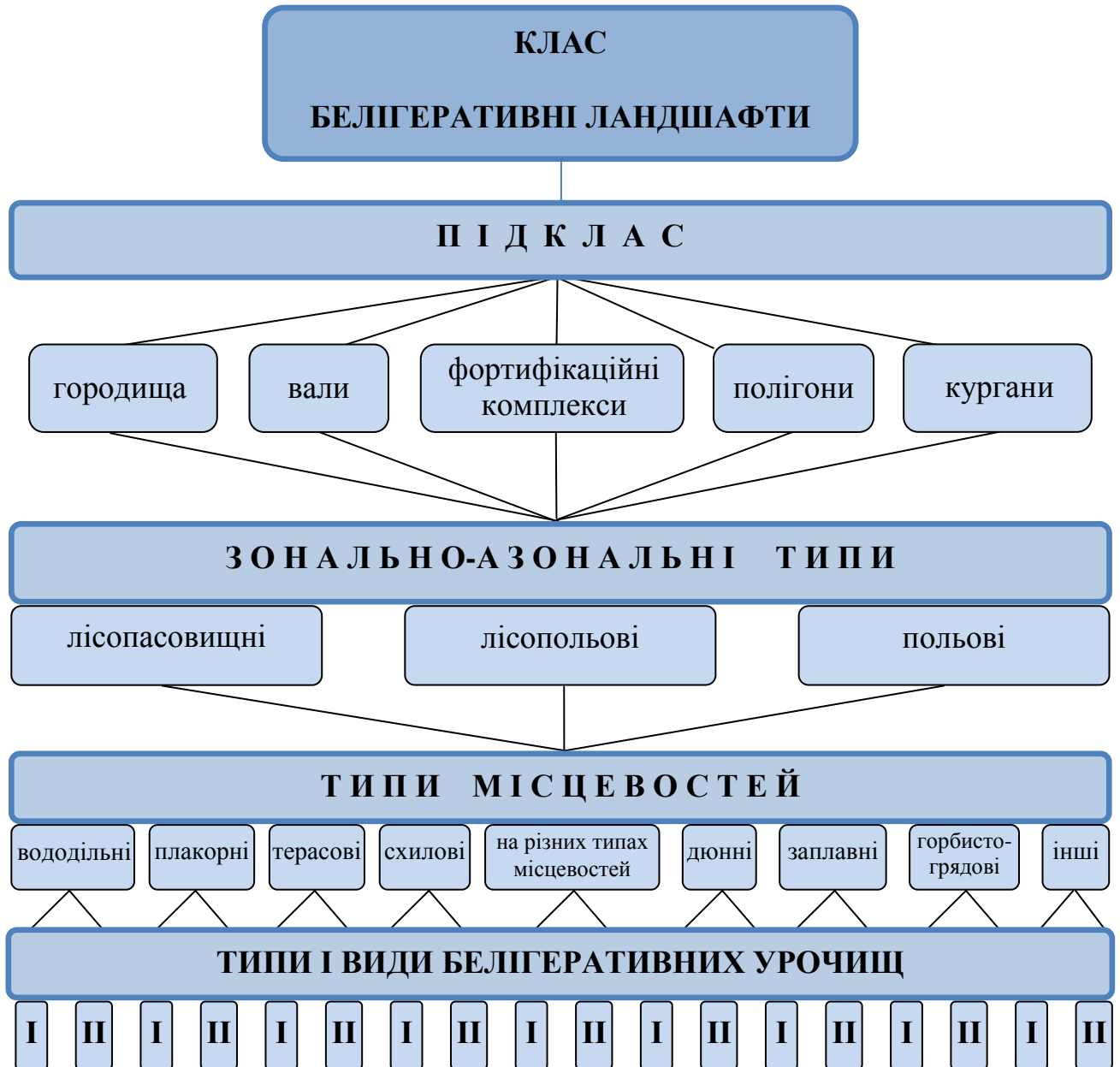

Рис.3.4 Таксономічна система типологічних структур класу белігеративних ландшафтів (*тип урочища визначається за будовою та літологічним складом порід, вид – за рослинним покривом*).

У таксономічній системі типологічних структур белігеративних ландшафтів не виділено *белігеративних фацій*. Це не означає, що в процесі дослідження белігеративних ландшафтів вони не мають значення і їх непотрібно вивчати. Вони потребують детального аналізу при пізнанні висотної диференціації ґрунтів і рослинності белігеративних ландшафтних комплексів. Однак, враховуючи, що виокремлення фацій відбувається, переважно, за

біотичною (фітоценотичною) групою компонентів, – це прерогатива ботаніків та геоботаніків.

Польові дослідження показують, що пізнання белігеративних ландшафтів ландшафтознавцям краще проводити на рівні урочищ і місцевостей. Отже базовою структурою у дослідженні белігеративних ландшафтів є белігеративне урочище.

За особливостями ландшафтної структури белігеративні ландшафти зонально-азональні. Їх будова, поверхневі форми, частково висотна диференціація фаций і підурочищ, здебільшого, азональні. Ґрунти, рослинний покрив і тваринний світ чітко відображають особливості природних умов тих природних зон, де вони розташовані. Тому, якщо розглядати белігеративні ландшафти загалом, вони – зонально-азональні, якщо тільки біотичну групу компонентів, – белігеративні ландшафтні комплекси відносяться до зональних. Однак, зональність теж може бути порушена в результаті висотної диференціації біотичної групи компонентів, що буде детальніше розглянуто у наступному розділі.

3.3. Структура белігеративних ландшафтів Поділля

Процес пізнання белігеративних ландшафтів складний і поки що слабо відпрацьований науковцями. Складність не лише в самій структурі белігеративних ландшафтів, можливостях їх класифікації, але й у необхідності проведення сумісних польових досліджень та консультацій з археологами, істориками, військовими та іншими фахівцями. В результаті таких комплексних досліджень у структурі белігеративних ландшафтів Поділля виокремлено *два їх зональних типи – лісопольовий і поліський*. Як ландшафтно-інженерні системи, белігеративні ландшафти – азональні ландшафтні комплекси. Таких зараз мало, однак є тенденція до значного збільшення їх площ. Коли белігеративні ландшафтно-інженерні системи починають розвиватися без підтримки людини, за природними закономірностями, вони відносяться до зонально-азональних. Таких більше, і вони

чітко виокремлюються у структурі сучасних ландшафтів Поділля.

Лісопольовий тип белігеративних ландшафтів. Природні та соціально-історичні умови сприяли різноманіттю структур белігеративних ландшафтів у межах Поділля. Їх сучасне функціонування на фоні сільськогосподарських (переважно польових і лучно-пасовищних), у меншій мірі лісових та, частково, селитебних ландшафтів, суттєво не змінює їх внутрішньої будови, однак впливає на процеси, що формують їх сучасний стан та зовнішній вигляд, а інколи призводять до знищення. Так, серед польових ландшафтів укріплені городища, кургани й вали більше зазнають впливу зональних кліматичних чинників, чинників, пов'язаних з веденням польових робіт і, навіть, розташування у межах поля або пасовища. Рослинний покрив і тваринний світ белігеративних ландшафтних комплексів – це суміш минулого зонального різнотрав'я та сучасних бур'янових асоціацій полів та лук. Однак, є й такі, що представляють типові лісостепові у минулому рослинні угруповання з наявністю відповідних типових видів тварин, птахів та комах.

У структурі лісопольового типу белігеративних ландшафтів Поділля виокремлено три типи місцевостей з притаманними їм типами белігеративних ландшафтних ділянок та урочищ.

Місцевості стародавніх оборонних споруд (оборонні місцевості). У межах Поділля найбільш широко представлені белігеративні ландшафтні комплекси. До них відносяться різновікові белігеративні споруди і ділянки створені для захисту окремих поселень або територій. Це укріплені городища, поселення, системи оборонних валів та ровів, фортець, замків та інших захисних споруд, що зустрічаються скрізь серед лісопольових ландшафтів Поділля. Так, лише у Вінницькій області істориками зібрано матеріали про значну кількість стародавніх оборонних споруд. Серед них: городищ скіфського, словянського і давньоруського часів – 61, пізньофеодальних замків, оборонних дворів і палаців – 110, міст-фортець і укріплених сіл – 55, козацьких та інших військових фортець – 15, укріплених військових таборів – 7,

оборонних ратуш – 2, пізньосередньовічних оборонних монастирів, церков, костьолів, синагог і мечетей – 21, печер і скельних монастирів, пристосованих до оборони – 6 [90].

Значне поширення оборонних ландшафтних комплексів знайшло своє відображення у численних назвах урочищ, хуторів, сіл, інколи міст і, навіть, адміністративних районів (рис. 3.5). Найбільше їх у придністерських та західних районах Поділля.

Рис. 3.5 Урочища, назви яких пов'язані з белігеративними ландшафтами

Урочища «окопи», «шанці», трохи менше «вали» зустрічаються майже у кожному селі на Середньому Придністер'ї, що розташоване на берегах Дністра або каньйоноподібних долин його подільських приток. В околицях містечок і міст до них приєднуються урочища «фортеця», «замок», «за замком», «замчище», «городище» тощо. Хуторів, назви яких походять від белігеративних

комплексів мало, значно більше сіл: Приклади топонімів. Городок – районний центр Хмельницької обл., розташований на р. Смотрич; назва відома з 1392 року і походить від давньоруського «городок» – «невелике укріплене поселення». Зборів – місто, районний центр Тернопільської області. Походження назви виводять від «збор» – «забор», «огорожа». Інші вважають, що топонім походить від власного імені Збор, Забор. Село Верхівка Тростянецького району Вінницької обл. розміщене на березі річки Берладинка, притоки Південного Бугу. Заснування села припадає на XIII-XV ст. На північній окраїні села збереглися залишки земляних валів колишньої фортеці, площею до одного гектара. Фортеця являла собою оборонний пункт для захисту польсько-литовських володінь від нападу кримських татар та турків. Від слова «верхівці» - архітектурного елемента фортеці і походить назва села Верхівка. Зрозумілим є походження назви села Окопи Тернопільської області.

У ландшафтній структурі оборонних місцевостей виділено своєрідні белігеративні ландшафтні ділянки та урочища (рис. 3.6)

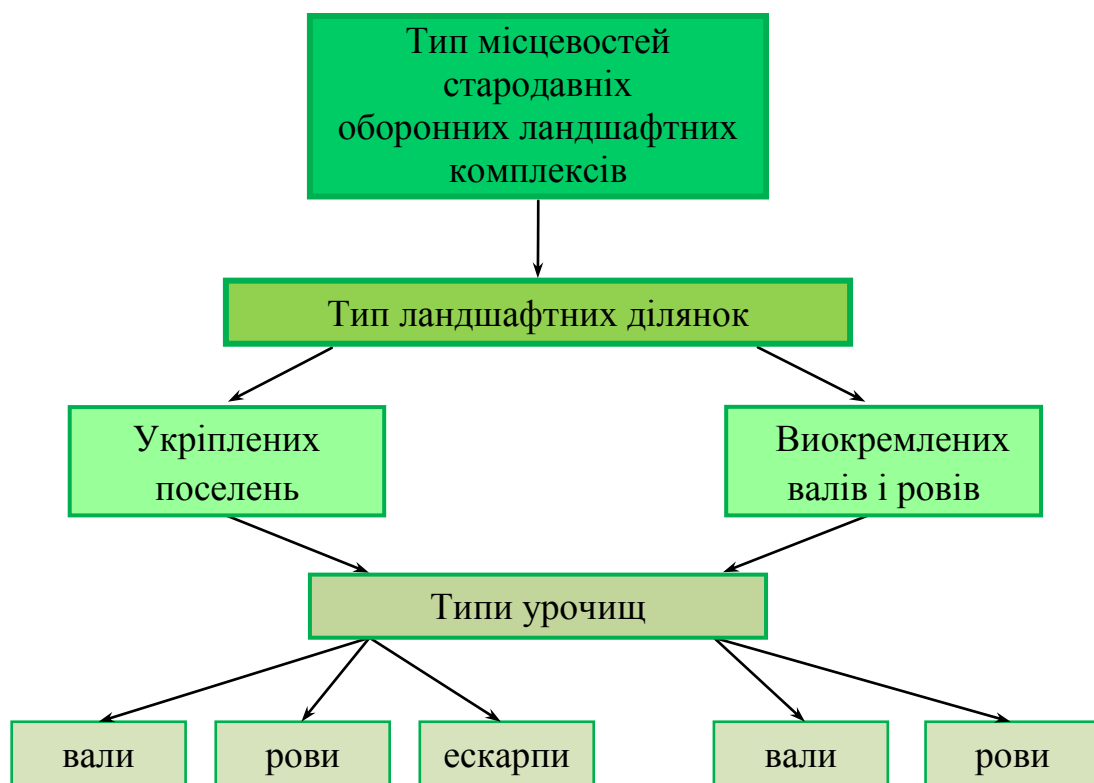

Рис. 3.6 Ландшафтні ділянки і урочища стародавніх оборонних місцевостей Поділля

Ландшафтні ділянки укріплених поселень(УП). Це різні за площею (5 - 200 га) частини вододілів, схилів долин річок і балок, мисів або окремі «гори», горби і острови, оконтурені валами та ровами. У центральних районах Поділля вони відомі як «городище», «городисько», «городок», у західних ще використовуються назви «замчище», «замок».

Перші укріплення-городища, які були призначені для охорони окремих общинних поселень, побудовані на Поділлі в епоху бронзи (II - початок I тис. до н.е.). Їх конфігурація, невеликі (2-3 га) площі часто залежали від природних умов місцезростання. Переважали укріплення на високих (до 100 м над рівнем долини), важкодоступних річкових або яружних мисах. Вони мали 1-2 невисоких (до 2 м) земляних вали зі схожим на пліт обмазаним глиною частоколом на вершині, рови глибиною 1,5-2 м (рис. 3.7).

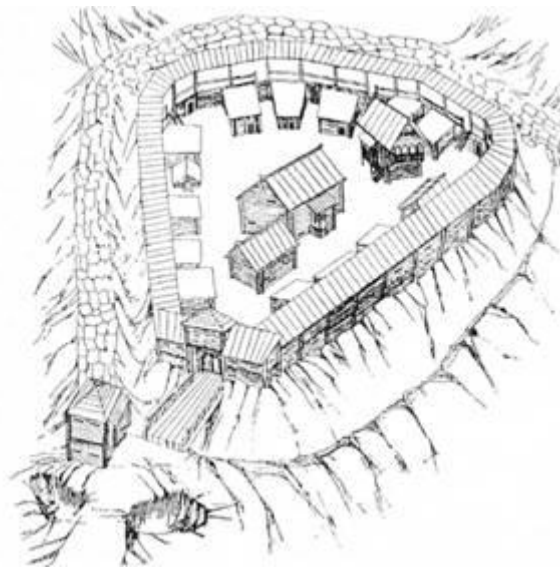

Рис. 3.7 Чорнівське городище (рек. О. Бойко, П. Возного) За [31].

У скіфські часи (VII – V ст. до н.е.) у лісостепу України будувались значні за площею (140-200 га) племенні укріплення-городища. Це була найвища ступінь у розвитку оборонного будівництва. Добре збережені Мотронінське (200 га) і Шарівське (160 га) городища в Черкаській, Немирівське (150 га) у Вінницькій, Хотівське (180 га) у Київській областях і ряд інших до сьогоднішнього часу вражають розмірами та обсягом виконаних земельних

робіт. Частіше такі городища займають ділянку долини невеликої річки, одночасно охоплюють оборонними спорудами вододіл, схили і заплаву. Потужні вали і рови створюють тут 2-3 лінії оборони. Невеликі скіфські городища будувалися на зручних для оборони крутих схилах, мисах, горах. Більшість наявних у теперішній час укріплених поселень (городищ) Поділля були побудовані на рубежі I тис. до н.е. – I тис. н.е. та в давньоруський час (IX – XIV ст). Розвиток феодалних відносин сприяв будівництву власних укріплених городищ, їх створювали в різноманітних топографічних умовах, зокрема і на відкритих ділянках вододілів. Відомі випадки, коли укріплення-городища будували на насипах.

На Поділлі різновікові укріплені поселення зустрічаються часто, але розміщені вони нерівномірно. На зведеній археологічній карті Середнього Придністер'я позначено 124 поселення, які мають белігеративні комплекси (рис. 4.7); на Середньому Побужжі лише давньоруських городищ відомо 64 [103]. Однак, навіть в регіонах підвищеної концентрації укріплені поселення розміщені безсистемно. Переважають одинокі городища, приурочені до вододілів і схилів долин річок (рис. 3.8). Більшість з них знаходиться за межами сучасних поселень. Не кожне укріплене поселення відноситься до рангу ландшафтних ділянок. Особливості їх сучасної ландшафтної структури, збереженість, характер використання, площі і низка інших показників дають можливість частину з них віднести до складних і навіть простих урочищ. Серед різноманітних типів урочищ, які визначають сучасну структуру белігеративних комплексів укріплених поселень, переважають оборонні вали, рови, ескарпи.

Характерні ландшафтні риси УП визначають *урочища оборонних валів*. Через них городища іноді називають «валами», «буртами». Значні за площею УП оточені кількома лініями валів. На давньоруському городищі західніше хутора Плиснівське у Львівській області їх 8; по 4 - 5 валів оточують слов'янські та давньоруські городища на Середньому Побужжі та Придністер'ї, але частіше тут зустрічаються 2-3 вали.

Рис.3.8 Сучасне розміщення різновікових городищ у межах Поділля

Вали укріплених поселень збереглися відносно добре. Південно-східніше містечка Немирів Вінницької області скіфське городище площею 150 га оточене валами висотою 9-12 м (рис. 3.9).

Добра збереженість валів УП пояснюється їх будовою. Це не звичайні земляні насипи, а складні, багатошарові споруди, які протягом віків неодноразово добудовували. Для цього крім глин, суглинків та піску тут (с. Сабарів, м. Бар Вінницької області) використовувались деревина, деревне вугілля, камінь і навіть спеціальна кладка з цегли-сирця. Для крупних валів, що оточують Немирівське та інші городища, характерні системи підземних ходів, печер, дослідження яких ускладнено завалами.

Тепер оборонні вали городищ у багатьох місцях розорані, розриті, розкопані під дороги, руйнуються річками, ускладнені зсувами. Через природне

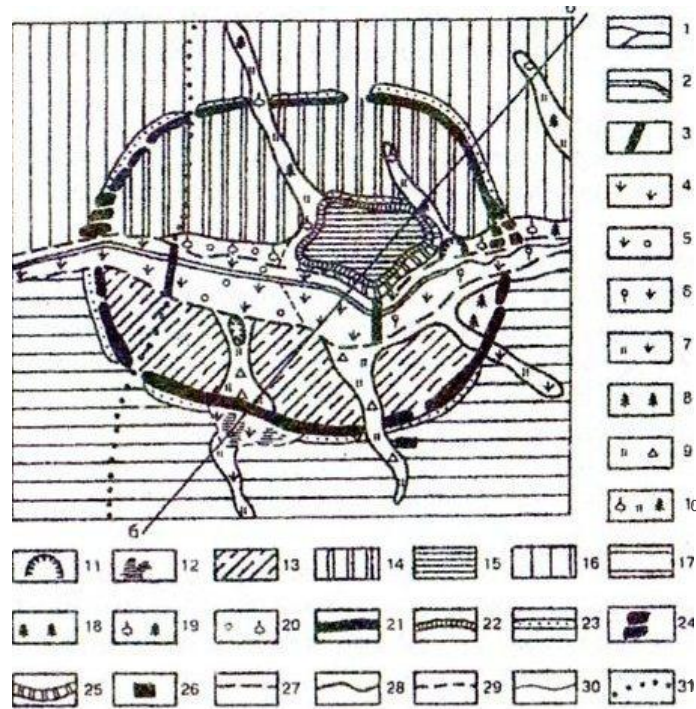

Рис. 3.9 Сучасні белігеративні ландшафти Немирівського городища у Вінницькій області. За [104].

Сільськогосподарські ландшафти. Ставково-заплавні. Урочища: 1 – природне русло р. Немирча, 2 – штучне, глибиною до 2 м, шириною 3-4 м, русло р. Немирча, 3 – невисокі (1,5-2 м) глиняні дамби, зарослі бур'янами, використовуються під випас, 4 – сильно зволожені поверхні замулених ставків з осоково-рогозовою рослинністю, 5 – слабозволожені поверхні замулених ставків, що заростають осокою і різнотрав'ям, під сінокоси, 6 – мікрогорбкувата поверхня заплави з лучною рослинністю, використовується під інтенсивний випас. *Схилові урочища:* 7 – виположені балки із зволеними днищами, різнотравно-злаковою рослинністю під випас, 8 – сухі дренажні балки з сірими еродованими лісовими ґрунтами, частково засаджені ялиною звичайною, 9 – балки з пологими схилами, виходами гранітів, сильно еродованими сірими лісовими ґрунтами з степовим різнотрав'ям, 10 – сухі виположені балки з сірими лісовими ґрунтами, частково засаджені сосною і березою, 11 – покинуті гранітні кар'єри, зарослі рудеральною рослинністю, 12 – невеликі, глибиною до 1 м, озера, що заростають рогозом і очеретом. *Плакорні урочища:* 13 – розорані покаті поверхні з еродованими сірими лісовими ґрунтами, 14 – розорані слабопокаті поверхні з сильно еродованими сірими лісовими ґрунтами, 15 – рівнинна розорана поверхня дитинця з сірими антропогенними ґрунтами, 16 – розорані слабохвилясті поверхні з сірими лісовими ґрунтами, 17 – розорані покаті поверхні з слабо еродованими темно-сірими лісовими ґрунтами.

Лісові антропогенні ландшафти. Схилові. Урочища: 18 – круті (18-20°) схили з насадженнями сосни звичайної, 19 – круті (18-20°) схили з насадженнями дубу черешчатого і сосни звичайної, 20 – покаті мікрогорбисті схили з сильно порушеним ґрунтовим покривом під березово-ялиновими насадженнями.

Белігеративні ландшафти. Плакорні. Урочища: 21 – високі (до 10 м) оборонні вали складної будови, з різнотравно-злаковою рослинністю, кущами шипшини і глоду, використовуються під інтенсивний випас, 22 – невисокі (2-4 м) добре задерновані вали дитинця городища, частково засаджені березою і сосною, 23 – неглибокий (до 2 м), шириною 4-6 м, рів, зарослий різнотрав'ям, використовується під інтенсивний випас. *Схилові. Урочища:* 24 – невисокі (10-12 м), сильно еродовані зсувом вали, частково вкриті різнотрав'ям, 25 – ескарп, засаджений березою і сосною. *Інші позначки:* 26 – літній табір для утримання овець.

Межі типів місцевостей: 27 – заплавної і схилового, 28 – схилового і плакорного. *Урочища:* 29 – природних, 30 – антропогенних. 31 – ґрунтова дорога.

руйнування з обох сторін валів формується шар відкладів, який археологи виділяють як культурний. На давньоруському городищі в околицях с. Стара Ушиця Хмельницької області потужність такого шару біля зовнішнього валу складає 40-80 см, ширина 4-6 м. У його розрізі добре видно три горизонтальні шари різних типів глин з археологічними домішками [145].

На укріплених поселеннях, розташованих у лісах, вали заростають типовими для цього лісового масиву породами дерев. Однак структура лісових насаджень, кількісне співвідношення порід і діловий вихід деревини ділянок на валах помітно відрізняються від прилеглих масивів лісу. На слов'янському городищі в заказнику Кармелюкова гора Хмельницької області вали заросли грабом звичайним, тоді як на території городища і прилеглих до нього лісових ділянках панує дуб звичайний і скельний, граб, ясен. Підлісок на валах відсутній. Вихід ділової деревини з валів скіфського городища с. Сабарів Вінницької області на 26% менший, ніж з прилеглих ділянок лісу.

На відкритих ділянках лісостепу вали заростають типовим степовим травостоєм. Там, де не ведеться інтенсивний випас худоби, домінують тирсоковильно-типчаківі асоціації з переважанням різнотрав'я і типчака. При інтенсивному випасі з травостою валів випадає типчак, і вже до середини літа вони перетворюються на пустирі з проективним покриттям ґрунту 60-70% тонконогом гребінчатим, вівсюгом і метлицею звичайною. З чагарників повсюдно панують глід український, різновиди шипшини, лісові яблуня та груша.

До оригінальних можна віднести *урочища ескарпів* (франц. *escarpe* – укіс, схил). Термін використовують військові будівельники та археологи. Це круті (45-70°), штучно створені укоси висотою 8-14 м і довжиною до 2 км, що примикають з зовнішнього боку до валів укріплених поселень чи ліній оборони. Утворилися шляхом зрізання природних схилів долин річок, горбів, гір та мисів, на яких розташовані комплекси. Ескарпи характерні для УП Придністер'я, однак, хоча й дуже рідко, зустрічаються на Середньому Побужжі. Ескарпи, що збереглися, важко відрізнити від природних схилів. Вони добре

задерновані різнотравно-злаковою рослинністю і часто використовуються під сінокоси. Значна крутизна ускладнює випас худоби, що охороняє ескарпи від розвитку ерозійних процесів. З деревної рослинності характерні дикі груші і яблуні, рідше клен польовий і татарський, у насадженнях - акація біла, серед чагарників – шипшина (зафіксовано 6 видів), глід (3 види).

Урочища ровів, хоча й частково, однак збереглися на усіх стародавніх городищах. У минулому це глибокі, до 3, інколи й до 5 метрів, лінійно витягнуті вздовж валів і фортечних стін заглиблення. Чітко виокремлювалося два види ровів: сухі та обводнені. Сухі оконтурювали городища, фортеці та замки розташовані на крутих схилах, горбах, горах, останцях; обводнені – оборонні споруди, збудовані на першій, рідше другій терасі, у заплавах та на островах річок (Середнє Побужжя) тощо. Форма ровів різноманітна – від округлої до прямокутної (рис. 3.10). Проте, стінки завжди стрімкі (60-90°), без рослинності, інколи викладені цеглою або каменем (граніт, вапняк, пісковик). Забутовані рови характерні для замків та фортець, зокрема у Тернопільській області.

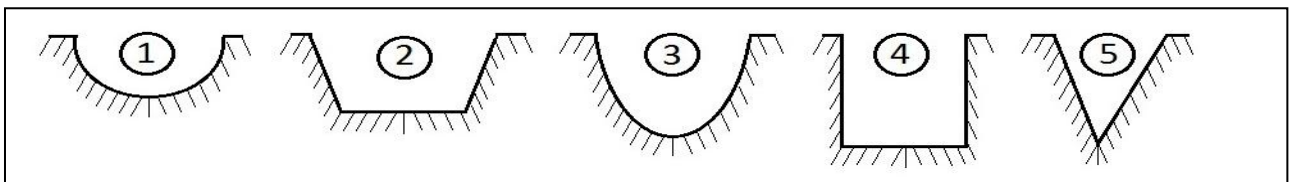

Рис. 3.10 Початкові поперечні профілі белігеративних ландшафтних комплексів «оборонні рови»

1 – округлий, 2 – трапецієподібний, 3 – еліпсоподібний, 4 - прямокутний, 5 – трикутний.

Коли людина перестала підтримувати рови у належному стані і вони почали розвиватися як власне белігеративні ландшафтні комплекси, рови як і вали зазнали суттєвих змін. Загалом, урочища валів збереглися краще, рови повсюдно зникають. З часом вони поступово нівелюються: заносяться породами власних схилів, валів, їх частково засипають, перетворюють у смітники тощо (рис. 3.11).

Сучасні белігеративні урочища «оборонні рови» у структурі белігеративних ландшафтних ділянок «укріплені поселення» представлені двома типами:

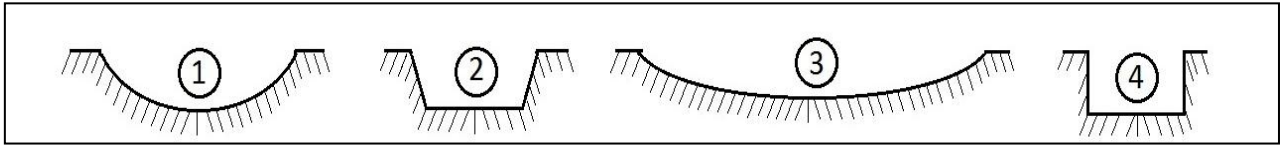

Рис. 3.11 Сучасні профілі урочищ «оборонні рови»

1 – коритоподібний, 2 – трапецієподібний, 3 – блюдцеподібний, 4 – прямокутний (мурований).

– неглибокими (до 0,7-1,5 м) лінійно витягнутими, шириною від 3 до 5 і більше метрів пониженнями, повністю задернованими різнотравно-злаковою або буряною рослинністю;

– перезволоженими, інколи заболоченими пониженнями, лінійно витягнутими, але різної конфігурації з болотною, переважно очеретяною рослинністю. Зафіксовані випадки, коли окремі ділянки ровів заболочуються в результаті підпора дощових вод дорогами або сміттям.

Слабко зміненими, а інколи й відновленими є урочища «оборонних ровів», викладені каменем. Лише окремі обвали мурів та дерева на кам'яних схилах ровів свідчать про їх давнє походження. Такі рови й зараз прикрашають замки та фортеці Поділля.

Ландшафтні ділянки виокремлених оборонних валів. Це оригінальні оборонні ландшафтні комплекси, призначені для оборони не окремих поселень, фортець чи замків, а важливих у відповідний проміжок часу регіонів. На Середньому Придніпров'ї – це відома система Змієвих валів, загальна протяжність яких була 969,5 км, зараз близько 234 км. У степовій частині України такі оборонні споруди відомі під назвою Козацькі вали. Часто вони мають і власні назви: Великий, Довгий, Крутий, Атаманський, Половецький вал та інші.

На Поділлі виокремлені оборонні вали називають Трояновими. Краще вони збереглися у межах Подільського Придністер'я.

«На вершинах підвищення і паралельно течії Смотрича тягнеться довгий земляний вал, який досягає від 7 до 9 сажнів в ширину і біля сажня у висоту..., місцями вал сильно розораний, іноді навіть зовсім зникає, але невдовзі з'являється знову, досягаючи дуже значних розмірів» [274, с. 6].

Згідно І.С. Винокуру [58], Троянові вали були створені черняхівськими племенами в I - II ст. н.е. і слугували засобом захисту від римлян за часів імператора Трояна (98 - 117 рр. н.е.), а значно пізніше (IV - V ст. н.е.) - від набігів кочівників, зокрема гуннської орди. На теперішній час Троянові вали, здебільшого, зруйновані. Добре збереглися невеликі, довжиною 250-400 м, ділянки в Борисівському лісі на північно-східній околиці с. Кульчівці Хмельницької області, біля с. Вигода Тернопільської області та в інших місцях. Їх висота рідко сягає 3-4 м, в середньому 1,2-2,4 м, ширина біля підніжжя від 5-7 до 10-12 м. Ділянки, які збереглися, взяті під охорону, але поступово руйнуються.

Виокремлені оборонні вали Поділля за способом спорудження і будовою суттєво відрізняються не лише від валів укріплених поселень, але й від Змієвих валів. Зокрема, Троянові вали Поділля будували без застосування дерев'яних конструкцій у насипах. Згідно з дослідженнями М.П. Кучери [167], подібні до Троянових валів оборонні споруди і в інших регіонах України споруджували способом пошарового насипання порід (рис. 3.12). Ширина валу біля основи

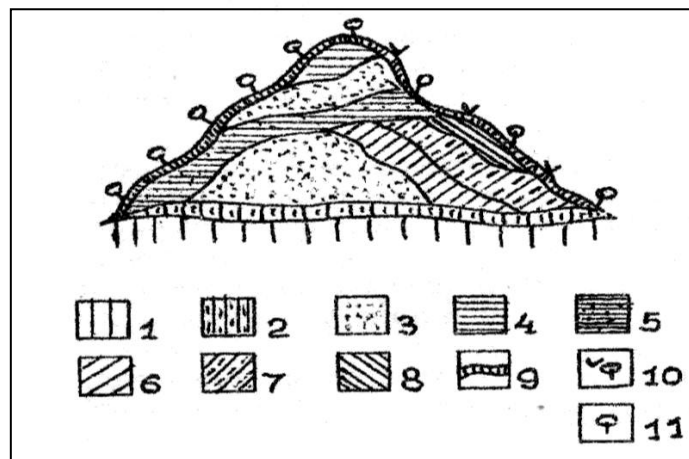

Рис. 3.12 Розріз земляного оборонного валу За [103].

1 - світло-жовтий суглинок, 2 - ущільнений суглинок, 3 - білий дрібнозернистий пісок, 4 - світло-жовтий пісок, 5 - темно-сірий пісок, 6 - жовто-сірий пісок, 7 - коричневий суглинок, 8 - жовтувато-біла глина, 9 - дернина.

Рослинні асоціації: 10 - вівсянниково-типчакові, 11 - типчакові.

складала до 15 м., висота - не менше 3-4 м. Схили круті (45-60°), що через неширокий (до 1 м) уступ з'єднувалися зі схилами рову. На вершинах оборонних

валів інколи були й дерев'яні споруди – загорожі і башти. Оборонні вали насипали з порід прилеглих до них територій. Їх внутрішня будова ускладнювалась лише тоді, коли вали кілька разів підсипали або перебудовували. Зараз виокремлені оборонні вали, особливо на вододілах, являють собою оригінальні белігеративні урочища, здебільшого трьох видів – степові, з різнотравно-злаковою рослинністю або з насадженням ялини, дубу, клену і тополі. Однак, переважають вали лучно-чагарникового виду із заростями терену чорного, шипшини, глоду серед різнотрав'я. Частину з них взято під охорону.

Рови виокремлених оборонних споруд збереглися гірше. Частіше їх засипають. Там, де рови збереглися, вони й зараз мають значні розміри: глибини до 4 м, конусоподібні, з крутими (50-80°), задернованими схилами. Об'єм рову і тепер майже співпадає з об'ємом насипного валу. У ровах рослинність розвивається краще, особливо на схилах східної та південно-східної експозиції. Тут деревна рослинність зустрічається частіше. Переважають у насадженнях акація біла, тополя срібляста, клени американський, польовий і татарський, різні види диких груш і яблунь, шипшини і глоду. Від дна рову і до вершини валу прослідковується висотна диференціація рослинних асоціацій: бур'янові – бур'яново-різнотравні – різнотравні – різнотравно-злакові – злакові (рис. 3.13). У процесі польових досліджень заболочених ровів виокремлених оборонних споруд не зустрічалося, лише на окремих ділянках їх днища частково зволожені.

Місцевості оборонних ліній. Прикордонність Поділля зумовила будівництво не лише точкових (замки, фортеці) і виокремлених (вали, рови) оборонних споруд, але й оборонних (є інша назва – укріплених) ліній. Це складні й часто оригінальні системи белігеративних ландшафтних комплексів, що функціонально тісно пов'язані між собою, створені для захисту стратегічно важливих ділянок державних кордонів, важливих в економічному й військовому аспектах районів системи белігеративних ландшафтних комплексів, що функціонально тісно пов'язані між собою, створені для захисту стратегічно важливих ділянок державних кордонів, економічно і військово важливих районів (звідси за

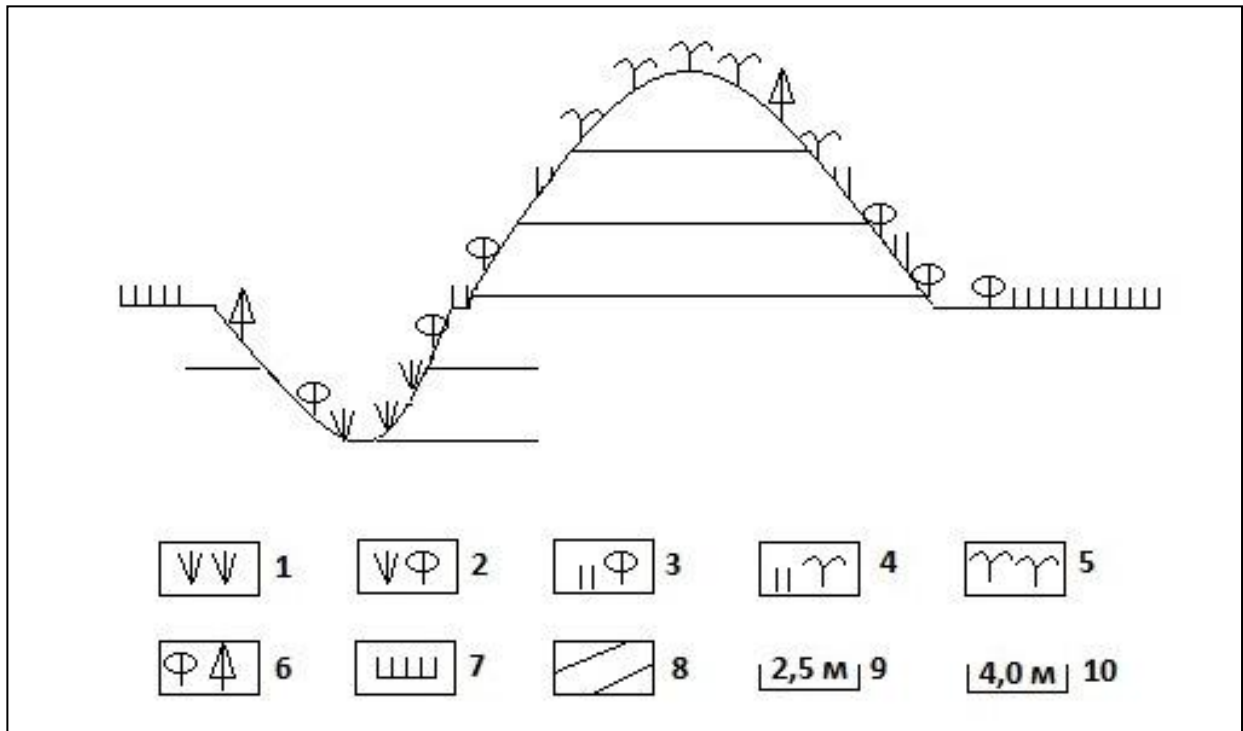

Рис. 3.13 Мікровисотна диференціація рослинності на виокремлених оборонних спорудах (рів - вал) Поділля

Рослинні асоціації: 1 – бур'янові, 2 – бур'яново-ризотравні, 3 – різотравні, 4 – різотравно-злакові, 5 – злакові, 6 – окремі дерева (чагарники), 7 – просторове розташування висотних смуг рослин, 8 – шари насипних порід

Масштаби: 9 – вертикальний, 10 – горизонтальний

військовою термінологією - укріпрайон), або напрямів ведення військових дій. З такого роду військових споруд відомі лінія Маннергейма, збудована наприкінці 30-х років ХХст на кордоні між Фінляндією і Росією; оборонна лінія в Арденах (Атлантичний вал), створена німцями під час Другої світової війни, система французьких укріплень – лінія Мажино та інші.

На Поділлі до таких своєрідних оборонних структур відносяться «лінія Сталіна» – система вузлових фортифікаційних споруд, збудованих на лівобережжях долин річок Дністер і Збруч, для захисту західних кордонів тодішнього Радянського Союзу (до 1939 р). Складалася з 13 укріпрайонів. У межах Поділля побудовано сім із тринадцяти укріпрайонів (Додаток В). Станом на початок 1941 року будівництво «лінії Сталіна» було завершено. До неї входило 138 оборонних об'єктів. Під час відступу радянські війська цю «лінію» частково зруйнували, однак частина оборонних споруд у задовільному стані

збереглась до наших днів [156].

Оборонна лінія Камянець-Подільського укріпрайону складалась із шести вузлів оборони: Вербівського, Збручанського, Жванецького, Бойшинського, Бернівського та Устянського, які були збудовані з урахуванням ландшафтних особливостей, зокрема рельєфу, територій відповідних ділянок долин річок Дністер і Збруч.

Зараз оборонна лінія Камянець-Подільського укріп району знаходиться в занедбаному стані. Ландшафтознавчими дослідженнями охоплено Збручанський, Жванецький, Руднянський та Устянський оборонні вузли. Загалом у їх складі нараховано 25 довготривалих фортифікаційних споруд (ДФС), 21 артилерійсько-кулеметний напівкапонір, з яких 4 – командні пункти і пункти спостереження. Руднянський та Устянський вузли належать до категорії демонтованих шляхом підриву. У таких ДФС, зазвичай, зруйнований дах і заблокований вхід на нижні поверхи. Натомість, 15 обстежених ДФС Збручанського та Жванського вузлів перебувають у порівняно задовільному стані: тобто оглянути їх можна.

Структурне різноманіття белігеративних ландшафтних комплексів оборонної «лінії Сталіна» дозволило виділити серед них ландшафтні ділянки і урочища (рис. 3.14).

Белігеративні ландшафтні ділянки оборонних ліній. В оборонній лінії Камянець-Подільського укріпрайону їх шість. Територіально белігеративні ландшафтні ділянки відповідають оборонним вузлам. Вони охоплюють ту частину оборонної лінії, яку оборонні вузли захищали. У польових умовах межі белігеративних ландшафтних ділянок зараз виявити майже неможливо, та на військових картах з оборонними лініями вони усі представлені. У структурі белігеративних ландшафтних ділянок оборонної лінії Камянець-Подільського укріпрайону ще й зараз досить рельєфно виділяються, особливо серед польових та лучно-пасовищних ландшафтів, белігеративні урочища – ДОТи, ДЗОТи, окопи, рови та ін.

Рис. 3.14 Летичівський укріпрайон «лінії Сталіна». За [192].

Урочища ДОТів (аббревіатура від російського терміну «довготривала вогнева точка») загалом займали незначні площі (20-60-80 – до 120 м²) і були спочатку нескладними спорудами, що оснащувались лише кулеметами проти піхотинців та кавалеристів. Однак у подальшому вони трансформувались у підземні фортеці з артилерією, складами боєприпасів, провізії для особового складу, власними дизельними електростанціями і криницями, системами життєзабезпечення. У наш час ці складні белігеративні ландшафтно-інженерні системи перетворились у ландшафтно-техногенні які пасивно взаємодіють з довкіллям. В урочищах ДОТів і ДЗОТів («довготривала земляна вогнева точка») добре збереглися бетонні стіни та два-три поверхи кімнат. Території навколо них заростають різнотрав'ям, чагарниками та окремими деревами, які й виділяють ДОТи серед розораних полів. ДОТи і ДЗОТи частіше приурочені до крутих схилів долин річок, окремих «гір»,

останців, а також «брівок» схилів і плакорів.

Урочища окопів – це система окремих заглиблень (ям і ровів) глибиною спочатку від 1,8 до 2,0, зараз 0,6 - 1,0 м, з'єднаних між собою неглибокими (до 1,8 м) траншеями, тепер майже знівельованими (глибина 0,4 - 0,6 м), ускладнена мікрогорбками порід (висотою 0,3 - 0,5 м) з траншеї і окопів. Такі урочища частіше зустрічаються на межі схилового і плакорного типів місцевостей. Вони тягнуться інколи на десятки й, навіть, сотні метрів при ширині до 10-20 м. Зараз це своєрідні белігеративні урочища з мікрогорбкуватою поверхнею, малопотужним ґрунтовим покривом, що повністю задерновані на луках різнотравно-злаковою, а в лісах зайняті деревною і чагарниковою рослинністю. На полях окопи і траншеї вирівняні, розорані, однак виділяються на фоні типових тут ґрунтів.

Біля урочищ «ДОТів» і «окопів» ще й тепер прослідковується підвищена концентрація різноманітних за глибиною (до 2,4 м) та діаметром (до 5-6 м) з покатами схилами й переважно зарослих різнотравно-злаковою та буряною рослинністю *урочищ вирв* від вибухів снарядів. Інколи в них зволожені днища, часто це ями, зайняті сміттям. Вирв більше в лісах, на луках і пасовищах; на полях їх можна зустріти рідко. Там, де на поверхню виходять карбонатні породи, вирви можна прийняти за карстові воронки.

Біля доріг, що перетинають укріпайони Поділля, особливо у Придністері, зустрічаються *урочища оборонних протитанкових ровів*. Це залишки переважно асиметричних у минулому ровів, що інколи нагадують ескарпи. Сучасна глибина таких ровів не перевищує 1,5 м, ширина до 5,0 м, вони часто подібні до занедбаних меліоративних каналів.

Могилів-Ямпільський укріпайон напередодні Другої світової війни вважався одним із найсучасніших і являв собою мережу ДОТів на крутих лівих схилах долини Дністра, які розташовувались у межах прямої видимості один від одного (рис. 3.15). ДОТи з'єднувались підземними кабелями телефонного зв'язку, мали радіостанції, устаткування для світлової сигналізації.

Рис. 3.15 ДОТ Могилів-Ямпільського укріпрайону
(вид із с. Бернове Чернівецької області).

Будувався район під керівництвом фортифікатора генерал-майора Дмитра Карбишева [173, 175, 183, 191]. Станом на 1938 р. Могилів-Ямпільський укріпрайон, що протягнувся на 215 км, налічував 340 кулеметних та 7 артилерійських ДОТів, 806 кулеметів і 16 гармат [175].

Одну з ключових позицій у Могилів-Ямпільському укріпрайоні займав ДОТ №112. Зараз він представляє собою оригінальне белігеративні урочище, віднесене до рангу заповідних. ДОТ №112 розташований на південний схід від м. Могилева-Подільського у напрямі с. Бронниця. Тут крутий високий берег наближається уступом до акваторії Дністра. Споруда ДОТа «схована» в уступі, що зверху перекритий потужною, майже десятиметровою вапняковою плитою.

У середині два поверхи приміщень, численні ходи (потерни) і склади боєприпасів. Оборонний гарнізон ДОТа складався з 30-35 осіб, які контролювали простір на побережжі Дністра в радіусі до 5-6, місцями і більше кілометрів. Зараз цей ДОТ, як і більшість споруд Могилів-Ямпільського укріп району, знаходиться у занедбаному стані.

Особливості розташування белігеративних урочищ в структурі Могилів-Серебрійської белігеративної ландшафтної ділянки Могилів-Ямпільського укріп району наведено в Додатку Г. Загальна характеристика Летичівського укріп району представлена у Додатку Д. Тут лише зазначимо, що у зв'язку з більшою, порівняно з Придністер'ям, рівнинністю території розташування Летичівського укріп району, у його структурі значно вищою була концентрація окремих ДОТів, окопів і траншей на полях, у лісах та околицях населених пунктів. У подальшому більшість з них була знищена (засипана, розорана), однак біля основних доріг, що збереглися й зараз, такі белігеративні урочища чітко виокремлюються дотепер. У структурі Летичівського укріп району було збудовано низку інших белігеративних ландшафтних комплексів, котрі не характерні для придністерських (Могилів-Ямпільського, Камянець-Подільського) і не зовсім характерні для оборонних споруд Подільського регіону. Серед них ставки й водосховища на річках, лісові завали, що формувались у процесі вирубки лісів перед переднім краєм укріп району (на передпіллі) та інші. У межах Летичівського укріп району було збудовано близько 20 оборонних водойм. Вони урізноманітнювали структуру не лише белігеративних, але й наявних на той час ландшафтів Поділля. Окремі з тих водойм функціонують і в наш час. Лісові завали, звісно ж, не збереглися.

Матеріали щодо укріп районів «лінії Сталіна» зараз легше знайти в Інтернеті та літературних і картографічних джерелах, що почали видавати у сучасній Німеччині. Німецьке Верховне командування Сухопутних військ з 1939 по 1942 рр. проводило інтенсивну дослідницьку програму з ретельного вивчення фортифікацій на захоплених ними територіях і по кожній країні

випускало окрему книгу – *Denrschzift*, тобто нарис або огляд відповідної системи оборонних споруд [175]. Перша книга з цієї серії була присвячена Польщі, потім вийшла публікація по Франції. У 1942 році дійшла черга і до СРСР. У цій книзі певне місце відводиться й Могилів-Ямпільському та Камянець-Подільському укріпрайонам.

Курганний тип місцевостей. Виокремлення цього типу місцевостей, як зазначає Г.І. Денисик [104], може здаватися спірним, бо таксономічний ранг курганів не завжди відповідає навіть урочищу. Однак, подальші польові ландшафтознавчі дослідження дали змогу констатувати, що ландшафтні комплекси, утворені курганами, настільки своєрідні й різноманітні, що виокремлення й пізнання курганного типу місцевостей – реальна необхідність (Додаток А).

У структурі класу белігеративних ландшафтів курганний тип місцевостей вперше виокремив Г.І. Денисик [104]. Однак, до цього типу місцевостей він відніс усі кургани й курганні групи – поховальні, сторожові, пам'ятні та інші. У подальшому поховальні кургани були віднесені до класу тафальних ландшафтів [64]; пам'ятні, зокрема кургани слави, почали трактувати як особливий тип урочищ у структурі переважно селитебних ландшафтів. У класі белігеративних ландшафтів залишились сторожові; сюди варто відносити й пам'ятні кургани. В процесі польових ландшафтознавчих досліджень в структурі курганного типу місцевостей виділено кілька типів курганних урочищ.

Урочища одиноких курганів. Це найпростіші за будовою і структурою белігеративні ландшафтні комплекси. Сторожових курганів у межах Поділля небагато. За даними археологів та істориків, їх (курганів) близько трьох десятків [287]. Приурочені переважно до вододільних та плакорних місцевостей, зустрічаються і в межах терасових місцевостей. Найкраще вони вирізняються на полях і луках, є і в лісах, на околицях міст і сіл. Різниця лише в кількості, особливостях ландшафтної структури та сучасному стані. Найвищі з них мають власні назви: «Сторожовий», «Високий», «Горбатий», «Одинокий»,

рідше «Могила» або просто «Курган». Від курганів походять назви урочищ: «за курганом», «за могилою», «курганів горб», «біля сторжовика» тощо.

Вік курганів – від кількох тисячоліть до кількох сотень років. Існують й сучасні кургани, насипані на честь знаменитих історичних, військових, культових подій або відомих людей. Найбільші за розмірами та широко розповсюджені на Поділлі кургани скіфського (VIII – V ст. до н. е.) та ранньослов'янського (II ст. до н. е. – VI ст. н. е.) часів. Інколи функції сторожових курганів виконували й кургани-могили. До таких на Вінниччині відноситься курган «Сорока» в околицях однойменного села Іллінецького району. Його початкова висота близько 30 м., зараз – 12 м., діаметр – 60-62 м.

Будова сторожових курганів, здебільшого, проста (рис. 3.16). Вони насипані сумішшю різних типів ґрунтів з лесом, лесоподібними суглинками, глинами, іноді в їх складі є вапняк, пісковик і граніт. Сторожові кургани-могили складніші за будовою, інколи це своєрідні інженерні споруди.

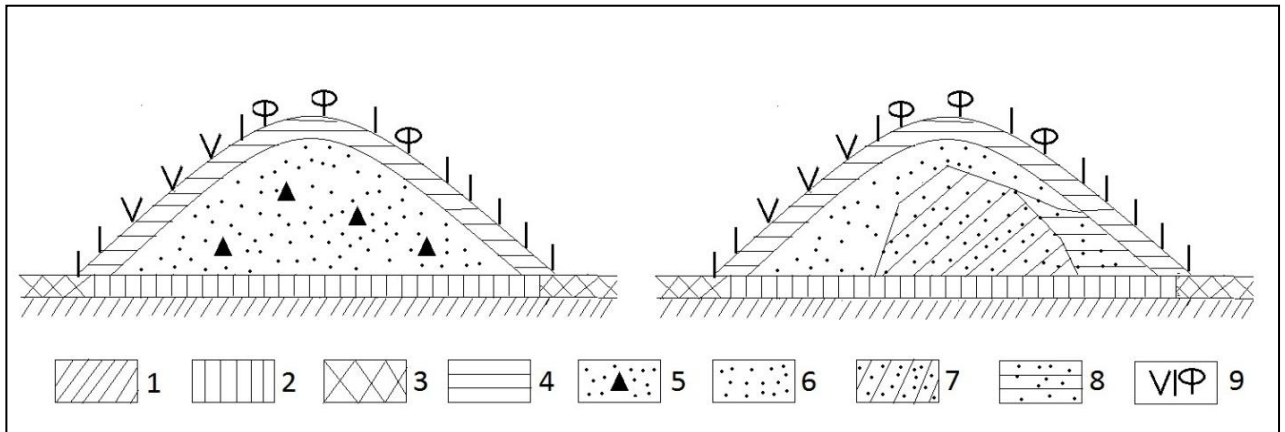

Рис. 3.16 Типова будова сторожових курганів Поділля

1 – підстильні породи, переважно леси і лесоподібні суглинки; 2 – поховані ґрунти (сірі лісові або чорноземи); 3 – сучасні розорані ґрунти; 4 – ґрунти нерозораних курганів: переважають чорноземи; 5 – однорідні суміші з включеннями вапняку, пісковика, граніту; 6 – однорідна суміш ґрунтів та лесів; 7 – суміш лесів і ґрунтів; 8 – суміш лесів і піску з ґрунтами; 9 – злаково-різнотравна з кущами глоду, шипшини або клену польового рослинність.

За висотою кургани Поділля розділено на три групи: низькі – 0,5-2 м; середні – 2-6 м; високі – 6-10 і більше метрів. За кількістю переважають низькі або їх залишки. Краще збереглися високі і частина середніх курганів. Більшість

з тих, що збереглися, мають власні назви. Кургани заростають різнотравно-злаковою рослинністю, чагарниками або засаджені ялиною, сосною, акацією, березою і кленом.

Урочища курганних груп об'єднують 2-3 різновікових, неоднакових за будовою, формою, розмірами і рослинним покривом курганів. Займають площі від 0,2 до 0,5 га. У кожній групі виокремлюється один великий курган. Кургани інколи з'єднуються або віддалені один від одного на відстань від 3 до 10 м. На полях простір між сторожовими курганами інколи розорюють. Урочища курганних груп добре прослідковуються на плакорних і вододільних місцевостях в околицях сіл Сальник (2 кургани), Сорока (2 кургани) та інших Іллінецького району Вінницької області. Групи курганів – це, переважно, складні белігеративні урочища. У таких урочищах кургани зберігаються краще. Рослинний і тваринний світ тут інколи багатий рідкісними або ендемічними видами. В степу або серед розораних полів урочища курганних груп – єдині ділянки природної рослинності. Вони рідко використовуються в господарських цілях, їх розорюють або знищують лише у виняткових ситуаціях.

Сучасні кургани – це, здебільшого, земляні насипи висотою 2-3 м, рідше до 6-8 м, конусоподібні, вершини яких увінчані різноманітними скульптурами, знаками, символами тощо. Їх частіше можна побачити біля доріг, особливо їх перехресть, в околицях міст і сіл або в межах поселень. Їх кількість зростає, ускладнюється структура, гарнішає зовнішній вигляд. Інколи вони навіть прикрашають ту чи іншу частину села, міста чи відповідну ділянку дороги.

Поліський тип белігеративних ландшафтів. У межах Поділля поліські ландшафти представлені двома, розірваними між собою ареалами: власне Поліссям на півночі Хмельницької області й Подільськими поліссями, що розташовані у верхній частині басейну Південного Бугу на межі Хмельницької та Вінницької областей. Природа і ландшафти цих ділянок полісь детальніше досліджені в спеціальних монографіях [105, 109].

Польові дослідження поліського типу белігеративних ландшафтів Поділля

показали, що за способом формування, структурою та класифікацією вони суттєво не відрізняються від лісопольового типу белігеративних ландшафтів. Ландшафти поліського типу значно менше поширені на Поділлі, а тому в дослідженні розглянуті лише їх специфічні ознаки. Серед очевидних ознак, які й призвели до виділення поліського типу белігеративних ландшафтів, наступні:

- концентрація белігеративних ландшафтів біля основних доріг руху транспорту, особливо перехресть, мостів, бродів, дамб. Це зумовлено тим, що решта території Полісь занята густими лісами, болотами, перезволоженими ґрунтами, озерами, мілководними, але часто заболоченими річками;

- приуроченість оборонних споруд до вершин і відповідних схилів дюн, невисоких, але крутих берегів річок, околиць лісів, що примикали до доріг, берегів озер та ставків. У районах розповсюдження поліських ландшафтів гриви і дюни, здебільшого, мають найвищі відмітки поверхні, домінують на певних територіях, порівняно сухі й придатні для будівництва белігеративних споруд;

- погана збереженість (крім замків і фортець) белігеративних ландшафтних комплексів, особливо окопів, шанців, частково ДОТів і ДЗОТів, і загалом укріпрайонів, а також стародавніх валів і городищ. Це зумовлено їх будівництвом у межах піщаних дюн, грив, берегів та підвищень. Краще збереглися белігеративні ландшафтні комплекси з бетону, приурочені до берегів долин річок, складених лесами, різними глинами, вапняком і гранітами;

- ширше й активніше використання в процесі воєнних дій натуральних і антропогенних водних комплексів, лісових ландшафтів, у межах яких белігеративних ландшафтних комплексів було менше, але вони, зокрема у лісах, збереглися краще.

У структурі сучасних белігеративних ландшафтів Поділля на особливу увагу заслуговують військові аеродроми, полігони і частини розташування військ. Їх дослідження уже частково розпочалося [97], і у сферу наших вишукувань вони увійшли лише частково.

Висновки до 3 розділу

Значне поширення та різноманіття белігеративних ландшафтів Поділля уможлиблюють їх класифікацію. Серед ряду класифікацій найбільш значущими вважаємо класифікації белігеративних ландшафтів за часом формування, тривалістю існування, господарським використанням, належністю до типів місцевостей, структурою та ін.

Польові дослідження белігеративних ландшафтів Поділля дозволили виокремити і обґрунтувати серед них наступну таксономічну систему типологічних структур: белігеративні типи урочищ, белігеративний тип місцевостей, зонально-азональний тип ландшафту. Клас белігеративних ландшафтів розділено на підкласи городищ, валів, курганів, фортифікаційних комплексів і полігонів, які віднесено до відповідних зонально-азональних типів.

Встановлено, що в структурі белігеративних ландшафтів Поділля можна виокремити два їх зональних типи – лісопольовий і поліський. Особливо сприятливим для формування белігеративних ландшафтів був лісопольовий тип ландшафтів. На його фоні чітко виділяються місцевості стародавніх оборонних споруд: укріплені городища й окремі поселення, системи оборонних валів і ровів, замки і фортеці тощо; місцевості оборонних ліній, серед яких сім укріпрайонів, а також курганний тип місцевостей, у структурі якого виділено типи одиноких курганних урочищ і урочища курганних груп .

Сучасні белігеративні ландшафти, серед яких військові аеродроми, полігони, частини зосередження військ, стрільбища та інші потребують додаткових польових досліджень, що ускладнюються обмеженим доступом до названих об'єктів.

РОЗДІЛ 4

РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІНИ ТА РАЙОНУВАННЯ БЕЛІГЕРАТИВНИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ

4.1. Висотна диференціація белігеративних ландшафтів

Поняття «висотна диференціація» ландшафтних комплексів складне і поки що недостатньо вивчене. Явище «вертикальної диференціації» ландшафтних комплексів уперше, у 1947 році, відкрив Ф.М. Мільков, вивчаючи ландшафти Східноєвропейської рівнини. Це явище зумовлене певними відмінами у рельєфі, пов'язане з коливанням абсолютних та відносних висот та спричиняє внутрішньозональні зміни [196]. Дещо пізніше було зауважено, що поряд з поняттям «вертикальна диференціація» наявне поняття «висотна диференціація», і що ці поняття варто розмежовувати (рис. 4.1).

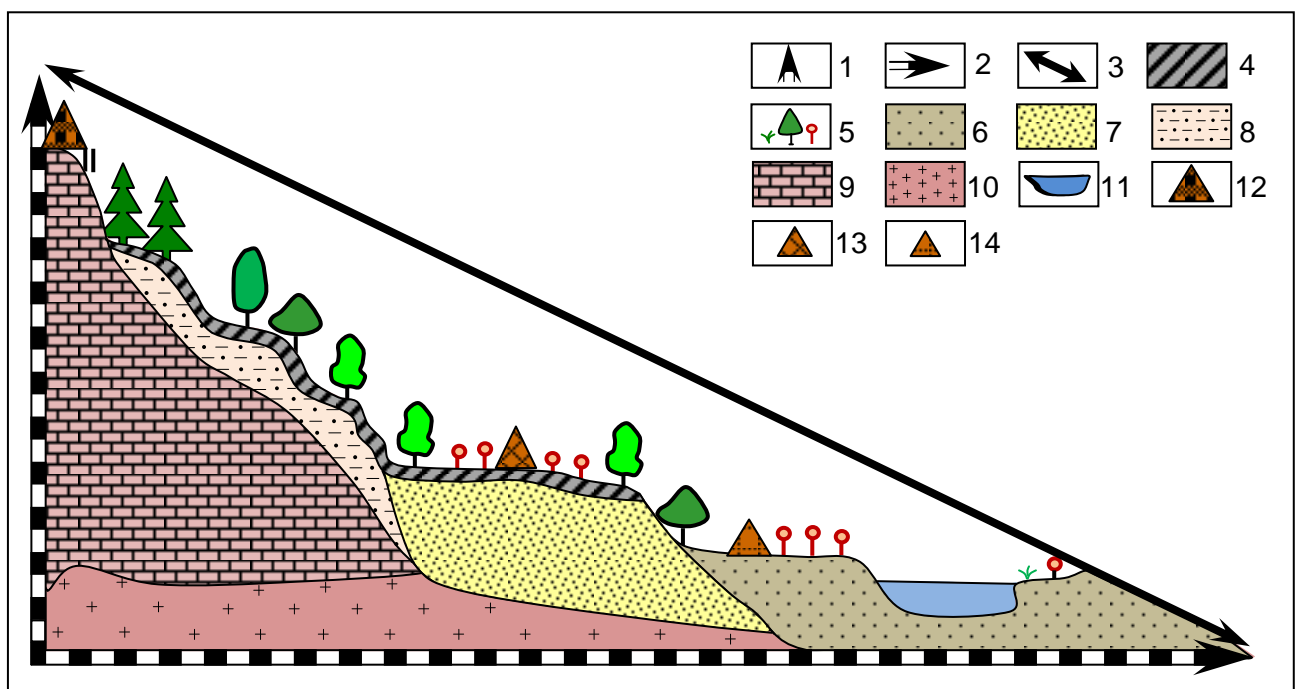

Рис. 4.1 Диференціація природних компонентів і ландшафтних комплексів Поділля. За [114] з доповненнями автора.

1 – Вертикальна диференціація, 2 – горизонтальна диференціація, 3 – висотна диференціація, 4 – ґрунтовий покрив, 5 – рослинний покрив, 6 – алювіальні заплави, 7 – алювій надзаплавної тераси, 8 – лесоподібні суглинки, 9 – вапняки, 10 – кристалічні породи фундаменту, 11 – водні маси; просторове розташування та кількість курганів: 12 – значна, 13 – незначна, 14 – поодинокі.

Щодо значення терміну «висотна диференціація», то «... воно (явище) об'єднує в собі як властивості вертикальної, так і горизонтальної диференціації природних компонентів і ландшафтних комплексів» [114, с. 7].

У сучасному ландшафті Поділля виділяються три типи висотної диференціації ландшафтних комплексів: регіональний – представлений висотно-ландшафтними ступенями, рівнями і ярусами [114]; локальний – об'єднує і репрезентує відповідні типи місцевостей; місцевий – відображає висотну диференціацію урочищ у межах ландшафтних місцевостей (рис. 4.2). Вони тісно взаємодіють між собою і формують єдиний, притаманний лише Поділлю, висотно-ландшафтний комплекс, частково досліджений і зафіксований у низці публікацій [105, 114]. Антропогенні ландшафти суттєво ускладнили висотну диференціацію сучасних ландшафтів Поділля, що уже показано в працях Г.І. Денисика [103], Л.М. Кирилюка [152], І.М. Войни [63]. Однак, висотна диференціація белігеративних ландшафтів Поділля у вишукуваннях цих науковців представлена недостатньо, що спонукає детальніше розглянути це питання. За модельний регіон взято Вінницьку область.

Полюві ландшафтознавчі дослідження, проведені частково із кандидатом географічних наук, старшим викладачем Вінницького державного педагогічного університету Войною І.М., встановили, що у межах Вінницької області, як і загалом Поділля, белігеративні ландшафтні комплекси є на всіх висотно-ландшафтних рівнях (Додаток Е) і в межах кожного типу місцевостей. Однак, частіше вони приурочені до надзаплавно-терасового і плакорного типів місцевостей.

Найстародавнішими захисними спорудами Поділля є городища. Залишки їх укріплень зустрічаються часто, однак просторово поширені нерівномірно. Досліджуючи їх сучасне висотне розташування, можна віртуально відтворити не лише висотну диференціацію белігеративних, але й частково, селитебних ландшафтів. І навпаки.

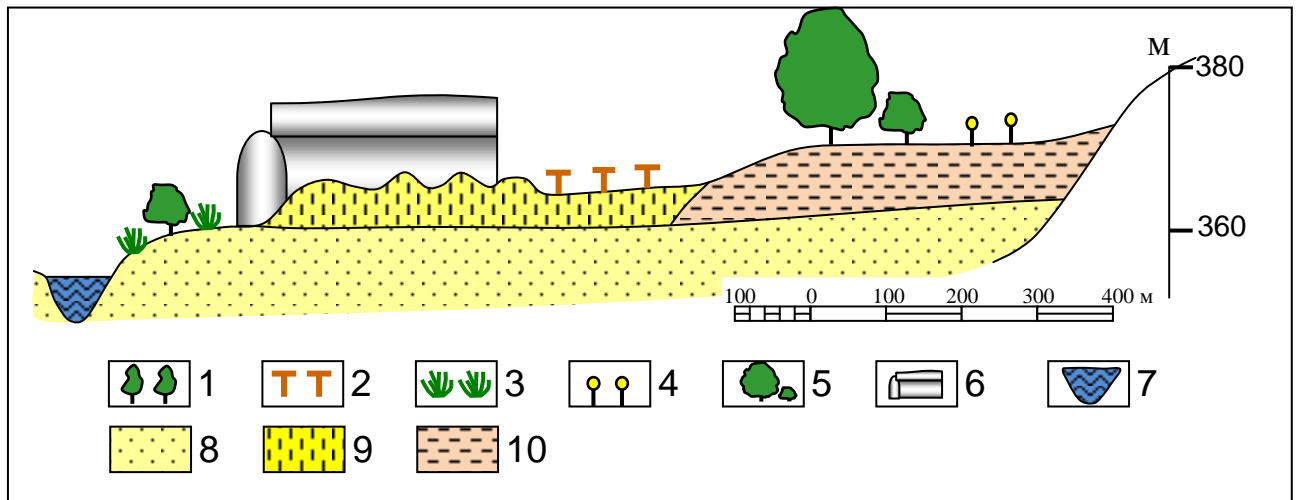

Рис. 4.2 Висотна диференціація заплавного типу місцевостей (поблизу м. Меджибіж, Хмельницької області).

Антропогенні ландшафти: 1 – лісові антропогенні; 2 – селитебні; сільськогосподарські: 3 – лучно-пасовищні; 4 – польові; 5 – садові; 6 – белігеративні;

Інші позначки: 7 – річище; 8 – алювіальні крупнозернисті відклади нижньозаплавної мікросмуги; 9 – алювіальні дрібнозернисті відклади середньозаплавної мікросмуги; 10 – дрібнозернисті, перезволожені алювіальні відклади верхньозаплавної мікросмуги.

У межах нижнього висотно-ландшафтного рівня Вінницької області і загалом Поділля *стародавні оборонні споруди* – городища і вали – будували на берегових виступах у заплавах річок. Залишки цих споруд збереглися слабо. До нижнього висотно-ландшафтного рівня приурочений замок у містечку Бар. Його залишки і тепер є при вході в міський парк. Замок збудований у 1540 році. Для його будівництва перегородили річку Рів греблею; залишки ставу, що колись робив місто неприступним, зберігаються навколо руїн до теперішнього часу. Пізніше Бар почав зростати – з ним розбудовувався і замок. Стіни мали вигляд подвійних городен, між якими насипана земля. Замок складався з п'яти двоярусних дерев'яних башт: кутові і в'їзна з каплицею на другому ярусі. Перед в'їздом до замку влаштували бастион з двома баштами, навколо викопали рів.

У 1630-х роках Гійом Левасер де Боплан зводить у Барі муровану фортецю за новоіталійською системою [47]. Ескарпи було облицьовано кам'яними плитами, а рівень замкового подвір'я підвищено на кілька метрів – як захист від повені. Зараз можна лише прослідкувати залишки облицьованих ескарпів. На початку ХХ століття на території фортеці влаштовано міський

бульвар. Пізніше він перетворився на парк з меморіалом на честь воїнів, загиблих у роки Другої світової війни.

На середньому висотно-ландшафтному рівні замки споруджували на мисових плато крутосхилів, на скелястих виступах над урвищами. Найдревнішою фортецею на середньому висотному рівні є фортеця у м. Хмільник, зокрема і кутова вежа фортеці, побудована 1534 року на насипному пагорбі для захисту від турецько-татарських набігів. Висота вежі 20 м, має форму восьмигранника, діаметр – 8 м. Зі сторони річки Південний Буг три контрфорси. Матеріали будови: камінь, цегла. Товщина стін 1,5 м. Вежа має двоярусне підвальне приміщення і двоповерхове приміщення над підвалом. На другому поверсі підвального приміщення збереглися бійниці. Упродовж віків вежа використовувалась як оборонна споруда, мусульманська мечеть, православна церква, під склади, кафе та ін. Зараз тут історичний музей.

У Придністер'ї до таких фортифікаційних споруд відносяться рештки фортеці, погребі, підземні ходи с. Буша Ямпільського району. Вони знаходяться посередині мису, утвореного ріками Мурафа і Бушанка. Тут був споруджений замок, що від поверхні річки Мурафи здіймався на висоту 30 м. Інженер Гійом Левасер де Боплан стверджував, що бушанський замок мав 6 веж, кожна з своїм порохом льохом. З'єднувались башти між собою підземними переходами. Замкова брама знаходилась у північній стіні, неподалік від двох спостережних башт (одна з них збереглась дотепер). Мури і башти замку відповідали всім вимогам військової фортифікації і були добре облаштовані для ведення вогнестрільного бою. Невипадково польські офіцери порівнювали бушанські укріплення з фортифікаціями Кам'янця. 18 серпня 2000 року Кабінет міністрів України видав постанову про надання комплексу пам'яток історії, мистецтва та архітектури села Буші, що в Ямпільському районі на Вінниччині, статусу Державного історико-культурного заповідника. Цей об'єкт можна розглядати не лише як белігеративний комплекс, але й як рекреаційний.

Давнє городище добре збереглося в околицях Сабарова (рис. 4.3, 4.4).

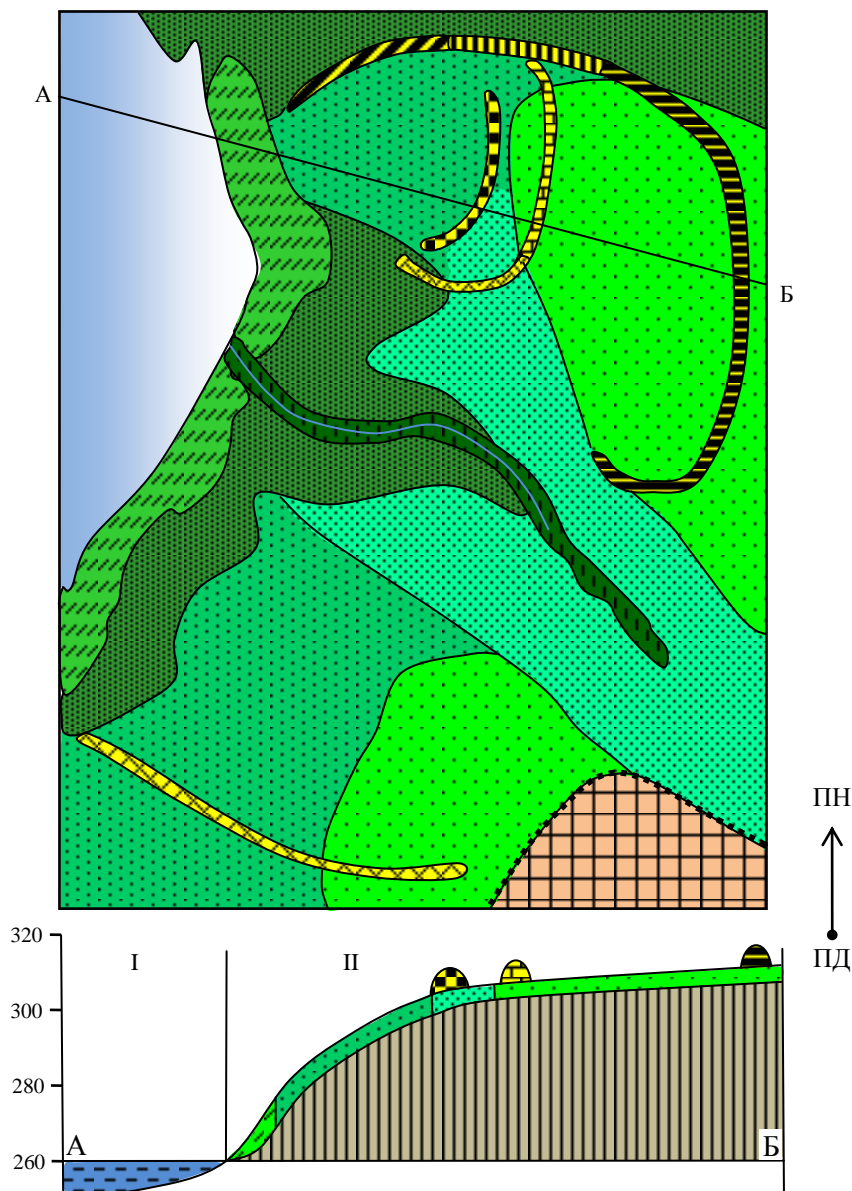
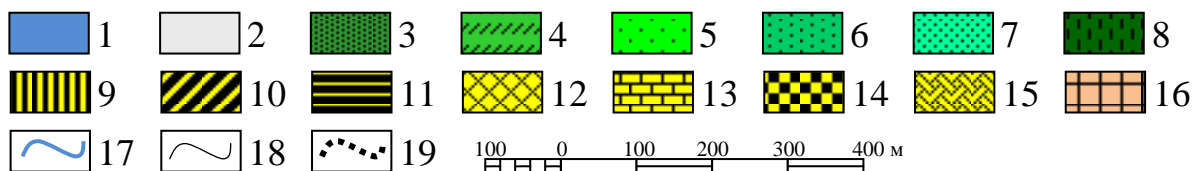

Рис. 4.3 Ландшафтна структура Сабарівського городища

Типи місцевостей: I – русловий, II – схиловий.

Водні ландшафти. Водосховища. Урочища. 1 - центральне глибоководдя водосховища з глибиною понад 5 м, 2 – мілководні (0,2-0,5 м) прибережні ділянки водосховища з осоково-очеретяними заростями.

Лісові. Похідні. Урочища. 3 - похідні грабові ліси на крутих (20-25°) схилах, 4 – похідні грабові ліси на крутих (35-40°) кам'янистих схилах, 5 - похідні грабові ліси на слабкопокатих лесових схилах, 6 - похідні грабові ліси на слабковипуклих схилах, 7 – спадисті схили еродованої балки, зайнятої похідними грабовими лісами, 8 – круті схили еродованої балки, зайнятої вологолюбною рослинністю.

Белігеративні ландшафти. Городища. Урочища. 9 – основний вал городища, шириною 5-7 м, висотою 2-3 м, зарослий дубово-грабовим лісом на крутих схилах, 10 – основний вал городища, шириною 5-7 м, висотою 2-3 м, зарослий дубово-грабовим лісом на слабкопокатих лесових схилах, 11 – вал городища, шириною 4 м, висотою 3 м, на слабкопокатих лесових схилах, зарослий дубово-грабовим лісом, 12 – вал городища, шириною 4-5 м, висотою 2-3 м, на слабковипуклих лесових схилах, зарослий дубово-грабовим лісом, 13 – вал городища, шириною 4 м, висотою 3 м, на слабкопокатих лесових схилах, зарослий дубово-грабовим лісом, 14 – вал городища, шириною 2 м, висотою 1,5 м, на слабковипуклих лесових схилах, зарослий дубово-грабовим лісом, 15 – вал городища, шириною 4 м, висотою 3 м, на покати схилах балки, зарослий дубово-грабовим лісом.

Сільськогосподарські ландшафти. Польові. Плакорні. Урочища. 16 – розорані поверхні вододілів з сірими лісовими ґрунтами, зайняті польовими сівозмінами.

Інші позначки: 17 – русло тимчасової річки.

Межі ландшафтних структур: 18– урочищ, типів місцевостей: 19 – схилового і плакорного.

Воно розташоване на високому лівому березі р. Південний Буг у межах схилового типу місцевостей. У вертикальній структурі городища виділяється два шари: нижній – часів скіфської культури, верхній – часів Київської Русі. Городище має овальну форму і з трьох сторін оточене валом загальною протяжністю 1230 м, шириною близько 5-7 м. Висота основного валу з зовнішнього боку сягає 3 м, а внутрішнього коливається від 0 до 2 м, глибина рову біля 2-х метрів. Площа городища близько 11 га.

Двома паралельними валами, які простягаються з півночі на південний захід, територія городища розділена на дві частини. Протяжність одного валу 400 м, за розмірами він подібний до основного: висота з східного боку сягає 3 м, а з західного 1,5 м, ширина близько 4-5 м. Другий вал значно поступається розмірами попереднім: його довжина 220 м, висота близько 1,5 м, ширина 2 м. Західна, менша частина, з півночі закрита основним валом. Зі сходу та південного сходу городище обмежене паралельними валами, з заходу примикає до крутого берега Південного Бугу, площа цієї частини городища близько 2,5 га. Східна частина також з 3-х сторін оточена валами, причому з півночі, сходу та південного сходу – основним валом. Загальна площа східної частини близько 8,8 га. Сучасна територія Сабарівського городища заросла дубово-грабовим лісом.

За 360 метрів від основних валів городища, на іншому горбі, є ще один вал з ровом. Цей вал простягається з заходу на схід і має довжину близько 300 м,

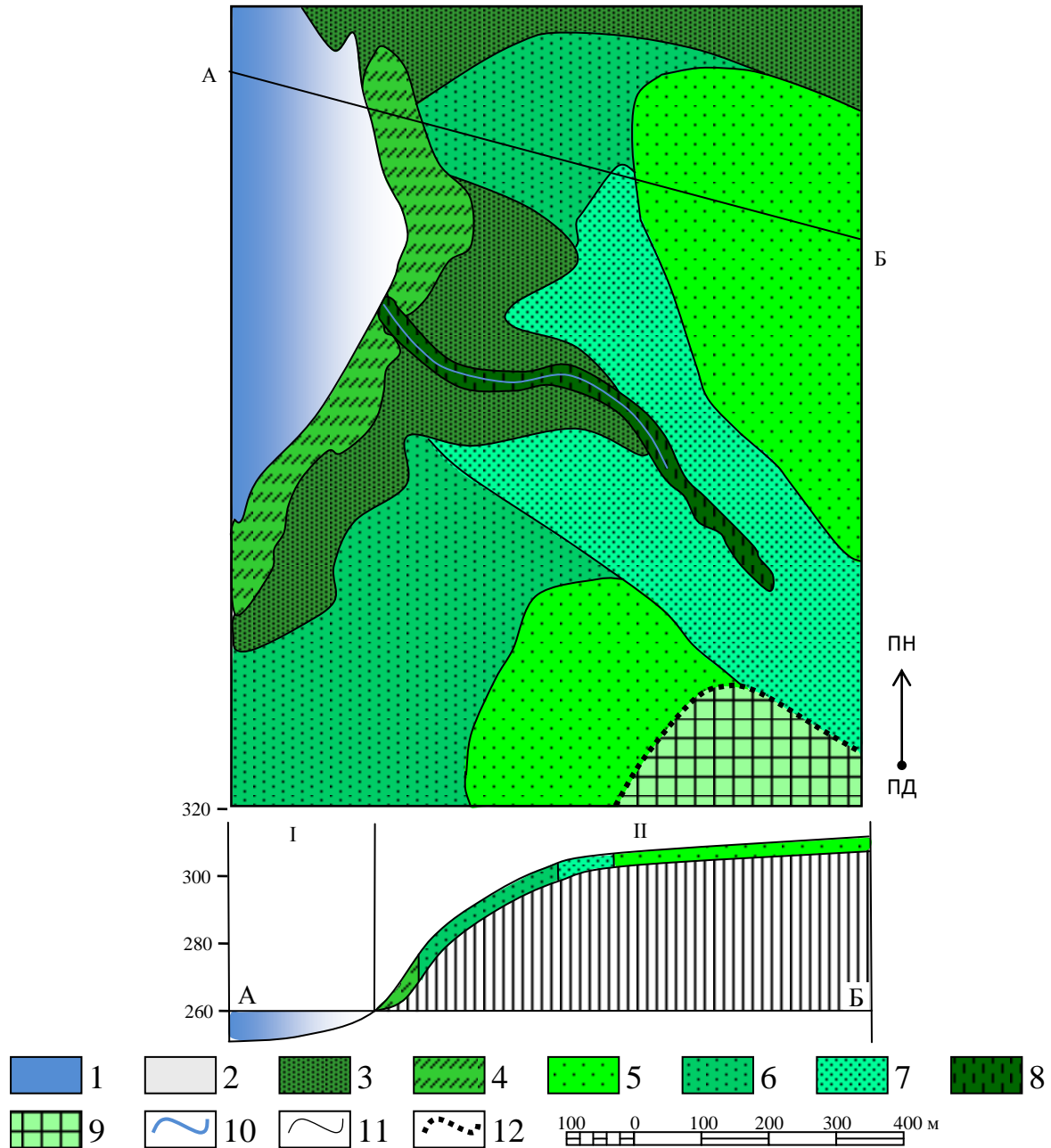

Рис. 4.4 Відновлена структура Сабарівського городища

Водні ландшафти. Водосховища. Урочища. 1 – глибоководдя перехідної зони (2,5-3 м.) з увігнутим схилом, 2 – мілководні (0,2-0,5 м) прибережні ділянки водосховища з осоково-очеретяними заростями;

Лісові. Похідні. Урочища. 3 – дубово-грабові ліси на крутих (20-25°) лесових схилах з сірими лісовими ґрунтами, 4 – дубово-грабові ліси на крутих (35-40°) кам'янистих схилах зі змитими сірими лісовими ґрунтами, 5 – дубово-грабові ліси на слабкопокатих лесових схилах з сірими лісовими ґрунтами, 6 – дубово-грабові ліси на слабковипуклих лесових схилах з сірими лісовими ґрунтами, 7 – спадисті лесові схили еродованої балки з сірими лісовими ґрунтами, зайняті дубово-грабовими лісами, 8 – круті лесові схили еродованої балки з сірими лісовими ґрунтами, зайняті вологолюбною рослинністю; 9 - поверхні вододілів з сірими лісовими ґрунтами, зайняті дубово-грабовими лісами.

Інші позначки: 10 - русло тимчасової річки; **Межі ландшафтних структур:** 11 – урочищ; **Типів місцевостей:** 12 – схилового і плакорного.

його висота сягає 3 м, ширина близько 4 м, рів розташований з південної сторони.

У скіфські часи (VII-V ст. до н.е.) у лісостепу будувались значні за площею (140-200 га) укріплення-городища. Найчастіше такі городища займають ділянку долини річки і одночасно охоплюють оборонними спорудами вододіл, схил і заплаву. Такими є рештки скіфського городища VII ст. до н.е. в околицях Немирова – Великі Вали, або Скіфське городище.

Одна з найдавніших архітектурних пам'яток Вінниці – «Мури» - комплекс захисних споруд, що були зведені в XVII ст. для єзуїтського колегіуму, також розміщується в межах схилового типу місцевостей. Будинки обнесені великим муром із баштами та бійницями. У приміщеннях «Мурів» тепер знаходиться обласний краєзнавчий музей і обласний архів.

На схиловому типі місцевостей збереглися рештки наземних і підземних укріплень часів XIV–XVII ст. біля м. Ладижин, земляні укріплення XVII ст. в селі Кальник Іллінецького району. У мальовничій місцевості на березі р. Русави в с. Стіна Томашпільського району на Замковій горі збереглися рештки укріплення XVII ст. У 1651 р. ці укріплення штурмували польсько-шляхетські війська, але взяти їх так і не змогли. Фортифікаційні споруди, які добре збереглися до наших днів, зараз реставруються і відносяться до історико-культурних об'єктів або використовуються як музеї. Однак, є багато оборонних валів, які зараз знаходяться у занедбаному стані, часто розриті, розкопані під дороги, руйнуються річками, ускладнені зсувами.

Значна кількість белігеративних ландшафтних комплексів збереглась до наших днів після закінчення Великої Вітчизняної війни. Залишки партизанських таборів на середньому висотно-ландшафтному рівні розташовані поблизу м. Калинівки, с. Гуцинці, с. Черепашинці Калинівського району. У м. Стрижавка, в межах надзаплатно-терасового типу місцевостей розташована відома ставка Гітлера «Вервольф».

У просторовому розташуванні *курганів* теж спостерігається певна закономірність щодо висотно-ландшафтних рівнів та їх приуроченості до

відповідних типів місцевостей. Як уже зазначалось, кургани зустрічаються скрізь, лише кількість їх різна. Мінялось і їх використання. Кургани, насипані скіфами як могили, за часів козацької доби часто використовувались як сторожові.

Просторове розташування курганів у межах висотно-ландшафтних рівнів Вінницької області показано у Додатку Ж.

Нерівномірне розміщення курганів у Вінницькій області зумовлено історико-географічними чинниками. Кургани будували біля переправ, давніх шляхів, їх перехресть. Кургани скіфської еліти зводили на найкращих пасовиськах. Значна кількість курганів припадає на долину річки Південний Буг та її притоки: Соб, Рів, Згар, Удич, Дохна. Розташовані на вододілах та краях надзаплавних терас. Окремі кургани та їх групи зустрічаються вздовж долини Південного Бугу аж до Чорного моря. На нижньому висотно-ландшафтному рівні вони поширені в межах надзапlavно-терасового типу місцевостей уздовж р. Соб [11]. Найвищий курган Вінницької області теж розташований у межах цього типу місцевостей поблизу с. Сорока Іллінецького району.

Кургани заплавного типу місцевостей поширені на берегах річок лівих приток Дністра: Мурафи, Мурашки, Лозової, Русави, Марківки, Кам'янки. Зволожені низини степових балок слугували резервом головного будівельного матеріалу курганів – блоків, виготовлених з дернини.

Аналіз розміщення пам'яток у просторі вказує, що на надзапlavно-терасовий тип місцевостей припадає 152 насипи – 34% від загальної кількості курганів області. У межах плакорів нараховується 233 кургани (52%). На частку заплавного типу місцевостей припадає 52 кургани (11,6%), а на схилах знаходиться лише 2,4% від загальної кількості – 11 курганів. Залежність могильників від води обумовлена тим, що більшість курганів складені з плит дерену, які підвозилися із заплавних луків чи зволжених низин. Установлено таку закономірність: чим кращі ґрунти та, відповідно, пасовища на них, тим більше курганів і кількість поховальних пам'яток соціальної еліти [63].

На середньому висотно-ландшафтному рівні складовою просторової

організації курганів виступає шлях (дорога). З реконструкції системи стародавніх сухопутних торгівельних шляхів видно, що давні шляхи прокладені вододілами, на яких немає спусків та підйомів, вологих ділянок та переправ і які швидко висихали після опадів; з цими шляхами і співпадають кургани, що приурочені до вододілів. Сюди відносяться кургани у межах Козятинського району, де проходив знаменитий Чорний шлях, який слугував у свій час кордоном між Київщиною і Брацлавським воєводством. Вздовж Чорного шляху землями району зустрічаються й кургани-могили. Помітними є Ряба могила на землях с. Йосипівки та могила на полі с. Туча, яка була визначена як найвища відмітка над рівнем моря в колишній Київській губернії.

4.2. Регіональні поєднання белігеративних ландшафтів

Крім висотної диференціації белігеративних ландшафтів, спостерігається неоднаковість їх територіального розподілу. Це зумовлено кількома чинниками:

- *тривалістю формування* (III тис. до н.е. – наші дні) белігеративних ландшафтів. Кожна історична епоха, особливо зумовлені нею військовий стан, війни, окремі воєнні події залишали на Поділлі та в окремих його районах притаманні лише для цієї епохи або періоду белігеративні ландшафтні комплекси. Тривалістю формування пояснюється різноманіття та кількість белігеративних ландшафтних комплексів в окремих районах;

- *постійним фронтирним розташуванням* території Поділля між двома домінуючими цивілізаційними ядрами – Європою і Азією (рис. 4.5), що зумовлювало часте переміщення кордонів різних держав у межах Поділля і відповідне формування поблизу них белігеративних ландшафтних комплексів. Цим викликано також те, що будівництво оборонних споруд не завжди проходило на територіях, зручних у природному відношенні для захисту;

- *різноманіттям природних умов* Поділля, особливо його південних та західних частин.

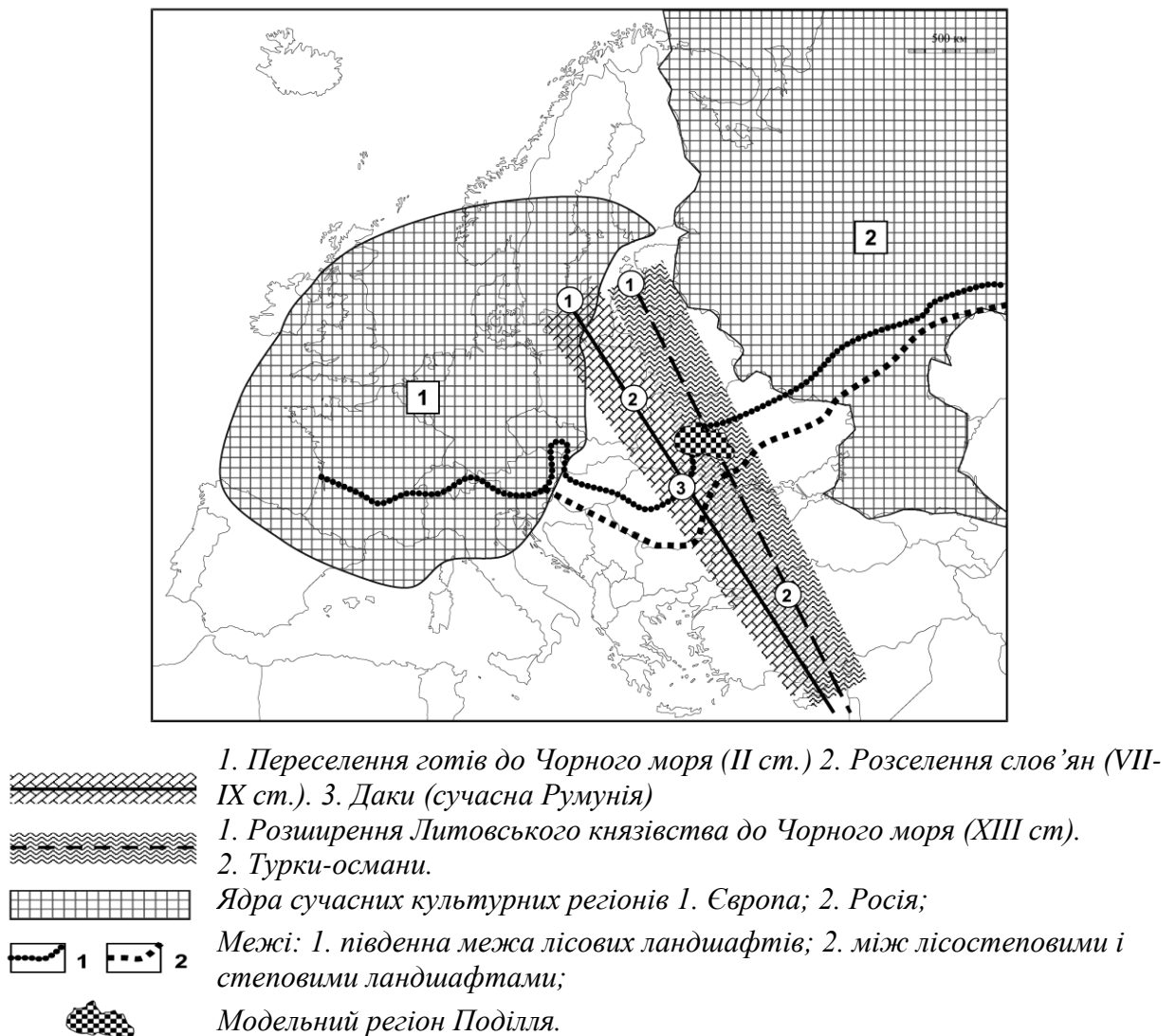

Рис.4.5 Вплив фронтального чинника на формування культурно-цивілізаційного рубежу за [66].

Невипадково саме на Подільському Придністер'ї та Західному Поділлі (Тернопільська область) спостерігається значно вища концентрація белігеративних ландшафтних комплексів, ніж в інших районах Поділля (рис. 4.6). Крім того, внутрішньорегіональні міграції мали рубіжний характер. Зокрема на південному сході Поділля у княжу добу склад населення постійно змінювався: хлібороби переміщувались на північ, під захист лісових масивів (ліс – захисна функція), а їх місце займав степовий етнос (степ – ресурсозберігаюча функція);

– особливостями заселення та етнокультурним різноманіттям Поділля, що

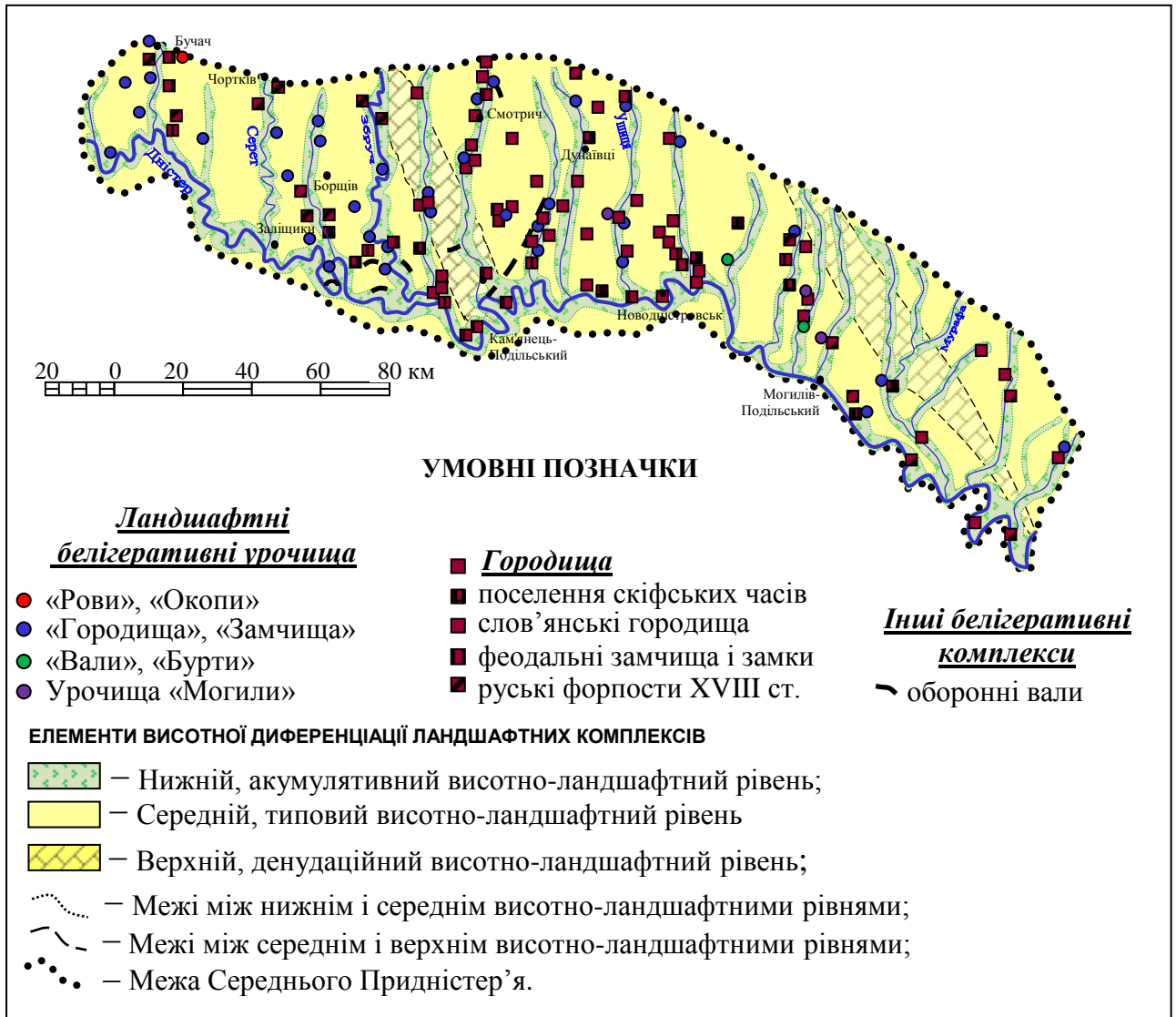

Рис. 4.6. Розподіл белігеративних ландшафтних комплексів Подільського Придністер'я за висотно-ландшафтними рівнями

породили внутрішні відміни та архітектурні ознаки белігеративних ландшафтів регіону. Оборонні фортеці, замки, культові та цивільні споруди, що використовувались з метою захисту, у західних, центральних, північних, східних і південних районах Поділля відрізняються між собою внутрішнім і зовнішнім плануванням, елементами оборонних споруд, інколи функціональним призначенням тощо. Так, в оборонних спорудах (городищах, фортецях, валах) Подільського Придністер'я присутні елементи, що характерні для турецького, в західних – польського етапів будівництва захисних комплексів;

– різноманіттям природних умов, що детально розглянуто у другому розділі.

Наведені чинники сприяли формуванню у межах Поділля регіональних поєднань белігеративних ландшафтних комплексів. Межі між ними умовні, здебільшого, вони приурочені до частин річкового басейну, подільських гряд, або сформувались в районах частих та активних воєнних дій.

Серед регіональних поєднань, що відрізняються значним різноманіттям та кількістю белігеративних ландшафтних комплексів, можна виділити п'ять (рис. 4.7):

Західноподільське (Галицьке) поєднання майже співпадає з адміністративними межами Тернопільської області. Для нього характерна значна концентрація фортець, замків, а також палаців, культових споруд, що могли або виконували оборонні функції (рис. 4.8). Серед них, з погляду зразків белігеративних ландшафтних комплексів, заслуговують на увагу Червоноградський, Бережанський, Бучацький, Буданівський, Залозецький Збаразький, Кременецький, Теребовлянський, Ягільницький замки та інші.

Бучацький замок розташовувався на вершині високого скелястого плоскогір'я, що круто спускається до річки. Зведений в останній чверті XIV ст. він складався з двох частин: північної мисової – найбільш давньої (XIV-XVI ст.), де стіни сходилися під кутом і закруглялися, і пізнішої, побудованої в першій чверті XVII ст.

Побудований із світлого та темно-червоного піщаника на вапняному розчині, про секрети якого ходять легенди. Замок у плані має овальну форму. Збереглися оборонні стіни південної частини дитинця, напівкругла форма східної вежі висотою в два яруси і залишків стін колишнього палацу, що примикають до неї. Стіни і вежі, що збереглися, відносять до XVI ст. Стіни мають характерні для більшості подільських замків бійниці зі схрещеними ходами. На внутрішній стороні оборонних стін – білокам'яні консолі, що підтримували дерев'яні бойові галереї.

З XVII ст. замком володіли Потоцькі, які розширили і зміцнили фортецю. У цей період замок переживає серію штурмів, руйнувань і подальших ремонтів.

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

Регіональні поєднання

- I – Західноподільське (Галицьке)
- II – Центральноподільське
- III – Середнього Придністер'я
- IV – Середньобузьке
- V – Поліське

Укріпрайони

Ландшафтні белігеративні урочища

- «Рови», «Окопи»
- «Городища», «Замчища»
- «Вали», «Бурти»
- Урочища «Могили»
- **Городища**
- поселення скіфських часів
- слов'янські городища
- феодальні замчища і замки
- руські форпости XVIII ст.
- знищені городища

Оборонні вали

- вали

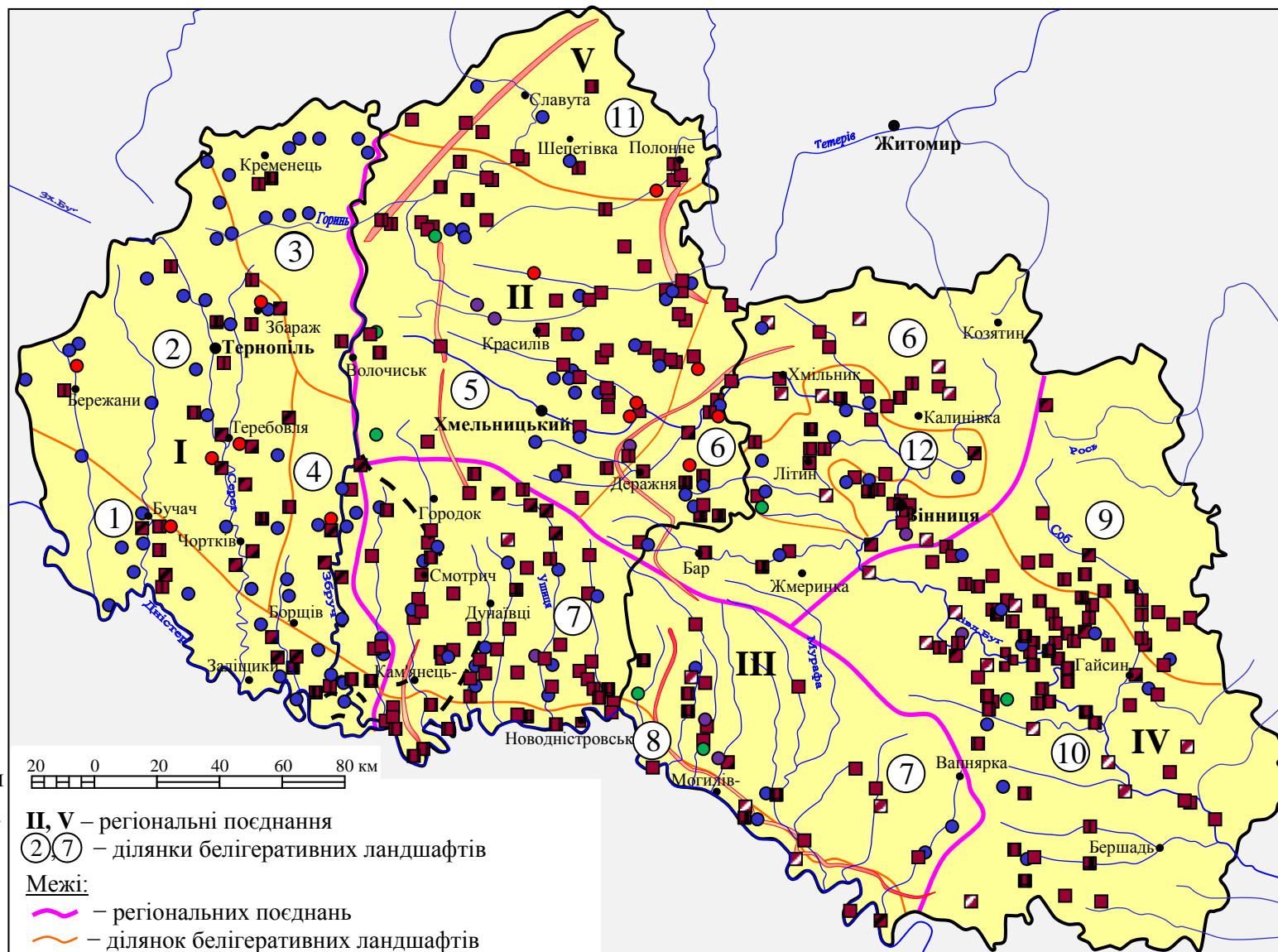

Рис. 4.7. Поєднання белігеративних ландшафтів Поділля

Продовження умовних позначок до рис. 4.7

I. Галицьке поєднання

Локальні ділянки:

- 1 Тернопільське Придністер'я
- 2 Галицька
- 3 Кременецько-Товтрова
- 4 Надзбручанська

II. Центральноподільське поєднання

Локальні ділянки:

- 5 Верхньобузька
- 6 Центральноподільська

III. Поєднання Середнього Придністер'я

Локальні ділянки:

- 7 Середньодністерська
- 8 Каньйону Дністра

IV. Середньобузьке поєднання

Локальні ділянки:

- 9 Собська
- 10 Побузька

V. Поліське

Локальні ділянки:

- 11 Хмельницьке полісся
12. Подільські полісся

починається період занепаду замку. У XIX ст. була розібрана частина оборонних стін, каміння з яких розпродані міщанам як будівельний матеріал.

Збаразький замок знаходиться недалеко від центру міста Збараж, на так званій Замковій горі. Ця гора в минулому була оточена болотами, що робило замок неприступним. Будівництво замку почали князі Христофор і Юрій Збаразькі. Проект було замовлено у видатного теоретика і практика італійської архітектури Вінченцо Скамоцці в 1612 р. У 1620-1631 рр. замок збудовано.

У плані споруда являє собою квадрат (сторона – 88 м). Укріплення замку склалися з казематованих валів (12 м) з ескарпами, бастіонів, одноярусною в'їзною вежею і рову (ширина 40 м), що оточував весь замок. У кожному з бастіонів були тунелі, що з'єднували їх з казематами і замковим подвір'ям. У дворі побудований палац у ренесансному стилі. У 1627-1630 рр. добудовані: костел Святого Антонія в стилі бароко, келії та надбрамна вежа.

Після смерті Юрія Збаразького замок дістався Вишневецьким. Вони продовжили роботи з укріплення оборонних споруд та благоустрою палацу. Ренесансний палац з 60-метровим колодязем і потайним підземним ходом, обнесений 13-метровими валами з бастіонами і казематами, оточений широким ровом з проточною водою, був майже неприступним і здатним витримати

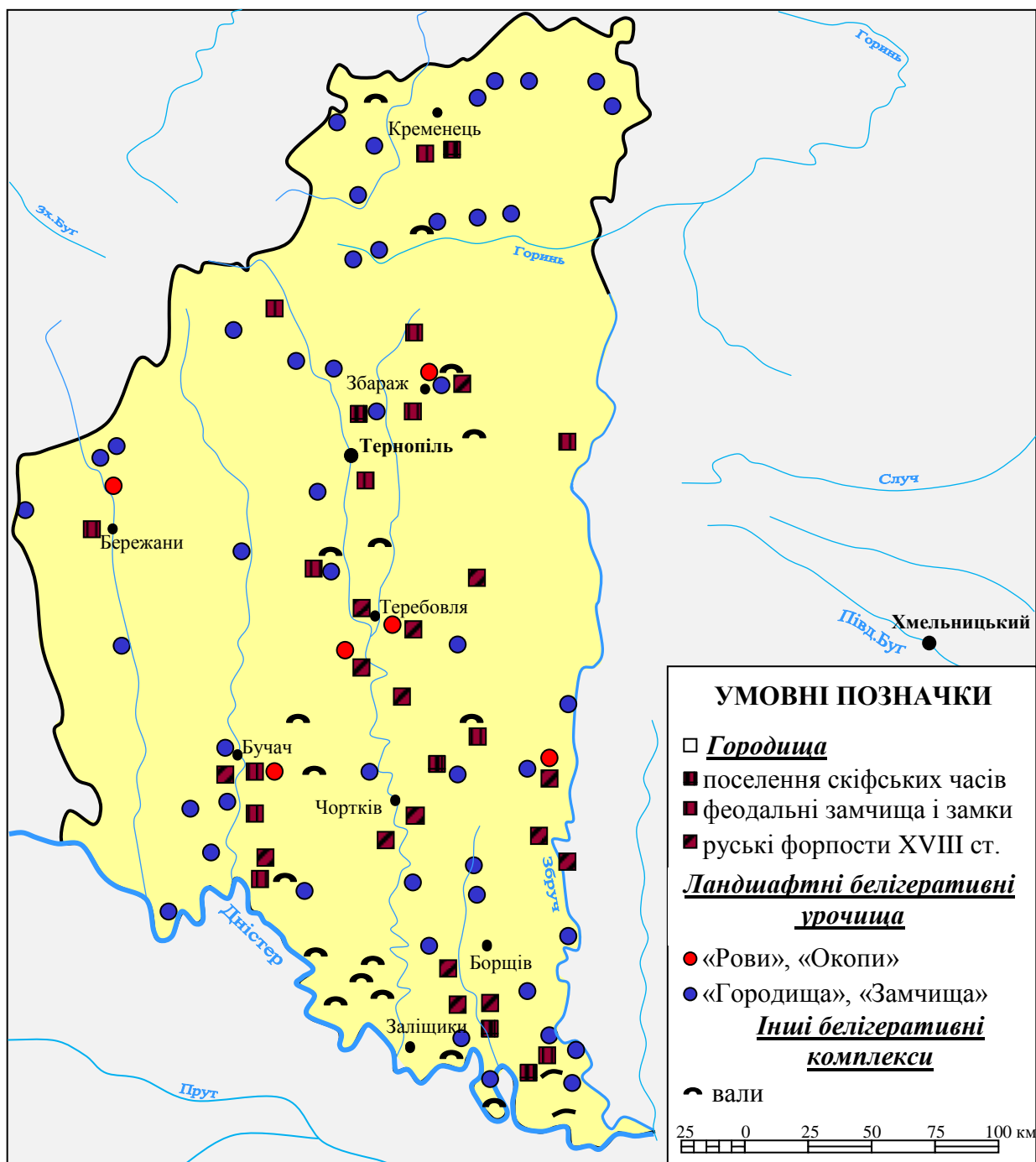

Рис.4.8. Західноподільське поєднання белігеративних ландшафтів

тривалу облогу. Підземний хід з'єднав замок з монастирем бернардинів, що зводять в цей же час в нижній частині міста.

Наприкінці XVIII ст., після входження міста до складу Австро-Угорщини, Замок тричі захоплювали і руйнували: у 1675 р. турецькі, а в 1707 і 1734 роках російські війська. У 1675 році замок захопили і спалили турки, після чого його відбудував Дмитро Вишневецький. Саме в той час фортеця перетворилася

на палац-резиденцію, втративши стратегічне значення як форпост. Однак це не зупинило російських солдатів від розорення споруди у 1707 і 1734 роках. Після смерті Д. Вишневецького в 1682 році садиба переходить у власність Потоцьких. У ХХ ст. зроблено перші спроби реставрувати Збаразький замок. У 1960-і роки було вирішено, що замок має бути збережений. Тоді трохи підняли оборонні стіни замку, але на цьому відновлювальні роботи закінчилися. У 1985 році відреставрували каземати замку, перекрили дах, почали оновлення внутрішніх приміщень двоповерхового палацу.

Позитивним чинником для міста Збаража було створення у 1994 році на базі Збаразького замку-палацу Державного історико-архітектурного заповідника, діяльність якого зумовила новий, професійний, науково обґрунтований етап реконструкції та реставрації замкового палацу. У відновлених казематах замку функціонують музеї трипільської культури, етнографії, скульптури, зброї.

Пам'ятник є прикладом об'єднання палацу і бастіонних укріплень, його архітектура відбивала новітні тенденції європейського фортифікаційного мистецтва.

Однак, порівняно з іншими поєднаннями белігеративних ландшафтів Поділля, у Галицькому значно менше стародавніх городищ та окремих оборонних валів, малопотужні укріпрайони, мало військових полігонів та аеродромів. Спостерігається підвищена концентрація урочищ «окопи» та ДОТів у Придністер'ї і на правобережжі долини річки Збруч, де тривалий час проходив кордон між Російською імперією та Польщею.

У Галицькому поєднанні белігеративних ландшафтних комплексів визначені чотири локальних ділянки, що виділяються за переважанням одного-двох типів белігеративних ландшафтних комплексів приурочених до відповідних типів місцевостей:

– Тернопільського Придністер'я, де основними є захисні споруди Першої і Другої світових війн (траншеї, окопи, ДЗОТи, ДОТи), приурочені до схилових і плакорних типів місцевостей, а відтак сконцентровані поблизу доріг

або переправ через річки. Одинокі замки та палаци з оборонними функціями розташовані на терасах або при злитті річок. Цікавим з них є Червоноградський замок з оригінальним комплексом оборонних споруд (Додаток 3);

- Надзбручанська – белігеративні ландшафтні комплекси приурочені до крутих правобережних схилів річки Збруч та плакорів. Тут переважають оборонні споруди часів Першої світової війни, одинокі ДОТи;

- Кременецько-Товтрова – з очевидною перевагою замкових та фортечних оборонних споруд, окремими скупченнями траншейно-окопних урочищ та одиноких ДЗОТів. Серед замкових споруд особливо примітні Кременецький замок, Скала-Подільський замок, Білокриницький замок-палац. Майже всі приурочені до вершин окремих товтр (тернопільська частина Подільських товтр), гір (Кременецькі гори) або мисів та крутих схилів долин річок;

- власне Галицька. Рівнинність території центральної частини галицького поєднання сприяла рівномірному поширенню тут різноманітних белігеративних ландшафтних комплексів: городищ, замків, фортець, фортифікаційних споруд Першої і Другої світових війн. Серед фортечних та замкових споруд виділяються Скалатський, Збаразький, Тернопільський, Бережанський, Буданівський, Бучацький замки, замок у с.Висічка неподалік Борщева, Вишнівецький замок-палац. Інші оборонні комплекси приурочені до основних доріг та річкових переправ.

Поєднання Середнього Придністер'я охоплює територію, що включає майже все Середнє Придністер'я у межах Поділля. Своєрідність природних умов цього регіону та його постійне прикордонне розташування призвели до значної концентрації тут белігеративних ландшафтних комплексів. Тут чітко виокремлюються одинокі, але потужні фортеці, зразками яких є Кам'янець-Подільська і Хотинська; схилами і плакорами долини Дністра широко розповсюджені траншеї та окопи, а також залишки двох укріпрайонів – Кам'янець-Подільського та Могилів-Ямпільського. На відміну від Галицького

поєднання, на Середньому Придністер'ї наявні стародавні оборонні вали, що відомі під назвою Троянові, однак городищ, військових полігонів, аеродромів та інших белігеративних ландшафтів тут майже немає. Поєднання белігеративних ландшафтних комплексів Подільського Придністер'я неоднорідне. Тут вичленовуються їх дві ділянки:

- *каньйону Дністра*, де повсемісно переважають белігеративні комплекси Першої та Другої Світових воєн: лінії укріпрайонів з численними траншеями, окопами, ДОТами, ДЗОТами, приурочені до крутих урвищ та схилів, а також плакорів лівобережжя Дністра;

- *Середньодністерська* – займає решту території де знаходиться поєднання Середнього Придністер'я. Тут на рівнинних та хвилястих вододілах зустрічаються стародавні оборонні вали (окремі ділянки Троянових валів), городища та кургани.

С е р е д н ь о б у з ь к е поєднання белігеративних ландшафтних комплексів. Відносно рівнинна територія, її передстепове розташування та історичні особливості розвитку призвели до концентрації тут найбільшої на Поділлі кількості стародавніх, зокрема скіфських та ранньослов'янських, городищ і курганів цього ж періоду. Серед них Немирівське (150 га), Сабарівське (90 га), кургани Сорока (10 м), курганний могильник с. Гордієвка (40 курганів) Троянецького району, 9 курганів скіфського періоду (висота 0,5-2 м) в околицях с. Паріївка, 3 кургани на південній околиці с. Кальник (8 м). Іллінецького р-ну Вінницької обл. Загалом у межах Середнього Побужжя відкрито більше 50 різновікових городищ та близько 160 курганів (рис. 4.7).

Фортеці майже всі зруйновані. Їх залишки є у містах Бар, Брацлав, Хмільник та ін. Можна виокремити оборонні укріплення XVI - XVII ст.: цитадель і оборонні рови Кальницького замку, залишки замку у Дашеві. У структурі Середньобузького поєднання белігеративних ландшафтних комплексів відповідне значення мали й палаци (м. Тульчин, Немирів, Вороновиця) та окремі культові будови (с. Дашів, Сутиски, Печера),

архітектура яких давала можливість при необхідності використовувати їх як захисні споруди. Інших белігеративних ландшафтів тут менше. Зовсім немає окремих оборонних валів, замків, укріплених ліній, рідше зустрічаються траншеї та окопи, ДЗОТи. Однак зросла кількість сучасних белігеративних ландшафтних комплексів, серед яких воєнні аеродроми, місця розташування ракетних комплексів, стрільбища тощо.

Середньобузьке поєднання белігеративних ландшафтів теж неоднорідне. Тут чітко визначаються дві ділянки:

– *Собська* з найбільшою концентрацією скіфських курганів у межах Поділля. Тут наявні всі три типи курганних урочищ: одинокі кургани, курганні групи та курганні поля;

– *Побузька* представлена скіфськими і ранньослов'янськими городищами, частково фортецями та палацовими комплексами. Цікавими тут є також місця дислокації суворівських військ (Суворівські казарми у м. Тульчин) та окремі редути, що збереглися в околицях м. Тульчина з другої половини XVIII ст.

Ц е н т р а л ь н о п о д і л ь с ь к е. Це поєднання белігеративних ландшафтів сформувалось у центральній частині Хмельницької та західній частині Вінницької області. Серед белігеративних ландшафтних комплексів виділяються окремі фортеці (м. Меджибіж), оборонні культові споруди (костел у м. Летичів) та Летичівський укріпрайон часів Другої світової війни. Із стародавніх – ранньослов'янські городища у верхній частині басейну Південного Бугу, одинокі кургани та частини Троянових валів. Тут суттєво зросла роль та значення сучасних белігеративних ландшафтів: місць розташування військових частин, військових аеродромів, залишків підземних ракетних комплексів (шахт, командних пунктів), стрільбищ тощо.

Чітких меж окремих ділянок белігеративних ландшафтів не спостерігається, однак на загальному фоні виділяється *Верхньобузька*, де спостерігається цікаве поєднання стародавніх городищ, фортець і Летичівського укріпрайону, та власне *Центральноподільська* з переважанням курганних ландшафтів.

П о л і с ь к е. Белігеративні ландшафтні комплекси цього поєднання сформувались у межах поліських районів північної частини Хмельницької області та Подільських полісь [109]. Особливості природних умов не сприяли формуванню тут стародавніх городищ, оборонних валів та курганів, хоча вони й зустрічаються в околицях сіл Коло-Михайлівка, Медвідка, м. Летичів (одинокі могили поблизу сіл Сиваківці, Павлівка, Дяківці), м. Турбів (сторожовий курган на околиці).

У Поліському поєднанні краще представлені белігеративні ландшафтні комплекси Другої світової війни та сучасні, серед яких військові полігони, окопи, ДЗОТи, стрільбища.

Поліське поєднання белігеративних ландшафтних комплексів територіально роз'єднане і представлено двома ділянками:

- *Хмельницького полісся*, де знаходиться один з найбільших у адміністративних межах Поділля військовий полігон – Ізяславський. Решта белігеративних ландшафтних комплексів сконцентровані поблизу головних доріг, мостів та річкових переправ і приурочені, переважно, до піщаних дюн та високих берегів річок (окопи, траншеї, ДЗОТи);

- *Подільського полісся* із значною кількістю белігеративних ландшафтних комплексів Другої світової війни, військовим занедбаним аеродромом (м. Калинівка Вінницької області), стрільбищами. До своєрідних ландшафтних комплексів тут відноситься ставка А. Гітлера «Вервольф», ставка Геринга «Штайнбрух», поблизу с. Гулівці, збережене і відреставроване місце дислокації партизанського загону у Гущинецькому лісі.

4.3. Районування белігеративних ландшафтів Поділля

Белігеративні ландшафти на схемах районувань Поділля. Аналіз схем фізико-географічного [67, 242, 285], природно-господарського [180], історико-географічного [161, 162, 181], економіко-географічного [296] районувань та районування антропогенних [103] ландшафтів Поділля показав, що белігеративні ландшафти при їх складанні, а також описі окремих регіональних

структур різного таксономічного рівня, не враховувались. Не було спроб районування і белігеративних ландшафтів Поділля та інших регіонів України.

У зв'язку з цим, белігеративні ландшафти нанесено на зазначені вище схеми районувань, що дало можливість:

- в'яснити, на якій із схем районувань Поділля белігеративні ландшафти найбільш чітко вписуються у виділені структури;
- визначити значущість белігеративних ландшафтів у сучасному розвитку окремих, найбільш насичених ними, регіональних структур;
- вибрати схеми районування, які у подальшому можна взяти за основу для районування безпосередньо белігеративних ландшафтів Поділля. Із схем природничих районувань [67, 181, 182, 208] найбільш вдалою для аналізу приуроченості белігеративних ландшафтів до природних (натуральних) регіональних структур є схема фізико-географічного районування Поділля Л.І. Воропай [67]. Ця схема була складена з метою подальшого використання її в процесі дослідження селитебних геосистем Поділля (Додаток К). Придатність схеми фізико-географічного районування Л.І. Воропай 1982 року [67] для аналізу просторового розташування та наявності і кількості белігеративних ландшафтів у межах тих чи інших регіональних структур зумовлена їх приуроченістю, переважно, до різного рангу поселень та їх околиць. На цій схемі белігеративні ландшафти найбільш вдало вписуються у фізико-географічні структури Поділля.

Придатною для аналізу просторового розташування і приуроченості белігеративних ландшафтних комплексів до регіональних структур є схема районування антропогенних ландшафтів Поділля Г.І. Денисика [103]. На цій схемі враховано не лише природні особливості Поділля, але і їх зміни, зумовлені діяльністю людей (Додаток Л).

Решту схем можна лише частково використовувати у процесі районування белігеративних ландшафтів Поділля.

Регіональні відміни районування. Значне різноманіття, просторове

розташування та регіональні поєднання дали можливість провести районування белігеративних ландшафтів Поділля. У процесі аналізу архівних, воєнно-історичних, літературно-картографічних матеріалів та матеріалів власних польових досліджень у межах Поділля виокремлено *два белігеративних округи і чотири белігеративних райони*.

Белігеративний округ об'єднує історичне нашарування різноманітних белігеративних ландшафтних комплексів, що сформувались у межах одного природного краю. «Адміністративне» Поділля охоплює Подільський і частину Поліського белігеративних округів. Белігеративний округ може об'єднувати кілька регіональних поєднань, утворених в однакових природних умовах, зокрема Поділля.

Белігеративний район виокремлюється на основі переважання одного із підкласів белігеративних ландшафтів, що зумовлено як природними, так і воєнно-історичними особливостями розвитку цього району. Белігеративний район може об'єднувати дві і більше ділянок белігеративних ландшафтів, що у подальшому дає можливість виокремити *белігеративні підрайони*. У цьому дослідженні белігеративні підрайони не виділялись. Враховуючи це, у межах Подільського белігеративного округу виділено й обґрунтовано 4 белігеративних райони, у межах Поліського – белігеративні райони не виділялися.

Подільський белігеративних округ займає територію досліджуваного регіону, крім північних, поліських районів Хмельницької області. Для нього характерне складне нашарування різновікових і різноманітних белігеративних ландшафтних комплексів. У Подільському белігеративному окрузі найкраще представлені белігеративні ландшафти скіфських (городища, кургани) і раньослов'янських (городища, оборонні вали) часів та сформовані упродовж двох світових війн з 1914 по 1945 роки укріпайони, траншеї, окопи тощо. Більшість з них зникли – розорані, розрівняні, забудовані, частина знівельована природою. Однак, навіть ті, що залишились, дають уяву про об'єми виконаних земляних і бетонних робіт, площі понівечених земель та небезпеку залишених різноманітних

вибухових пристроїв, підземних пустот, тунелів, ям тощо. Просторово белігеративні ландшафтні комплекси у межах Подільського округу розташовані нерівномірно, через що визначені такі белігеративні райони (рис. 4.9):

Рис. 4.9 Районування белігеративних ландшафтів Поділля

Західний. Територіально майже співпадає із Західноподільським (Галицьким) поєднанням белігеративних ландшафтів. Значних за розмірами та чітко виражених стародавніх оборонних споруд (городищ, оборонних валів, сторожових курганів) тут мало. Тривалий вплив культур держав Західної Європи (Австрії, Польщі) та Балтії, зокрема і у сфері воєнно-фортифікаційного

будівництва, сприяли розбудові потужних замків, палаців і культових закладів, що успішно виконували роль оборонних споруд. Для таких своєрідних захисних комплексів та їх околиць характерні значні (до 10 м висотою) кам'яні мури і стінки, вали і рови із залишками водойм та боліт, ставки та канали, що захищали оборонні споруди, системи підземних тунелів та сховищ. Кожній із таких захисних споруд властиві особливі, притаманні лише їй ознаки, що виокремлюють їх серед інших. Саме оригінальністю, розмірами та кількістю оборонних споруд XVI-XIX ст. характеризується Західний белігеративний район. Характерними, особливо у Придністер'ї, тут також є белігеративні ландшафтні комплекси часів Першої та Другої світових війн, особливо окопи і ДЗОТи;

Південний. Займає частину Подільського Придністер'я. Його межі не зовсім співпадають з поєднанням белігеративних ландшафтних комплексів Середнього Придністер'я, а простягаються значно північніше. Для цього белігеративного району характерне широке розповсюдження переважно новітніх белігеративних ландшафтів: укріпрайонів (із наявних на Поділлі 3 укріпрайонів тут 2), окремих ділянок окопів і траншей, ДЗОТів тощо. Серед них – одинокі фортеці XIV-XVI ст. і Троянові вали. Виразність белігеративних ландшафтних комплексів підкреслюється й часто унікальними природними умовами, особливо Великого каньйону Дністра;

- *Центральний.* Відповідає одноіменному поєднанню белігеративних ландшафтних комплексів, які тут зустрічаються нечасто. Однак, це єдиний белігеративний район, де концентруються всі наявні на Поділлі белігеративні ландшафтні комплекси з деяким переважанням сучасних, особливо пов'язаних з авіацією та ракетними військами у минулому. Ще одна особливість – близько 40-42% белігеративних ландшафтних комплексів знаходяться у лісах або приурочені до їх окраїн;

- *Східний.* Займає Подільське Побужжя, однак без крайньої верхньої частини басейну Південного Бугу. Основа цього белігеративного району – Середньобузьке поєднання белігеративних ландшафтних комплексів, тобто

переважно стародавніх городищ і курганів. У межах цього району й белігеративні ділянка Подільських полісь. Східний район багатий на різноманітні белігеративні ландшафтні комплекси, тут їх найбільше (12 об'єктів) взято під охорону.

Поліський белігеративний округ. В адміністративних межах Поділля представлений лише частково – на півночі Хмельницької області – одноіменним поєднанням белігеративних ландшафтів. Майже всі вони розташовані серед лісових ландшафтів і представлені новітніми оборонними спорудами та об'єктами (полігонами, аеродромами, ракетними комплексами тощо). Частина з них занедбана, однак спостерігається поступове відновлення, зокрема полігонів та стрільбищ.

Висновки до 4 розділу.

У структурі сучасних ландшафтів Поділля белігеративні виокремлюються не лише оригінальною історією формування та структурою, але й просторовою диференціацією. Їх висотна диференціація зумовлена чіткою приуроченістю до відповідних типів місцевостей. Зокрема, одинокі сторожові кургани та їх групи приурочені, переважно, до вододілів та плакорів; стародавні городища – до схилів або кількох типів місцевостей; фортеці та замки – до крутих схилів, мисів, урвищ; белігеративні ландшафтні комплекси часів Другої світової війни – до плакорних та схилових типів місцевостей. Значно менше белігеративних споруд на терасах, у заплавах річкових долин, однак на річищах для військових потреб часто використовували острови.

Тривала історія формування та нерівномірність поширення белігеративних ландшафтів територією Поділля призвели до їх оригінальних територіальних об'єднань. У межах Поділля виокремлено: Західноподільське (Галицьке) поєднання, у структурі якого прослідковується чотири локальних белігеративних ділянки – Тернопільського Придністер'я, Надзбручанська, Кременецько-Товтрова та власне Галицька; белігеративні поєднання Середнього Придністер'я з ділянками каньйону Дністра та власне Середньодністерською; Середньобузьке поєднання включає Собську і Побузьку белігеративні ділянки; Центральноподільське поєднання белігеративних ландшафтів представлено окремими белігеративними ділянками Верхньобузькою та власне Центральноподільською, а в структурі Поліського поєднання виокремлюється дві белігеративні ділянки – Хмельницького і Подільського полісь.

Регіональні відміни та поєднання белігеративних ландшафтів Поділля дають можливість провести їх районування. Поділля віднесено до 2 белігеративних округів – Подільського і Поліського та 4 белігеративних районів (Західний, Південний, Центральний та Східний), які виділено лише у межах Подільського белігеративного округу.

У зв'язку з тим, що в процесі обґрунтування наявних (природничих, економіко- та історико-географічних) схем районування Поділля белігеративні ландшафти не враховувались, запропоновану схему районування пропонується брати до уваги для подальшого раціонального використання белігеративних ландшафтів Поділля, їх охорони, а також оптимізації сучасних ландшафтів регіону загалом.

РОЗДІЛ 5

РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА БЕЛІГЕРАТИВНИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ.

5.1. Сучасний стан белігеративних ландшафтів Поділля

Будь-який антропогенний ландшафтний комплекс, зокрема й белігеративні ландшафтно-інженерні системи, якщо їх людина не підтримує у процесі життєдіяльності, поступово занепадають, міняють свою структуру, властивості і врешті-решт починають функціонувати як звичайні природні комплекси антропогенного походження. Однак, серед інших антропогенних ландшафтів формування сучасного стану белігеративних ландшафтів характеризується низкою специфічних ознак. Вони зумовлені військовими, соціально-господарськими і природними чинниками. Ці чинники діють неоднаково, що і зумовлює відповідний стан белігеративних ландшафтів на той чи інший проміжок часу.

Військові чинники. Щодо будь-яких військових споруд завжди існувала думка, що вони якісно збудовані, бо це заздалегідь передбачено їх специфічним призначенням. Здебільшого це так, але не завжди. Це стосується не лише стародавніх, але й новітніх белігеративних ландшафтів. Розглянемо це питання більш детально на прикладі воєнно-фортифікаційних споруд Другої світової війни, зокрема Могилів-Ямпільського укріпленого району. Серед військових чинників, які призвели до сучасного стану його белігеративних ландшафтів виокремлюють такі:

- *тривалість формування.* Процес будівництва белігеративних ландшафтних комплексів триває від одного-двох днів або тижнів (окопи, траншеї, бліндажі) до кількох століть (укріплені городища, замки, фортеці). Здебільшого, часу на будівництво воєнно-фортифікаційних споруд не вистачає, а тому їх вводять в експлуатацію у найкоротші строки. Це спостерігається навіть у процесі будівництва таких просторових белігеративних ландшафтних

комплексів, як оборонні лінії та укріпрайони.

На початку 1931 року Комітет оборони СРСР прийняв рішення про будівництво в Українському військовому окрузі так званої «лінії Сталіна», яка складалась з п'яти нових укріпрайонів: Коростенецького, Летичівського, Могилів - Ямпільського, Рибницького, Тираспільського. Станом на 1938 рік лінія укріплень була споруджена, але вона не була суцільною. Між об'єктами існували розриви від дев'яти до п'ятнадцяти кілометрів. Це зумовило спорудження значної кількості укріплених груп, які в радянській фортифікаційній науці отримали назву «міна» (довжина коридору, який контролювала «міна», сягала 900 м). Про стан оборонної «лінії Сталіна» у 1938-1939 роках, зокрема Могилів - Ямпільського укріпрайону, збереглися спогади будівельника укріплених споруд в с. Серебря Могилів - Подільського району Вінницької області П.Г. Григоренка. Він констатує, що завершувалось зведення споруд вкрай довго. Роботи розпочинались, потім припинялись на тривалий час, за який попередньо збудоване частково руйнувалося, а залізні конструкції покривалися іржею. За дотриманням проекту ніхто не слідкував [175]. Безперечно, що такий процес будівництва суттєво вплинув на такий чинник, як:

- *якість будівництва*. Вона залежала не лише від тривалості формування белігеративних ландшафтних комплексів, але й від професіоналізму будівельників, а ними частіше були звичайні солдати, від матеріалів, з яких зводили оборонні споруди, та ставлення до них. Із спогадів П.Г. Григоренка про Могилів-Ямпільський укріпрайон: «Коли я прибув на будівництво «ансамблю», то він був у стані неймовірного занедбання. Двері не зачинялися, ні один з механізмів не працював, усе заіржавіло, герметизації не було... Перевірка вогневих споруд, яка проводилась особливим відділенням військової частини 4685, встановила багато недоліків. На багатьох напівкапонірах було відсутнє фільтровентиляційне обладнання... Не встановлені повітряно-всмоктувальні пристрої з причин відсутності ... На території укріпрайонів панують хаос і безлад. З 15-ти споруд, колодязі

працюють лише у двох» [175, с. 8].

Наступна інспекція, що відбулася у квітні-травні 1941 року, суттєвих змін не виявила. Озброєння, яке було передане в розпорядження укріпрайонів, було застарілим. Безперечно, що такий стан ліній оборони та їх укріпрайонів, а часто й інших белігеративних ландшафтних комплексів – окопів, траншей та окремих ДОТів – не сприяв тривалій і якісній обороні, а тим більше збереженню белігеративних ландшафтних комплексів після дії наступного чинника:

- *руйнування під час воєнних дій.* Майже всі збудовані белігеративні ландшафтні комплекси не зберегли початкового стану. За роки війни їх неодноразово відновлювали і знову руйнували або знищували повністю. Як приклад, відомий ДОТ №112 Могилів-Ямпільського укріпрайону. Ще більших руйнувань зазнавали тимчасові оборонні споруди – окопи і траншеї. Більшість з них були збудовані у «м'яких» породах – лесах, лесоподібних суглинках, різноманітних глинах та пісках. Частково укріплені деревом (колодами, дошками, плетенками), цеглою та каменем, белігеративні ландшафтні комплекси зазнали менших руйнувань під час воєнних дій і дотепер збереглися краще.

Соціально-господарські чинники. Після активного воєнного використання частина белігеративних ландшафтних комплексів, особливо тимчасового призначення, зазнали руйнацій і поступово їх почали використовувати для різних господарських потреб. У першу чергу це стосується ям від вибухів бомб, що знаходились на полях, у селах та містах, окопів та траншей, приурочених до плакорів та схилів долин річок, лісових масивів, де проводилось відновлення деревостану, оборонних ліній. Більшість з них знищені повністю: засипані, розорані, рекультивовані і зараз прослідковуються лише в ґрунтових розрізах, за наявності артефактів та, частково, у рослинному покриві.

Упродовж другої половини ХХ століття було знищено (переважно розорано) значну частину курганів, зокрема й сторожових. Розорані кургани виразно прослідковуються не лише в ґрунтових розрізах, але й виділяються

світлими плямами з різними відтінками серед зональних ґрунтів, чим суттєво збільшують різноманіття й мозаїку польових урочищ та місцевостей. У басейні річки Соб, лівої притоки Південного Бугу, зафіксовано два урочища під назвою «поле на курганах».

Особливо сильно почала відчуватися дія господарських чинників у зв'язку зі змінами форм власності, перерозподілом земельних паїв та активізацією господарської і будівельної діяльності. Це найактивніший і найруйнівніший чинник впливу на белігеративні ландшафти. Їх розорюють, нівелюють, розкопують, а ті, що залишились, ділять на частини при розпаюванні земель, приватизують тощо. Останнім часом ДОТи, а саме їх металеві конструкції (бронекорпуси, двері та ін.) стали джерелом металобрухту для тих, хто почав робити на цьому «бізнес». Таким чином, вцілілих залізобетонних вогневих точок залишилось мало.

Незнищені белігеративні ландшафтні комплекси, переважно, занедбані. Особливо це стосується окопів та траншей на пасовищах, пустирях і в лісах. Рідко можна зустріти нерозкопаний курган або незмінені різними господарськими діями оборонні вали й городища, частина з яких перетворені у смітники. Деякі краще збереглися споруди ДОТів та ДЗОТів. Їх частіше можна зустріти на схилах долин річок, поблизу доріг і навіть серед розораних полів. Територія навколо них заросла кущами, такі белігеративні ландшафтні комплекси чітко виокремлюються, але не прикрашають сучасні ландшафти. Полігони та занедбані військові аеродроми (м. Чортків Тернопільської області, м. Ізяслав Хмельницької області та ін.) поступово перетворюються на пустирі, в деяких випадках – на пасовища. Не в кращому стані й частина стародавніх фундаментальних белігеративних ландшафтних комплексів – замків, фортець, городищ тощо. Як приклад, оригінальний Червоноградський замок у Тернопільській області (Додаток 3).

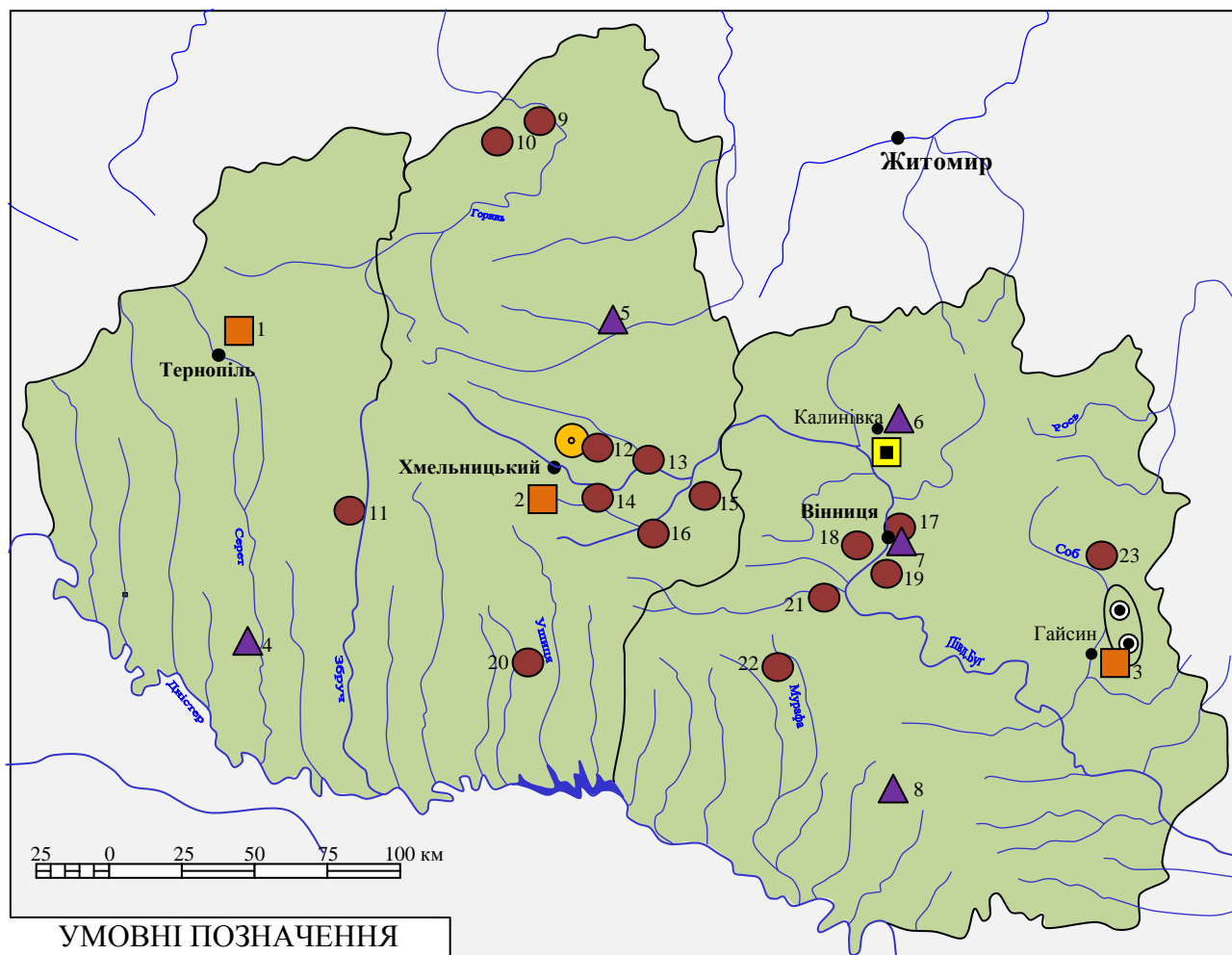
Червоноградський замок будувався й перебудовувався, починаючи з XIV ст. З 1672 по 1778 р. замок перебував у руїнах, аж поки австрійський уряд

не продав його князям Понінським. Кароль Понінський у 1820 р. вирішив збудувати на старому замковому фундаменті розкішний палац. Завдяки зусиллям його наступної власниці Марії Любомирської, Червоноградський палац утримували добре доглянутим, і він мав славу однієї з найгарніших сільських резиденцій. Його окрасою була вишукана тераса в італійському стилі та колонада з 6 кам'яних колон. Оточував палац великий ландшафтний парк з фонтаном. За часи Першої та Другої світових війн, а також повоєнні роки колгоспного будівництва палац майже повністю знищено. Від нього залишилися лише дві пошкоджені вежі, поряд руїни костьолу, перебудованого у XVIII ст. На протилежному схилі каньйону – залишки монастиря сестер милосердя та усипальниці Понінських [292].

Майже повністю знищені всі ракетні комплекси, що були розташовані в межах Поділля. Зараз це або сміттєзвалища у ракетних шахтах, або пусті шахти, що поступово заповнюються ґрунтовими водами (рис. 5.1).

На початку XXI ст. на Поділлі явно переважає негосподарський підхід до раціонального використання та збереження белігеративних ландшафтів. Особливо це стосується белігеративних ландшафтних комплексів часів Першої та Другої світових війн та сучасних військових споруд. Мабуть, спрацьовує ставлення людей до белігеративних ландшафтів як до «ландшафтів без майбутнього». Це очевидно не так, адже белігеративні ландшафти не лише частина нашої історії, але й невід'ємна складова сучасних і майбутніх ландшафтів, Поділля також.

Правові чинники – це відсутність перспективного законодавчого передбачення правових колізій щодо збереження белігеративних ландшафтів в умовах зростаючого нерегламентованого господарського та майнового тиску. Фактично з будь-яким белігеративним ландшафтним комплексом безкарно можна зробити будь-що. Це тому, що й зараз залишаються невизначеними статус і режим цих унікальних об'єктів і територій. Так, ДОТи уздовж західного кордону майже повністю зруйновані, кинуті напризволяще. Їх

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

■ військові полігони

- 1 – військовий полігон (Біла)
- 2 – тактичне поле Національної академії Державної прикордонної служби України
- 3 – полігон військової частини 3769

▲ летовища

- 4 - авіабаза Чортків (Су-25) розформована.
- 5 - авіабаза Старокостянтинів (Су-24М, Су-24МР)
- 6 – авіабаза Калинівка, запасна для авіації ВВ МВС України
- 7 – Авіабаза Вінниця Гавришівка (456 транспортная бригада Ан-26, Ан-24, Ми-8, Ми-9)
- 8 - Авіабаза Вапнярка, розформована

недіючі військові

● об'єкти

- 9 – територія військової частини 4378
- 10 – військова частина 431781 (2 дивізіон) 4 батареї з Р-12
- 11 – полігон для бомбометання (с. Іванківці)
- 12 – місце базування 19-ї ракетної бригади ШПУ Р-12 У
- 13 – місце базування ракетного полку
- 14 – руїни шахтної ракетної позиції (с. Лисогірка) Р-12
- 15, 16 – стартові позиції балістичних ракет
- 17 – командний пункт 43-ї ракетної армії РВСН (урочище «Кабачок»)
- 18 – ядерна ракетна база (с. Людавка) Р-12 У
- 19 - стартові позиції балістичних ракет (с. Пултівці)
- 20 – 1-й дивізіон 430 ракетного полку 19 дивізії (Дунаївці)
- 21 – ракетна військова база м. Браїлів
- 22 – позиція зенітно-ракетного дивізіону (С-75) с. Кам'яногірка
- 23 – шахтна пускова установка «Чусова» Р-14У

■ - склади зберігання КРП (компонентів рідкого палива)

● - група ШРУ Р-14В

● - група ШРУ Р-12В

Рис.5.1. Розташування ракетних комплексів на Поділлі (виконано автором)

засипають сміттям, перетворюють у могильники для загиблих тварин, сюди зливають відходи паливно-мастильних матеріалів. Наголошуємо на тому, що їм не присвоюють індивідуальних охоронних номерів. Майже жодна з ліній оборони не стала експозиційним об'єктом, хоча була варта того. Як приклад, аналогічні об'єкти лінії Мажино, Маннергейма, Атлантичного валу в Європі, де розгорнуті військово-історичні виставки, які викликають надзвичайний інтерес.

Ідеологічні чинники – після набуття Україною незалежності кардинально змінилися масштаб і вектор оцінки суспільством свого надбання. Спостерігається різкий поділ населення на тих, у кого суттєво зросла увага до своїх власних пам'яток, їх переосмислення, а звідси й збереження (у Кам'янці-Подільському в 1996-му році було створено військово-історичну організацію, яка отримала назву «Товариства шанувальників історії фортифікації»), і тих, хто зовсім не цікавиться своєю спадщиною або зацікавлений лише у певній вигоді.

Природні чинники – після припинення функціонування белігеративних ландшафтних комплексів як ландшафтно-інженерних систем, вони поступово переходять на стадії розвитку у якості ландшафтно-техногенних і власне антропогенних систем. На цих стадіях природні чинники є визначальними і, здебільшого, направлені на руйнування белігеративних ландшафтів, однак повного їх знищення не спостерігається. Повне зникнення белігеративного ландшафтного комплексу можливе лише у результаті дії катастрофічних (натуральних або антропогенних) явищ: змив фортифікаційної споруди з крутого схилу, обвал урвища, над яким був розташований замок, зсув порід на схилах або прояв карстових процесів тощо. У всіх інших випадках природні чинники (ерозія, денудація, акумуляція, вивітрювання, заболочення, підтоплення тощо) призводять до нівелювання белігеративних ландшафтів та їх поступового наближення до натуральних. Та навіть після столітнього й тисячолітнього перебування їх у статусі власне антропогенного ландшафтного комплексу їхнє походження прослідковується в геологічних і ґрунтових розрізах, поверхневих формах та рослинному покриві. Як було зазначено у

попередньому розділі, частіше це своєрідні, часто оригінальні й навіть унікальні белігеративні урочища. Частина з них переходить у категорію небезпечних: над підземними белігеративними спорудами утворюються провали, вони є причиною розвитку зсувів, ерозійних форм, заболочування, часто заважають розорюванню полів та випасанню худоби, заготівлі лісу тощо.

5.2. Раціональне використання та заповідання белігеративних ландшафтів

Серед інших антропогенних, белігеративні ландшафти не належать до таких, що активно використовуються для господарських потреб. Звідси й специфіка їх раціонального використання і заповідання на майбутнє. Аналіз відповідних літературно-картографічних та архівних матеріалів, а також польові ландшафтознавчі дослідження показують, що зараз основними напрямками раціонального використання белігеративних ландшафтів Поділля можуть бути такі:

- *як специфічні об'єкти наукових досліджень* і не лише конструктивно-географічних та ландшафтознавчих, але й військових, інженерних, архітектурних, будівельних, екологічних, історичних та інших. Однак, враховуючи те, що більшість белігеративних ландшафтних комплексів Поділля зараз розвиваються як власне антропогенні ландшафти, пріоритет у їх наукових дослідженнях має належати конструктивно-географічним і ландшафтознавчим вишукуванням. Такі дослідження вже розпочалися. Поки що вони зосереджені на розробці методів пізнання белігеративних ландшафтів, частково їх структури та класифікації, просторового поширення і районування. У подальшому необхідно деталізувати дослідження белігеративних ландшафтів відповідно до їх різновидів. Так, більш детальних конструктивно-географічних та ландшафтознавчих досліджень на Поділлі потребує так звана «лінія оборони Сталіна», це стосується її загалом, і окремих її укріпрайонів. Окремі їх елементи і частини можна використовувати для різних господарських потреб; вони є складовими природоохоронних об'єктів або претендують на

заповідання. Заслужують більше уваги науковців і фортифікаційні об'єкти різних часів – фортеці, замки, укріплені міста, монастирі, церкви, окремі об'єкти – ДОТи, сховища тощо. Уже зараз серед них є яскраві приклади використання військових об'єктів з цивільною метою.

Новими белігеративними ландшафтними комплексами, що активно розбудовувались і функціонували упродовж другої половини ХХ ст., а на початку ХХІ ст. занедбані, є для науковців: а) покинуті пускові установки балістичних ракет як об'єкти вивчення трансформаційних змін прилеглих ландшафтів та наявності екологічних загроз; б) недіючі військові аеродроми – для аналізу рівня забруднення ґрунтового покриву нафтопродуктами, впливу інфраструктури та діяльності летовища на довколишні території, а також можливості подальшого використання території аеродромів; в) території покинутих військових полігонів як місця появи низки цінних рослин та їх угруповань – тобто як нові об'єкти природно-заповідного фонду окремих регіонів України; г) території колишніх військових частин, складів, сховищ, які інколи переобладнують під житлові, промислові, гаражні та інші структури – приклад перепрофілювання військових об'єктів і переходу белігеративних ландшафтних комплексів в іншу категорію антропогенних ландшафтів, зокрема промислових, селитебних, рекреаційно-туристичних тощо;

- **як туристичні об'єкти.** Тривалий час, й, особливо, упродовж другої половини ХХ ст. в Україні надавали перевагу воєнно-історичному туризму, що передбачав відвідування історичних місць та музеїв з метою ознайомлення з місцями боїв, зразками бойової техніки часів війни, меморіалами та пам'ятними знаками. Такий туризм мав пізнавальне значення та сприяв вивченню воєнної історії.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. в Україні, зокрема й Поділлі, активно почав розвиватися форт-туризм. Зараз це один з найбільш популярних і доступних напрямів воєнного туризму, пов'язаний з відвідуванням різноманітних фортифікаційних споруд. У цьому аспекті зразком на Поділлі є

Тернопільська область, де започатковано й активно розвивається рекреаційно-туристична дестинація «Замки Тернопільщини». Її розвиток зумовлений тим, що на території області, до якої належать історичні землі Південно-Західної Волині і Східної Галичини, у різні періоди було збудовано й активно функціонували понад 150 лише середньовічних замків і фортець та інших белігеративних споруд. Це майже третина фортифікаційних споруд України (рис.5.2).

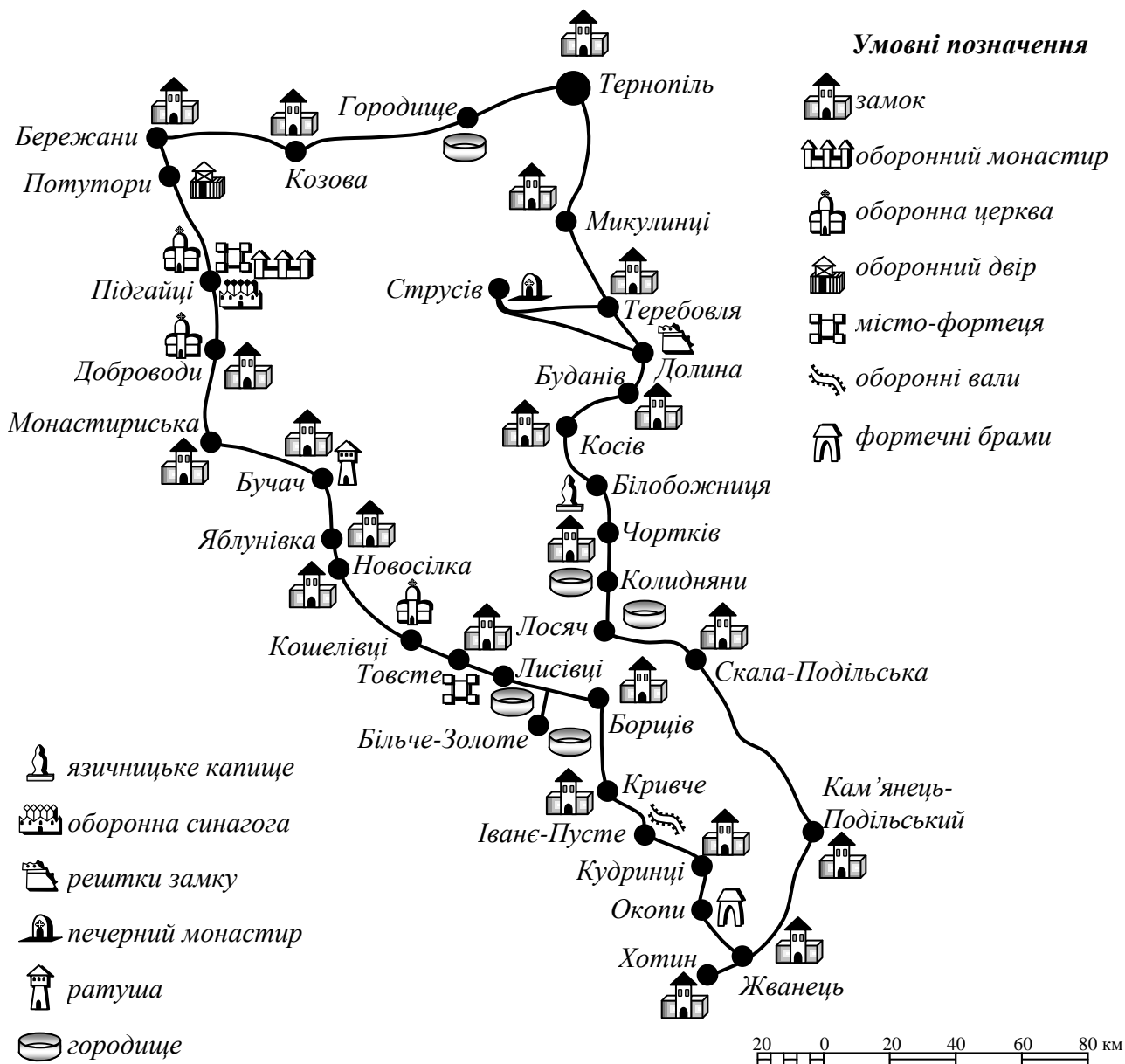

Рис. 5.2. Схема туристичного маршрута «Белігеративні ландшафти Західного Поділля» [46, 70]

Перші невеликі замки у межах сучасної Тернопільської області виникли на межиріччі Збруча та Стрипи у VI-VII ст. Їх зводили на високих

мисоподібних підвищеннях берегів річок, оточували валами й ровами та дерев'яним частоколом. У часи середньовічної Руської держави споруджували замки переважно земляно-дерев'яного типу, а у період розвинутого феодалізму (XVI-XVII ст.) на Тернопіллі вже було три типи замків: дерев'яні, кам'яно-дерев'яні та кам'яні (рис. 5.3). Туристичний маршрут «Замки Тернопільщини» сприяє розвитку форт-туризму та привертає увагу численних інвесторів.

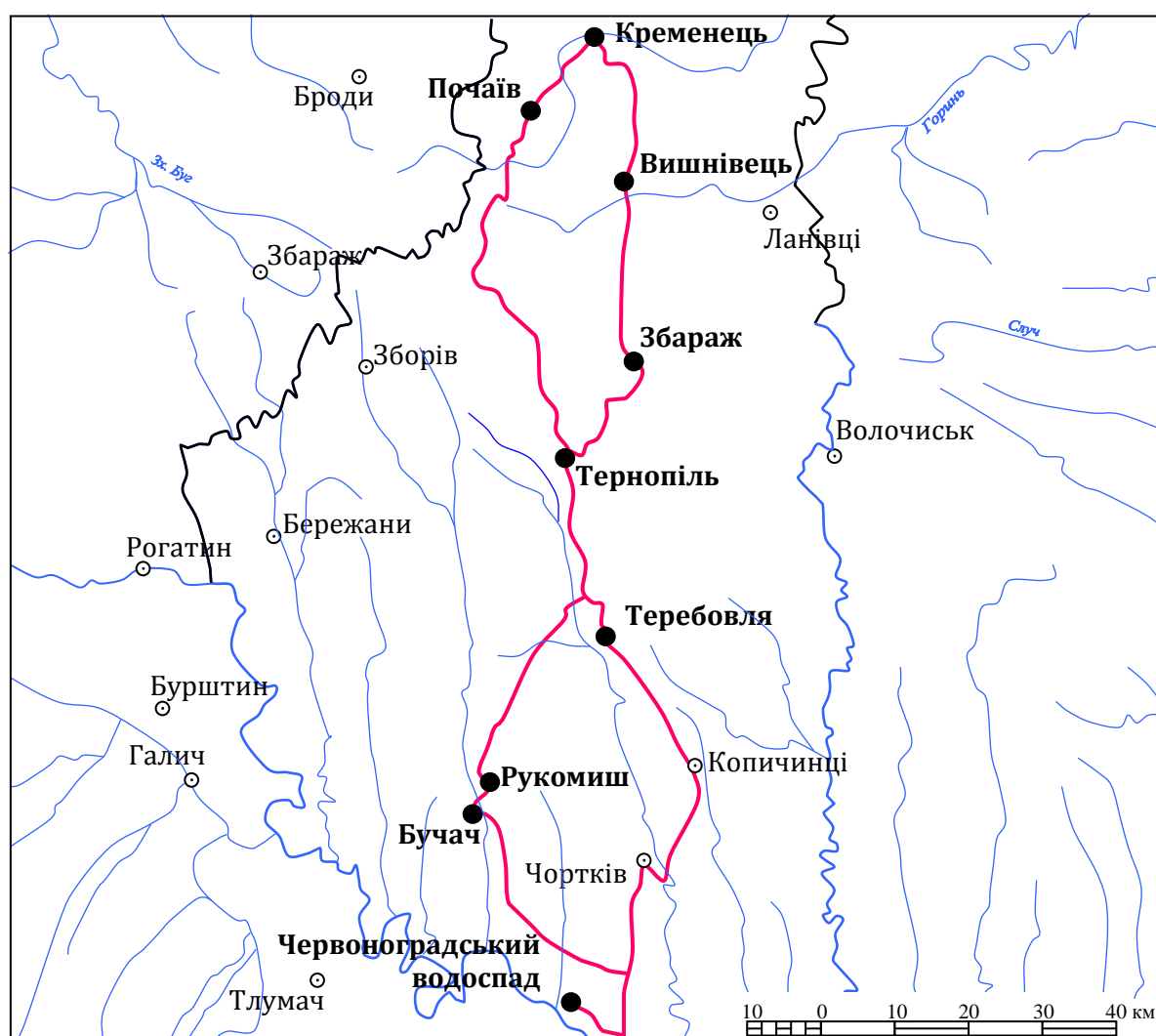

Рис. 5.3. Схема маршрута «Замки Тернопільської області»

На Вінничині до відомих белігеративних об'єктів військово-туристичної спрямованості належить колишня ставка А. Гітлера «Вервольф» (рис. 5.4).

як заповідні об'єкти. Частина белігеративних ландшафтних комплексів уже взяті під охорону. Найчастіше це стародавні городища, вали і кургани. Однак, охороняються вони, здебільшого, як археологічні об'єкти або

Рис. 5.4 Руїни ставки «Вервольф»

пам'ятки історичного та воєнно-фортифікаційного значення. Детальні дослідження белігеративних ландшафтів дали можливість зробити висновок, що більшість з них мають комплексне значення для науки. Белігеративні ландшафти не лише концентрують в собі історію певних періодів розвитку суспільства, але й відображають особливості формування сучасних природних умов конкретних регіонів. Безперечно, що археологічна, історична, військова й культурна значимість всіх оборонних об'єктів уже давно і ні в кого не викликає сумнівів. Не менший інтерес, зокрема палеографічний, ґрунтознавчий, геоботанічний, зоологічний, представляють городища, вали і кургани для географів та ландшафтознавців, на що було звернено увагу раніше.

В умовах майже суцільної розораності плакорів і вододілів Поділля, городища, кургани і вали часто є єдиними носіями доагрикультурної рослинності, а їх травостій приймається до уваги при геоботанічному районуванні. Суцільні обстеження белігеративних ландшафтів Поділля показують, що серед сучасного лісополя вони останні, часто унікальні притулки натуральної степової рослинності і, хоча сильно змінених, але

степових асоціацій. Вали і кургани, а особливо стародавні городища – місця найпівнічнішого проникнення у межі лісостепу таких степових рослин, як типчак, тирса, ковила, осока низька, калерія Делявіля, першоцвіт весняний, шавлія степова та інших; з чагарників – терену, степової вишні, дерезняка.

Нерозорані кургани, вали й городища Поділля часто є територіями концентрації та розсадниками бур'янів і шкідників, особливо степових – сусликів, мишеподібних гризунів, гадюк та комах. Проте, вони тут настільки своєрідні, що окремі науковці, зокрема зоологи, виділяють своєрідні види курганної миші та курганних степових гадюк. Усе разом дозволяє зробити висновок, що наявні зараз у межах Поділля белігеративні ландшафтні комплекси, особливо нерозорані стародавні городища, вали і кургани, збережені та відновлені фортеці, замки, оборонні лінії та інші белігеративні об'єкти потребують заповідання. Безперечно, що не всі, але відбір необхідно проводити уже зараз. Аналітичний огляд наявної літератури та власні польові дослідження стали основою для виділення та обґрунтування низки белігеративних ландшафтних комплексів, що потребують заповідання як цінні об'єкти комплексного значення (рис. 5.5). Це необхідно не лише з причин, зазначених раніше, але й зумовлено тим, щоб:

- *зберегти різноманіття белігеративних ландшафтних комплексів.* У меншій мірі це стосується фундаментальних белігеративних ландшафтів. Але траншеї і окопи, лінії оборони, ДЗОТи, рови й насипи та багато інших різноманітних белігеративних об'єктів потребують негайної охорони;

- *виокремити в межах Поділля антропогенні ландшафти* не лише як унікальні ландшафтні комплекси, зумовлені господарською діяльністю людей, але й інші, якщо вони того потребують;

- *довести, що белігеративні, як і інші антропогенні ландшафтні комплекси, мають майбутнє, але не воєнне.* Їх збереження як заповідних об'єктів – це своєрідне увіковічення пам'яті розвитку природи і суспільства того чи іншого регіону, Поділля також.

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

Укріпрайони

- 1 – Шепетівсько-Ізяславський
- 2 – Староконстантинівський
- 3 – Проскурівський
- 4 – Кам'янець-Подільський
- 5 – Остропольський
- 6 – Летичівський
- 7 – Могилів-Ямпільський

Городища

- поселення скіфських часів
- слов'янські городища
- феодальні замчища і замки
- руські форпости XVIII ст.
- знищені городища

Кургани

- △ кургани доби міді
- ▲ кургани епохи бронзи
- ▲ скіфські кургани
- ▲ кургани сарматського часу
- ▲ кургани середньовіччя
- ▲ кургани давньої Русі
- ▲ кургани козацької доби
- △ курганні групи
- ⊙ кургани з власними іменами
- ▲ кургани невизначеного часу

Оборонні вали

- вали

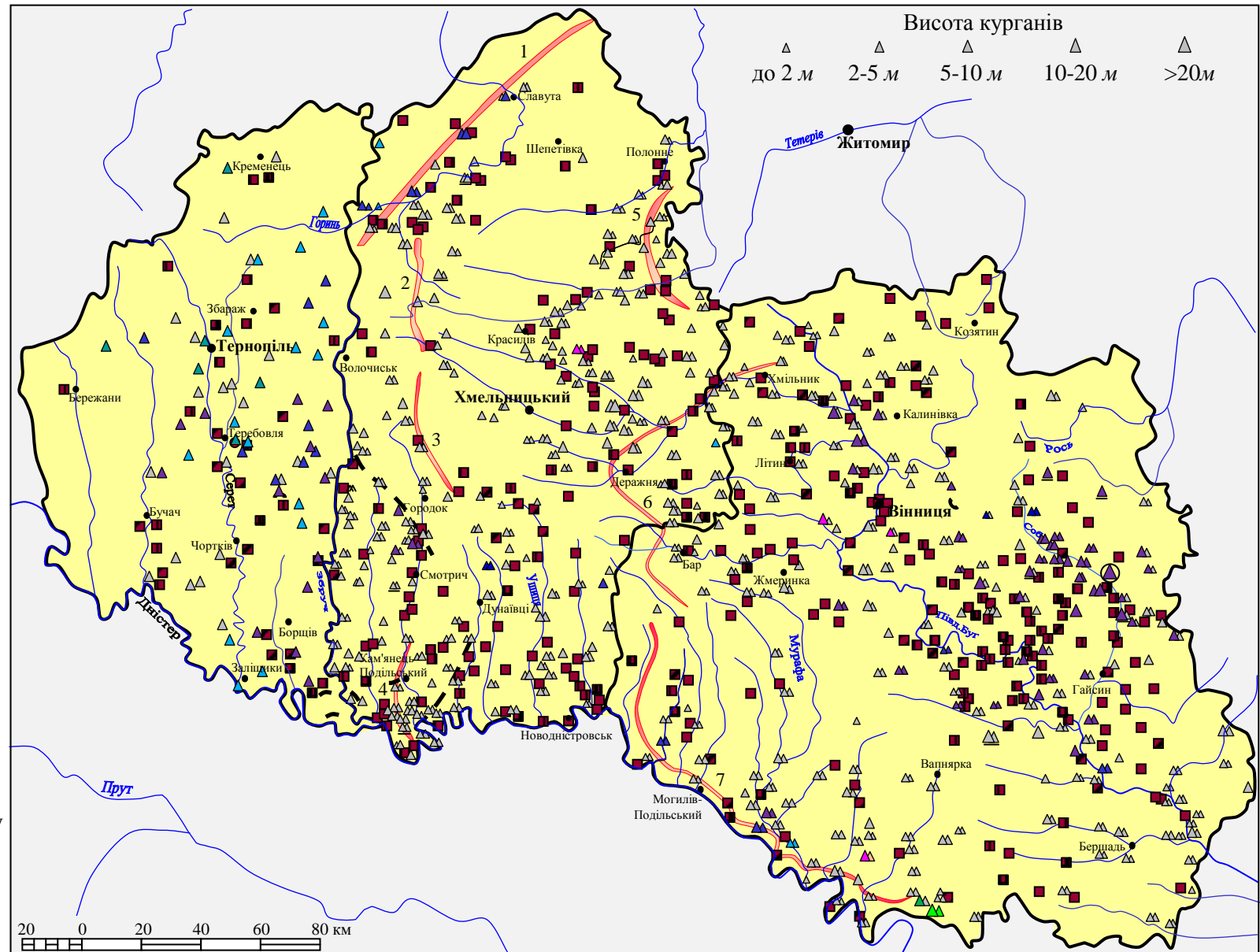

Рис. 5.5. Белігеративні ландшафти, що пропонуються до заповідання

– *як об'єкти розвитку місцевого краєзнавства.* Навіть при негласній забороні відвідування окремих белігеративних об'єктів (ДОТів, ДЗОТів, бліндажів, окремих ділянок оборонних ліній тощо), місцеве населення завжди проявляло до них підвищену зацікавленість. Відвідування, збір різноманітних артефактів, а інколи й знахідки цікавих документів у тих чи інших белігеративних комплексах призводили до поступового накопичення «белігеративних» матеріалів, їх наукового аналізу та відкриття окремих відділів у краєзнавчих музеях або музеїв військово-патріотичного спрямування, створення молодіжних організацій та загонів, що самостійно досліджують белігеративні ландшафти своєї місцевості, району або області. Це сприяє детальнішому їх пізнанню і ознайомленню населення з подіями, що призвели до формування у їх місцевостях белігеративних ландшафтів. Прикладів багато. Розглянемо лише краєзнавчі дослідження Могилів-Ямпільського укріпрайону в південній частині Вінницької області.

У зв'язку з проведенням пошукових робіт молодіжною громадською організацією «Цитадель», до яких приєднався загін «Православних скаутів», цікавість до оборонних споруд Могилів-Ямпільського укріпрайону значно зросла, особливо упродовж 2010-2014 років. Нові знахідки (залишки зброї, амуніції, гільзи снарядів та набоїв, особисті речі вояків тощо) поповнили експонати Могилів-Подільського краєзнавчого музею. Активну участь у пошуковій роботі приймала колишній працівник музею Л.В. Мельник. Відлуння війни зацікавило й редакцію газети «Слово Придністер'я», яка періодично звертається до теми Могилів-Ямпільського укріпрайону та його захисників.

У Могилів-Подільському краєзнавчому музеї зберігаються численні світлини, схеми, таблиці, описи, зроблені офіцерами німецької армії, учасниками подій липня 1941 року. Ці документи зібрані в окремі альбоми і доступні широкому загалу. Є спроби жителів окремих сіл Придністер'я раціонально використовувати і зберігати різноманітні белігеративні ландшафтні комплекси.

До історії укріплених районів на західному кордоні колишнього СРСР, особливо на Поділлі, звертається у своїх публікаціях власний кореспондент газети «Вінниччина» Віктор Земнюк. У цій газеті друкуються також матеріали бійців, які будували об'єкти укріпрайонів. Заслуговує на увагу й книга Сергія Єсюніна «Незнане Поділля». Провідний співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею у розділі «Залізобетонний щит СРСР» детально описує стан укріпрайонів та їх окремих споруд [126]. Аналіз наявного матеріалу показує, що белігеративним об'єктам більше уваги приділяють історики та військові фахівці. Географи і ландшафтознавці лише розпочали подібні дослідження;

– **як об'єкти патріотичного виховання.** Україна перебуває на шляху національного відродження, побудови нового громадянського суспільства, пошуку свого власного місця в світовому співтоваристві. За таких умов суверенній Україні передусім потрібні громадяни, які мають глибоко усвідомлену життєву позицію. Сприяти формуванню такої позиції можливо лише за умови розвитку національної освітньо-виховної системи, одним з напрямків якої є, відповідно до Концепції національного виховання молоді, «...виховання любові до рідної землі, її історії, відновлення і збереження історичної пам'яті» [156]. Серед інших таку можливість у навчально-виховній роботі з молоддю дає використання белігеративних ландшафтів. Будівництво і використання оборонних споруд – одна з найбагатших сторінок вітчизняної історії, адже повсякчас українському народу доводилось вирішувати проблему захисту своїх територій. Як наслідок, на території України зосереджені тисячі споруд, які будували наші предки для того, аби убезпечити себе від ворожих нападів. Можна стверджувати, що сьогодні Україна є своєрідним музеєм історії фортифікації з унікальним різноманіттям цих історичних пам'яток. У жодній країні світу не зібрана така значна кількість різнорідних за формою та будовою укріплень, за якими можливо прослідкувати розвиток фортифікації від зародження до сучасності;

- *як основа розвитку військового туризму* – різновиду туризму, метою якого є відвідання територій, пов'язаних з військовими та воєнними діями. У Європі військовий туризм настільки поширений, що нині існують 14 асоціацій військового туризму, зокрема – Всесвітня асоціація військового туризму, центр якої у Франції. Щороку проводяться конференції, випускаються буклети з видатними пам'ятками військового та бойового мистецтва і розробляються нові атракції, анімативні підходи.

У даний час у Польщі, Чехії, Німеччині, Франції, інших європейських державах та США активний інтерес викликають пам'ятки військово-інженерного мистецтва. Вивчення і використання фортифікаційних пам'яток в туристських та виховних цілях – сучасна тенденція. У Польщі, наприклад, фортецю Осовець щорічно відвідують понад 47 тис. туристів. Колишні радянські доти, що опинилися після 1945 р. на території країни, тепер реставруються і використовуються як туристичні об'єкти [60].

За рішенням управління з туризму Хорватії півострів Превлака, який був ареною військових дій, буде перетворено у туристський центр. 560 покинутих військових об'єктів переобладнують в комфортабельні готелі, а два великих ангари – у конгрес-зали. Для туристів також буде відкрита велика фортеця на мисі Оштра. Вона побудована в ХІХ ст., її внутрішній простір і тераси використають для різних конгресів і культурних заходів [60].

В Україні активно розвивають цей напрям на Закарпатті. Найпопулярнішою серед об'єктів військового туризму в Закарпатті є лінія Арпада. Це багатокілометрова фортифікаційна споруда, яка мала 99 опорних пунктів, 759 ДОТів, 394 ДЗОТи, 439 відкритих вогневих рубежів, 400 км траншей і стрілецьких окопів, 135 км противотанкових перепон. Лінія Арпада створювалася в 1943-1944 роках для оборони від наступаючої Червоної Армії.

У селі Гукливий Воловецького району знаходиться єдиний в Україні та країнах СНД мілітарі-отель «Грінгоф», де знаходилася ставка угорської армії. У рамках маршруту туристам пропонується ознайомлення з історією Другої

світової війни; анімаційні ігри (військові турніри та фестивалі, пейнтбол, сталкерство, спелеотуризм); кухня військових [296].

Вінниччина теж може стати центром військового туризму. Найбільш відомим об'єктом є ставка Гітлера «Вервольф» біля с. Стрижавка. Крім руїн бункерів, до уваги туристів пропонується огляд військової техніки, музейна експозиція одягу, особистих речей радянських і німецьких солдат, стрілецької зброї часів Другої світової війни. Також поряд ставка командувача повітряних сил нацистської Німеччини («Люфтваффе») рейхсмаршала Германа Герінга «Штайнбрух». Руїни ставки розташовані поблизу селища Гулівці Котюжинецької сільської ради Калинівського р-ну, в 500 м на захід від блок-посту залізничної станції Гулівці Південно-Західної залізниці, у лісовому масиві «Черепашинецька дача». Об'єкт внесений до реєстру пам'яток історії Вінницької області як факт нагадування про боротьбу українського народу з нацизмом, однак у туристичних цілях не використовується. Також у Вінниці є унікальний об'єкт – ставка Ворошилова «Скала», що повністю побудований у гранітних породах під територією Військового санаторію, та про його існування знають лише одиниці. 12-го липня 2003-го року його було перетворено в Свято-Троїцький скельний храм. Період холодної війни теж залишив на Вінниччині свій відбиток у вигляді пускових площадок балістичних ракет у лісах найблищих до Вінниці сіл Людавка, Пултовці, Якушенці. Ракети вивезли, а ангари, пускові столи, шахти, приміщення казарм, складів ракетного палива, ДОТи на КПП поступово заростають лісовою рослинністю. Безпосередньо у місті, у лісовому масиві промзони розташований штаб 43 ракетної армії, який координував роботу усіх ракетних військових частин регіону, на жаль сьогодні він теж у занедбаному стані. У місті з 2000 р функціонує Військово-історичний музей Повітряних сил Збройних сил України. В експозиції під відкритим небом представлені 42 зразки авіаційної техніки і засобів ППО. Музей активно розвивається, співробітниками створено ряд тематичних виставок, але він розташований на території штабу

командування Повітряних Сил Збройних Сил України, тому доступ до експозиції обмежений. Для цього музею, мабуть, більше підійшла б белігеративна ділянка колишньої ракетної бази у Пултовцях. Як результат сучасної військово-політичної ситуації, в околицях міста створені стрільбища, доступ до яких вільний. Отже, у Вінниці зосереджено досить багато белігеративних ландшафтних ділянок, які можна використати з метою військового чи історично-пізнавального туризму (рис. 5.6). Однак створення такого унікального маршруту ускладнено, оскільки ці белігеративні комплекси не віднесені до заповідних і на сьогодні перебувають у власності різних структур.

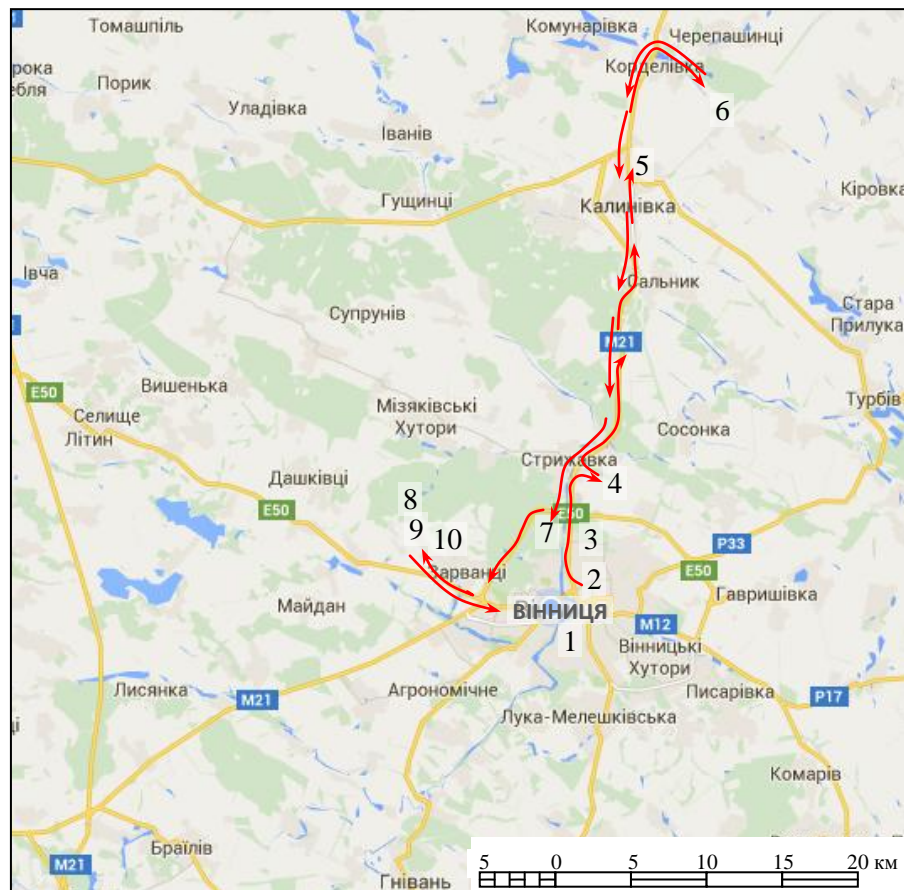

Рис. 5.6 Схема туристичного маршруту «Белігеративні об'єкти Вінниччини»

Умовні позначки: 1 – ставка Ворошилова; 2 – військово-історичний музей ВПС України; 3 – командний пункт 43-ї ракетної армії; 4 – ставка Гітлера «Вервольф»; 5 – авіабаза Національної гвардії України; 6 – ставка Герінга; 7 – група курганів у П'ятничанському лісі; 8 - позиція шахтних пускових установок для Р-12(4 шахти); 9 - покинуте стрільбище; 10 – трипільські вали

5.3. Белігеративні ландшафти у структурі екомережі Поділля

Белігеративні ландшафти як регіональна спадщина. Белігеративні ландшафти не є об'єктом охорони лише археологів та істориків (це буває найчастіше) або географів та ландшафтознавців. Белігеративні ландшафти відносяться до національної спадщини. Про це свідчать і сучасні погляди на природу і місце в ній людини та зближення історико-гуманітарних та еколого-природничих наук. Це зближення поступово почало знаходити своє відображення у практичній діяльності, зокрема й охороні белігеративних ландшафтів. До недавнього часу розвиток мережі історико-культурних об'єктів та природоохоронних територій йшов паралельно, хоча науковцями уже давно розглядалась проблема створення єдиної мережі заповідних об'єктів.

У межах України не залишилось натуральних ландшафтних комплексів, котрі можна було б взяти під охорону. Більшість площ наявних і проєктованих природно-заповідних територій мають складне багатоетапне антропогенне походження, окремі антропогенні ландшафти є, за передовими європейськими підходами, самодостатніми і значними пам'ятками, утвореними в результаті складної взаємодії природних та суспільно-історичних чинників. Особливо це стосується пам'яток белігеративної групи. Вони концентрують в собі історію певних періодів розвитку суспільства і відображають особливості формування сучасних природних умов конкретних регіонів, зокрема й Поділля.

Археологічна, історична, природна і культурна цінність белігеративних ландшафтів уже давно не викликає сумнівів, але справжня їх охорона до цього часу не налагоджена. На нашу думку, справжня охорона унікальних белігеративних ландшафтів можлива лише при умові включення їх в єдину систему культурної спадщини України і підпорядкуванню єдиному міністерству. Будь-який охоронний об'єкт, що буде віднесений до культурної спадщини нашої Батьківщини, має охоронятися законом, а не розпорядженням місцевої громади.

Польові вишукування показують, що потрібно детально вивчати не лише

окремо розташовані кургани, вали, городища, але і їх висотну диференціацію за приуроченістю до відповідних типів місцевостей. Переважно, белігеративні ландшафтні комплекси зосереджені на вододілах та плакорах (кургани), а також схилах річкових долин і мисах (городища, окопи). Однак, є белігеративні ландшафти, що охоплюють майже усі типи місцевостей. Особливо це стосується оборонних ліній – довготермінових фортифікаційних споруд, котрих у межах Поділля кілька. Якщо врахувати, що в долинах річок, в основному, сконцентровані майже всі наявні заповідні об'єкти, а на вододілах їх мало, то белігеративні ландшафтні комплекси суттєво доповняють і урізноманітнюють заповідні об'єкти.

Як і всі антропогенні ландшафти, белігеративні формуються в конкретних фізико-географічних умовах, а тому в них теж прослідковуються регіональні відміни. Це можна побачити у ґрунтовому і рослинному покривах, ландшафтній структурі, прояві небажаних процесів тощо. Белігеративні ландшафтні комплекси Придністер'я, Центрального Поділля і Середнього Побужжя не подібні між собою. У майбутньому ці відміни сприятимуть збільшенню різноманіття не лише белігеративних ландшафтів, але й сучасного ландшафту Поділля загалом.

Найбільш ефективним напрямом раціонального використання белігеративних ландшафтних комплексів Поділля є *пізнавальний туризм*. Частково цей напрям уже розвивається, однак він потребує облаштування белігеративних ландшафтних комплексів, детального вивчення, різноманітних допусків до військових об'єктів тощо. Більшість середньовічних замків і фортець України або їх руїн та залишків зосереджені на території Карпато-Подільського регіону. Всього таких пам'яток тут налічується 87. Стан багатьох з них – критичний. Вони не охороняються, а відсутність ремонтно-реставраційних робіт прискорює їх подальше руйнування. Це зумовлює низький рівень туристичної привабливості багатьох оборонних пам'яток середньовіччя. З усіх областей Подільського регіону за кількістю

середньовічних замків та фортець або їх руїн і залишків, а також замків, перебудованих у палаци, чи палаців, збудованих на місцях замків, на першому місті *Тернопільська область* (32 пам'ятки, з яких у руїнах – 28), у *Хмельницькій* (13, у руїнах – 11), у *Вінницькій* (9, у руїнах – 7). Жодна пам'ятка регіону не може сьогодні в повній мірі задовольняти потреби туристів через відсутність тих чи інших заходів, основними з яких є відсутність ремонтно-реставраційних робіт, впорядкування території пам'ятки та її охорона [3].

Інший напрям – їх заповідання, що теж потребує сумісних зусиль ландшафтознавців, архітекторів, інженерів, військових тощо.

На відміну від інших антропогенних ландшафтів, белігеративні повністю відносяться до заповідних. З кожним роком їх стає менше. Усі напрями і заходи з їх охорони мають бути обґрунтовані з ландшафтознавчого погляду. Заповідати потрібно не лише курган чи городище, але й територію, що примикає до них. Це дасть можливість віднести до заповідних не лише окремі белігеративні об'єкти та урочища, але й ландшафтні ділянки, місцевості, а в подальшому виділити белігеративні райони. До таких уже зараз на Поділлі можна віднести збережені ділянки Троянових валів, Немирівське городище, низку замків і фортець, окремі ділянки ліній оборони, ДОТи тощо.

Белігеративні ландшафти в структурі регіональної екомережі. На перший погляд, белігеративні ландшафти і екомережа – структури несумісні. Однак, значні площі проектованої екомережі Поділля і значне поширення белігеративних ландшафтних комплексів сприяють їх взаємодії та сумісному раціональному використанню. Це зумовлено такими особливостями:

- більшість (68%) фундаментальних белігеративних ландшафтних комплексів (фортеці, замки, лінії оборони, ДОТи, траншеї, стародавні городища) приурочені до долин річок – основних структур будь-яких, і подільської зокрема, регіональних екомереж. З одного боку, це добре – структура окремих елементів ділянок регіональних екомереж суттєво урізноманітнюється; з іншого – підвищена сучасна зацікавленість населення до

белігеративних ландшафтів сприяє збільшенню туристичних потоків до них. Це призводить до будівництва доріг до замків, фортець, городищ, формування навколо них готельних комплексів, торговельних закладів, автостоянок, смітників тощо. Яскравий приклад Камянець-Подільська фортеця: хоча й знаходиться у межах міста, однак усі перераховані вище структури поблизу неї уже є, що явно несумісно з екомережею.

Збільшення кількості туристів та розширення відповідної інфраструктури навколо белігеративних ландшафтних комплексів, що знаходяться в структурі екомережі, поступово може призвести до необхідності перенесення частин екокоридорів або окремих ділянок на інші території. Особливо це стосується обласних і районних центрів, що приурочені до долин річок. Як приклад – м. Вінниця, площа якої повністю перекриває екокоридор, що спроектований долиною річки Південний Буг. У межах Вінниці та її околиць розташовані численні відомі туристичні й рекреаційні об'єкти, на яких кількість туристів та відпочиваючих постійно зростає. Серед них: музей-садиба і усипальниця М.І. Пирогова, ставка А. Гітлера «Вервольф», залишки замку на острові Кемпа р. Південний Буг, мури і башта XVII ст., Сабарівське городище та інші. Усі ці чинники не сприяють і не будуть сприяти нормальному функціонуванню Південнобузького екокоридору. Щоб уникнути цього, разом з Чиж О.П. розроблено новий проект частини екомережі Вінницької області, де м.Вінниця та його приміська зона виключені з Південнобузького екокоридору (рис. 5.7). У подальшому такі проекти треба розробляти й для інших ділянок екомережі Поділля. На Вінниччині – це частина Південнобузького екокоридору в районі м. Ладижин і Хмільник, назріває необхідність у Хмельницькій області – м. Хмельницький, м. Летичів. У межах інших екокоридорів та структурних елементів екомережі Поділля подібні проекти необхідно розробляти для м. Кам'янець-Подільського, м. Тернополя, м. Теремовлі та інших. Значна частина (27%) белігеративних ландшафтних комплексів приурочені до плакорних і вододільних типів місцевостей, які лише частково задіяні в структурі екомереж.

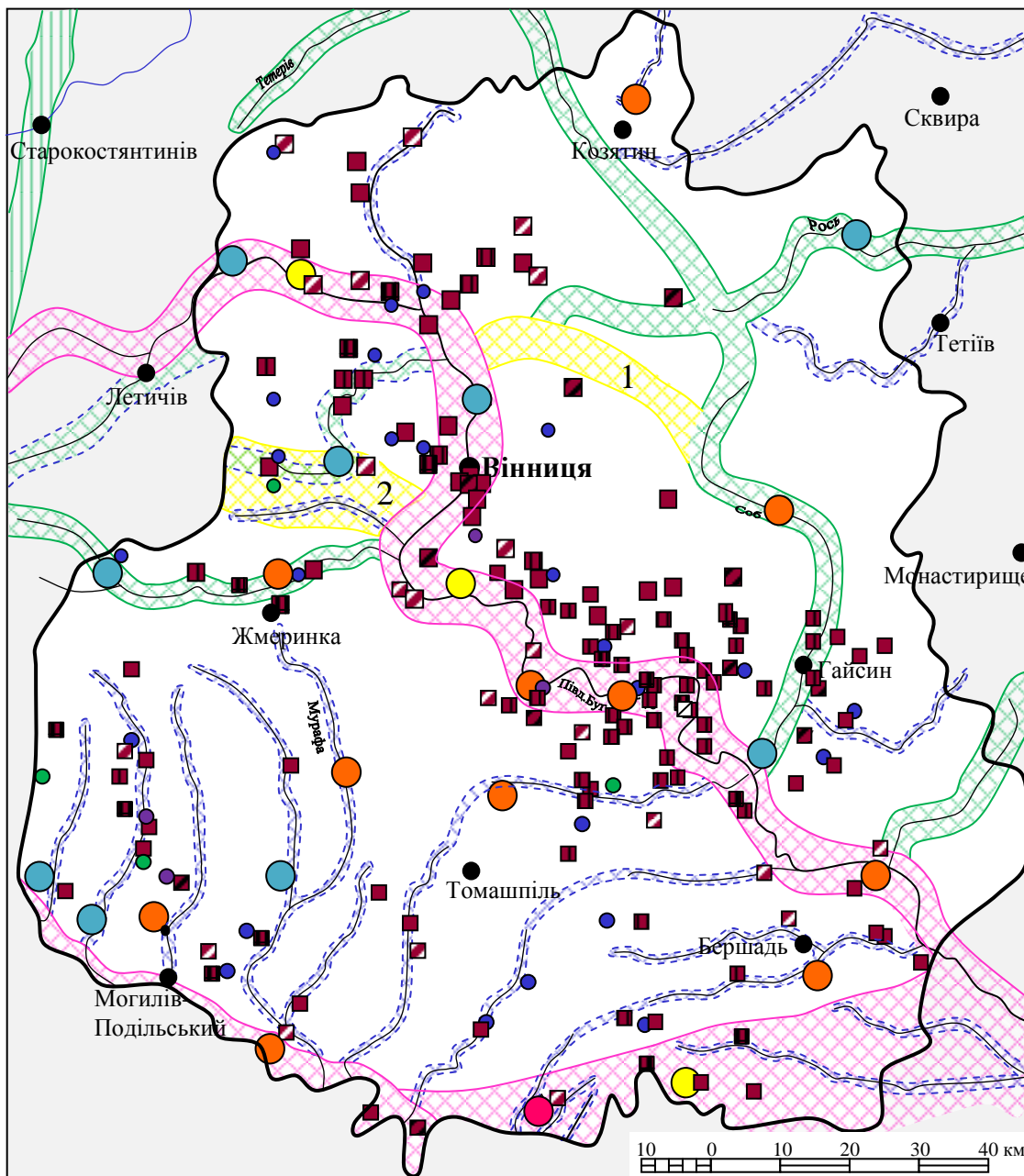

Рис. 5.7 Белігеративні ландшафтні комплекси у структурі екомережі Вінницької області

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ		ТИПИ КЛЮЧОВИХ ТЕРИТОРІЙ		<u>Городища</u>	
ТИПИ ЕКОКОРИДОРІВ				поселення скіфських часів	
	– національного рівня		– міжнародні		слов'янські городища
	– регіонального рівня		– національні		феодальні замчища і замки
	– локального рівня		– регіональні		руські форпости XVIII ст.
	– додаткові екокоридори		– локальні		знищені городища
1 – Десенсько-Собський				<u>Ландшафтні белігеративні урочища</u>	
2 – Згарсько-Рівецький					«Городища», «Замчища»
					«Вали», «Бурти»
					Урочища «Могили»

Це стародавні городища, оборонні вали, кургани, а із сучасних – покинуті військові аеродроми, місця розташування військових частин, ракетних комплексів, полігони тощо. Окремі з них уже віднесені до категорії заповідних, інші поступово набувають цього статусу. Безперечно, що такі белігеративні ландшафтні комплекси – це резервні об'єкти і території для поновлення різноманіття та збільшення площ регіональних екомереж у майбутньому. Однак, є й негативні аспекти. Серед них – часто значна віддаленість заповідних белігеративних ландшафтних комплексів від проєктованих структур екомереж. Здебільшого їх розділяють розорані території або пасовища, рідше лісові масиви, що інтенсивно експлуатуються, села та водойми.

У майбутньому, при збільшенні площ регіональних екомереж, деякі виокремлені заповідні белігеративні ландшафти органічно зіллються з ними. Решті, вже тепер, необхідно надати статусу майбутніх заповідних територій (можливо, й окремо виділених) регіональних екомереж.

Зараз на особливу увагу заслуговують стародавні оборонні вали на Поділлі – Троянові. Здебільшого, вони розташовані на кількох типах місцевостей і часто тягнуться з вододілів і плакорів до долин річок – екокоридорів. Їх унікальна, інколи й ендемічна рослинність, суттєво доповнює і збагачує рослинний світ регіональних екомереж; екокоридори є своєрідними схованками для окремих видів рослин, що зазнають надмірного антропогенного навантаження у екомережах;

- у межах Поділля близько 37% площ белігеративних ландшафтів покинуто і занедбано. Не всі вони детально досліджені, але майже всі – резервний фонд екомережі регіону. Використовувати белігеративні ландшафти для інших господарських потреб, розорювати під поля або займати під випас стародавні городища вали і кургани не лише нераціонально, але й аморально. Таке спостерігалось у 50-х – 80-х роках ХХ ст., і саме у цей час була знищена низка значимих для природи і суспільства белігеративних ландшафтних комплексів. На картосхемах і планах територій (земельних угідь) окремих сіл

Вінницької (с. Сороки, с. Зозів, селища Дашів) та Хмельницької (села Боришківці, Кульчівці) областей у другій половині ХХ ст. почали виокремлювати урочища «поле на курганах», «розорані вали», «розорані кургани», «пасовище на городищі», «глинище на валу» та інші. Обстеження цих урочищ показали, що користі з таких польових ділянок мало і їх поступово переводять у неугіддя. Частину з них, навіть після зазначеного вище використання, ще можна приєднати до територій, зарезервованих для включення в структуру регіональної екомережі.

Висновки до 5 розділу

У зв'язку з тим, що белігеративні ландшафтні комплекси здебільшого штучно вписані в природне середовище (лінії оборони, траншеї, окопи, ДЗОТи) або приурочені до динамічних типів місцевостей, зокрема схилових, плакорних (замки, фортеці, лінії оборони) і після використання для воєнних потреб їх часто покидають, подальший розвиток і сучасний стан белігеративних ландшафтів Поділля зумовлений низкою чинників. Серед них провідними є військові (тривалість та якість будівництва, ступінь зруйнованості під час воєнних дій), соціально-господарські (розорювання території, руйнування, забудова), правові (відсутність законодавчої бази з їх охорони), ідеологічні та природні.

Раціонально використовувати белігеративні ландшафти Поділля зараз доцільно у таких напрямках: як специфічні об'єкти наукових (конструктивно-географічних, ландшафтознавчих, історичних, біологічних, історичних та інших) досліджень; як рекреаційно-туристичні об'єкти; заповідні об'єкти; території специфічного походження із значним різноманіттям; об'єкти розвитку місцевого краєзнавства.

Однак, до белігеративних ландшафтних комплексів недоцільно відноситись лише як до об'єктів з унікальною історією формування та сучасною природою. Їх необхідно розглядати як специфічну складову єдиної системи культурної спадщини будь-якого регіону України, зокрема і Поділля. При такому підході необхідно виокремлювати не лише белігеративні ландшафтні комплекси, але й території, прилеглі до них.

На початку XXI ст. белігеративні ландшафти потрібно долучати до структур регіональних екомереж. На Поділлі це зумовлено тим, що більшість белігеративних ландшафтних комплексів приурочені до річкових долин – основ різнорангових екокоридорів регіональних екомереж. Проте є й негативні аспекти поєднання екомереж та белігеративних ландшафтів, що пояснюється суттєвим збільшенням потоку туристів до оборонних споруд – замків, фортець,

стародавніх городищ, ліній оборони тощо. У таких випадках правомірним є перегляд структури і навіть перенесення окремих ділянок екокоридорів, що показано в проекті зміни екомережі в районі м.Вінниці та північної частини Вінницької області.

ВИСНОВКИ

На основі вдосконалених теоретико-методологічних засад конструктивної географії та вчення про антропогенні ландшафти у дисертаційному дослідженні вирішено одно з важливих наукових завдань, що має суттєве значення для розвитку раціонального природокористування та ландшафтознавства і полягає у виявленні ролі та значення белігеративних ландшафтів в оптимізації сучасної структури і раціональному використанні ландшафту окремого регіону.

1. Теоретико-методологічною основою дослідження процесу формування, подальшого розвитку, сучасного стану і раціонального використання ландшафтів, що сформувалися упродовж підготовки та проведення воєнних дій, є концепція взаємодії природи і суспільства – тісно пов'язаних між собою і таких, що динамічно розвиваються у просторі і часі, складових ландшафтної сфери Землі. Часто белігеративні ландшафти є індикаторами пізнання взаємовідносин між людьми, природою і суспільством, розуміння причин формування сучасного ландшафтного і екологічного дестабілізованого середовища. У межах Правобережної України, особливо Поділля, різновікові белігеративні ландшафти – невід'ємна складова сучасних ландшафтів, їх значення та актуальність пізнання усвідомили лише наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Для детальних досліджень белігеративних ландшафтів можна використовувати підходи, принципи та методи як класичного, так і антропогенного ландшафтознавства, конструктивної географії, історії і геоботаніки та інших наук. До специфічних особливостей пізнання белігеративних ландшафтів відносяться: одночасний аналіз різних за суттю (археологічних, історичних, природничих, інженерних, військових) матеріалів; проведення спільних досліджень з фахівцями вище названих наук і необхідність врахування можливого знищення белігеративних ландшафтних комплексів.

2. Поділля – не лише регіон стародавнього активного і різноманітного освоєння природних ресурсів, але й найдавнішого формування різноманітних белігеративних ландшафтних комплексів. Перші оборонні об'єкти почали будувати тут в епоху бронзи (III-I тис. до н.е.), суттєво зростає їх кількість та різноманіття у скіфські (VII-II ст. до н.е.) та слов'янські (упродовж I тис. н.е.) часи, у процесі розвитку Київської Русі (IX-XII ст.), також у XVII-XIX ст. і за часів Першої та Другої світових воєн, у Вінницькій області на межі з Придністер'ям продовжується і зараз. Активне будівництво оборонних споруд у межах Поділля зумовлене не лише його своєрідними природними умовами та історичним розвитком, але і геостратегічним розташуванням – прикордонністю. З другої половини першого тисячоліття нашої ери регіон розвивався на окраїнах різних політичних утворень і держав – від Київської Русі і Галицько-Волинського князівства до сучасних України та Молдови. Це призводило до неодноразових змін державної приналежності, підвищеної активності військових дій та формування різновікових белігеративних ландшафтних комплексів.

3. Географи і ландшафтознавці почали активно вивчати белігеративні ландшафти Поділля лише з 80-х років XX ст. До цього часу їх описи зустрічаються у працях мандрівників, послів, істориків, військових інженерів та архітекторів. Аналіз наявних опублікованих літературних джерел, картографічних та інших архівних матеріалів дав можливість у процесі пізнання белігеративних ландшафтів Поділля виділити такі часові зрізи – періоди: випадкових фіксацій та спогадів про оборонні споруди (до середини XIX ст.); описів белігеративних ландшафтів істориками, археологами та військовими фахівцями (середина XIX – початок XX ст.); вивчення белігеративних ландшафтних комплексів переважно краєзнавцями (20-ті – кінець 40-х рр. XX ст.); період геокомпонентних (50-70-ті рр. XX ст.) і період комплексних (80-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.) досліджень белігеративних ландшафтів.

4. Значе поширення та різноманіття белігеративних ландшафтів уможлиблює їх класифікацію – поділ на групи за відповідною ознакою. У межах Поділля белігеративні ландшафти прокласифіковані за: часом формування, тривалістю існування, господарським використанням, належністю до типів місцевостей, власною структурою та ін. Крім цього, обґрунтовано таксономічну систему типологічних структур белігеративних ландшафтів, що включає типи белігеративних урочищ, місцевостей і ландшафтів. Польові вишукування показали, що дослідження белігеративних ландшафтів найкраще проводити на рівні урочищ і місцевостей. Белігеративні ландшафти Поділля віднесено до двох зональних типів – лісопольового і поліського. Краще представлений лісопольовий тип, у структурі якого чітко виокремлюються три типи місцевостей: стародавніх оборонних споруд (укріплені городища, замки і фортеці, системи окремих оборонних валів і ровів та ін.); оборонних ліній і курганний тип місцевостей. Сучасні белігеративні ландшафти (військові аеродроми і полігони, місця дислокації військових частин і ракетних комплексів та ін.) потребують додаткових досліджень, пов'язаних із складністю доступу до інформації про них.

5. Неоднорідність поширення белігеративних ландшафтних комплексів у межах Поділля дозволила виокремити регіональні й локальні їх поєднання та белігеративні ділянки. Серед регіональних поєднань белігеративних ландшафтів виразно представлені Західноподільське (Галицьке) поєднання, в структурі якого прослідковується чотири локальних белігеративних ділянки – Тернопільського Придністер'я, Надзбручанська, Кременецько-Товтрова та власне Галицька; белігеративні поєднання Середнього Придністер'я з ділянками каньйону Дністра та власне Середньодністерською; Середньобузьке поєднання включає Собську і Побузьку белігеративні ділянки; Центральноподільське поєднання белігеративних ландшафтів представлене Верхньобузькою і Центральноподільською белігеративними ділянками, а в структурі Поліського

поєднання виділяються дві белігеративні ділянки – Хмельницького і Подільського полісь. Наявність регіональних та локальних поєднань белігеративних ландшафтів дозволяють провести їх районування. У межах Поділля виокремлено і обґрунтовано 2 белігеративних округи – Подільський і Поліський та 4 белігеративних райони – Західний, Південний, Центральний та Східний, які виділено лише у межах Подільського белігеративного округу.

6. У сучасному раціональному використанні белігеративних ландшафтів Поділля необхідно враховувати їх специфіку і значне різноманіття. Зараз найбільш доцільним є використання белігеративних ландшафтних комплексів як об'єктів подальших наукових досліджень, для формування заповідних територій, об'єктів розвитку рекреації і туризму та розвитку краєзнавства. Усе це необхідно проводити на локальному, регіональному та загальнодержавному рівнях, особливо із врахуванням подій сьогодення. Локальний і регіональний рівень передбачає також поповнення белігеративними ландшафтними комплексами регіональної екомережі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александровская Е.И. Почвенно-геохимические исследования курганов Северного Кавказа / Е.И. Александровская, А.А. Александровский // Известия АН. Серия: География. – 2004. - №1. – С. 72-80.
2. Андрушко І. Сучасний стан збереженості замків на Поділлі та проблеми їх реставрації / Ігор Андрушко // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 18-22 жовтня 1993р. – Кам.-Под.: Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. - С. 29-31.
3. Аніпко Н. Сучасний стан рекреаційно-туристичного використання середньовічних замків та фортець Карпато-Подільського регіону України / Н. Аніпко // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету.– 2010. – Вип. 28. – Сер. Географія. – С. 120 – 125.
4. Антонович В.Б. Исследование о городах в юго-западной России по актам 1432-1798 годов / В.Б. Антонович. - К., 1870. – С. 26.
5. Антонюк О.О. З історії вивчення белігеративних ландшафтів / О.О. Антонюк // Ландшафти та геоекологічні проблеми Дністровсько-Прутського регіону: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та 60-річчю створення кафедри фізичної географії (15-18 грудня). – Чернівці, 2005. - С. 126-127.
6. Антонюк О.О. Белігеративні й тафальні ландшафти / О.О. Антонюк // Географія та екологія: наука і освіта: Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції (Умань, 20-21 квітня). – Київ: Інтерлінк, 2006. – С. 14-16.
7. Антонюк О.О. Методи досліджень белігеративних ландшафтів / О.О. Антонюк // Наукові записки ВДПУ. Серія: Географія – Вінниця, 2006. – Вип.11. - С. 48-51.
8. Антонюк О.О. Сучасні проблеми охорони белігеративних ландшафтів /

- О.О. Антонюк // Екологія: наука, освіта, природоохоронна діяльність: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 15-річчю науково-дослідної лабораторії “Екологія і освіта”(Умань) – Київ: Науковий світ, 2007. – С. 5.
9. Антонюк О.О. Белігеративні ландшафти / О.О. Антонюк // Середнє Придністров'я [За ред. Г.І.Денисика]. – Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2007. – С. 345-348.
 10. Антонюк О.О. Дослідження белігеративних ландшафтів Поділля / О.О. Антонюк // Історія Української географії та картографії. Частина І: Збірник матеріалів Третьої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. Тернопіль (6-7 грудня 2007р). – Тернопіль, 2007. – С.111-112.
 11. Антонюк О.О. Місцевості оборонних ландшафтних комплексів / О.О. Антонюк // Фізична географія та геоморфологія. – К.: ВГЛ “Обрій”, 2008. - Вип.54. – С.96-100.
 12. Антонюк О.О. Визначальні ознаки белігеративних ландшафтів. / О.О. Антонюк // Географія та екологія: наука і освіта. Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (17-18 квітня 2008 р) - Умань: СПД Сочинський, 2008. – С.11-13.
 13. Антонюк О.О. Курганний тип місцевостей / О.О. Антонюк // Наукові записки ВДПУ. Серія: Географія, - Вип.15. – Вінниця, 2008. - С. 99-102.
 14. Антонюк О.О. Вузли белігеративних ландшафтних комплексів / О.О. Антонюк // Наукові записки ВДПУ. Серія: Географія, випуск 17.- Вінниця, 2008. – С. 108 - 111.
 15. Антонюк О.О. Белігеративні ландшафти Середнього Побужжя / О.О. Антонюк // Українська історична географія та історія географії в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції (7-10 жовтня). – Чернівці: Чернівецький Національний Університет, 2009. – С. 134-135.
 16. Антонюк О.О. Белігеративні ландшафти Середнього Побужжя /

- О.О. Антонюк // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип.480-481: Географія. – Чернівці: Чернівецький національний ун-т, 2009. – С.135-138.
17. Антонюк О.О. Белігеративні ландшафти в структурі Дністерського регіонального ландшафтного парку / О.О. Антонюк // Дністровський каньйон – унікальна територія туризму: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (16-18 травня). – Тернопіль: В-во “Підручники та посібники”, 2009. – С. 58-59.
 18. Антонюк О.О. Воєнно-фортифікаційні геокомплекси. / О.О. Антонюк // Географія та екологія: наука і освіта: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (15-16 квітня 2010р.) – Умань: Видавець “Сочинський”, 2010. – С. 6-9.
 19. Антонюк О.О. Раціональне використання та охорона белігеративних ландшафтів Поділля / О.О. Антонюк // Стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива: Матеріали III Міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-ій річниці кафедри геоєкології та 25-ій річниці кафедри фізичної географії ТНПУ (28-29 травня 2010р.) – Тернопіль: “Підручники і посібники”, 2010. – С. 49-51.
 20. Антонюк О.О. Збереження белігеративних ландшафтів як природно-історичної спадщини Поділля / О.О. Антонюк // Наукові запискиВДПУ. Серія: Географія, випуск 21. – Вінниця,2010. – С. 5-9.
 21. Антонюк О.О. Реконструкція белігеративних ландшафтів / О.О. Антонюк // Антропогенне ландшафтознавство: перспективи розвитку. Збірник наукових праць [за редакцією Г.І.Денисика]. – Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013.– С. 8-10.
 22. Антонюк О.О. Комплексність белігеративних ландшафтів / О.О. Антонюк // Фізична географія та геоморфологія. – К.: ВГЛ «Обрій», 2013. – Вип. 2 (70). – С. 6-10.
 23. Антонюк О.О. Історичні аспекти формування белігеративних ландшафтів

- Поділля / О.О. Антонюк // Вісник Львівського університету. Серія географічна. Вип. 48. Збірник наукових праць – Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. – С. 194-200.
24. Антонюк О.О. Класифікація белігеративних ландшафтів Поділля / О.О. Антонюк // Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 9-11 жовтня 2014 р.) – Чернівці: Видавничий дім «Родовід», 2014. – С. 40-42.
25. Антонюк О.О. Структура белігеративних ландшафтів Поділля / О.О. Антонюк // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. - 2015. – Вип. 27, - № 1-2. – Вінниця, 2015. – С. 72-81.
26. Антонюк О.О. Регіональні поєднання белігеративних ландшафтів / О.О. Антонюк // Географія, Екологія, Туризм: теорія, методологія, практика. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (21-23 травня 2015 р.) – Тернопіль: СМП «Тайц», 2015. – С. 152-154.
27. Антонюк О.О. Значення белігеративних ландшафтів у формуванні історико-культурної спадщини України / О.О. Антонюк // Актуальні проблеми країнознавчої науки: матеріали II Міжнар. Наук.-практ. Інтернет-конференції (14-15 травня 2015 р.) / [за ред.В.Й.Лажніка]. – Луцьк: Вежа-Друк, 2015. – С. 168-173.
28. Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии 1952-1953 гг. / М.И. Артамонов // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. – Москва: Из-во АН СССР, 1955. - Вып.59. – С. 100-117.
29. Артюх Л.Ф. Поділля: Історико-етнографічне дослідження / Л.Ф. Артюх, В.Г. Балушок, З.Е. Болтарович. – НКЦ «Доля», 1994. - 504 с.
30. Археологические памятники Среднего Поднестровья. – Киев: Наукова

думка, 1983. – 16 с.

31. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л.Л. Залізняка, О.П. Моця, В.М. Зубар та ін.; за ред. Л.Л. Залізняка. - К.: Либідь, 2005. - 504 с.
32. Бабчинська О.І. Вплив натурального й антропогенного чинників на формування ландшафтів приміської зони Вінниці // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця: Гіпаніс, 2003. – № 5. – С. 86-89.
33. Бабчинська О.І. Просторово-часовий аналіз структури і динаміки приміських ландшафтів Східного Поділля : автореф. дис... канд. геогр. наук: спец. 11.00.11 «конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів» / О.І. Бабчинська. – Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 19 с.
34. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ – ХХ ст. / Л.В. Баженов – Кам'янець - Подільський, 1993. – 470 с.
35. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. / Л.В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – 255 с.
36. Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я ІХ-ХІІІ століть / О.Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. – 304 с.
37. Баран В.Д. Давні слов'яни / В.Д. Баран. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с. – («Україна крізь віки», т. 3).
38. Баранович А. Опустошение и восстановление Правобережной Украины XVII и начала XVIII вв. / А. Баранович // История СССР. – 1960. – № 5. – С. 148–158.
39. Барбот-де-Марни М.П. Отчет по поездке в Галицию, Волынь и Подолию в 1865 году / М.П. Барбот-де-Марни. – С.Петербург, 1866.
40. Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание / П.Н. Батюшков. – СПб, 1891. – С. 3 - 38.

41. Бельская Г.М. 5000 лет назад: Триполье / Г.М. Бельская // Знание сила, 1997.– №3. С. 23-27.
42. Бжезовська Н.В. Історико-географічні особливості формування мережі населених місць Поділля в період Х-ХХ століть / Н.В. Бжезовська // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: науково-технічний збірник. Випуск 4. – К.: КНУБА, 1999. – С. 55-61.
43. Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре: К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы / С.Н. Бибииков // Материалы и исследования по археологии СССР. – №38. - Москва, Ленинград, 1953. – 460 с.
44. Бібіков С.М. Археологія Української РСР: У 3-х томах / Голов. редкол. Бібіков С.М. (голова) [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. 3: Ранньослов'янський та давньоруський періоди [редкол. тому Довженок В.Й. (відп. редактор) та ін.]. – 1975. – 502 с.
45. Білінський М. Вінницький замок. Історичний нарис з доби 16-18 століть / М. Білінський. – Вінниця: Філія Всенародної бібліотеки України, 1926. – 18 с.
46. Бойко В. Замки Тернопілля / В. Бойко, О. Гаврилук. – Тернопіль: ТОВ «Новий колір», 2009. – 80 с.
47. Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн / Г.Л. Боплан: [пер. з фр. Ф.П. Тарасенко]. К.: Наукова думка, 1990. – 254 с.
48. Борисова О.В. Історико-географічна вивченість Поділля / О.В. Борисова // Історична географія: початок ХХІ сторіччя. – Вінниця, 2007. – С.188-195.
49. Боряк Г.В. Територія і залюдненість Брацлавщини впершій половині ХVІ ст. (до 1566 р.) / Г.В. Боряк // Історичні дослідження Вітчизняної історії. – К, 1985. – С. 63-70.
50. Бугай А.С. Один из древних оборонительных рубежей на территории Киевщины / А.С. Бугай // Украинский исторический журнал, 1971. - №7.

- С. 112-120
51. Бучинский И.Е. Климат Украины / И.Е. Бучинский. – Л.: Гидрометеиздат, 1960. – 130 с.
 52. Бухарев В. Укрепленные районы. Уроки и выводы / В. Бухарев // Военный вестник. – 1992. - № 7. – С. 28-32
 53. Вампилова Л.Б. Региональный историко-географический анализ. Система методов исследования в исторической географии / Л.Б. Вампилова. – Кн.2. – СПб.: ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2008. – 148 с.
 54. Веденин Ю.А. Культурные ландшафты как категория наследия / Ю.А. Веденин, М.Е. Кулешова // Культурный ландшафт как объект наследия. – М.: Институт Наследия; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. – С.13-36.
 55. Веклич М.Ф. Основы палеоландшафтоведения / М.Ф. Веклич. – Киев: Наукова думка, 1990. – 190 с.
 56. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов.ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
 57. Вечерский В. В. Замки и крепости Украины / В.В. Вечерский – К.: Балтия Друк, 2005. – 152 с., ил.
 58. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя: від кам'яного віку до середньовіччя / І.С. Винокур. – Київ-Одеса: Вища школа, 1985. – 124 с.
 59. Винокур І.С. Давньоруська Бакота / І.С. Винокур // Культура Поділля: історія і сучасність: (матеріали науково-практичної конференції). – Хмельницький, 1993. – С. 129-130.
 60. Вінниченко І. Чим завинив військовий туризм [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<http://www.epravda.com.ua/rus/publications/2013/07/22/386152/>
 61. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-мъ Отделении Департамента Генерального Штаба. - Томъ X. Часть 2. Подольская губернія. – Санктпетербургъ: Въ

- типографії Департаменту Генерального Штабу, 1849. - 282 с.
62. Военно-Топографические карты Российской империи масштаба 3 версты в дюйме (1:126000), 1860 [Карты]. - Ряд XVI. - Лист 6. - г. Подольской и обл. Бессарабской.
 63. Война І.М. Висотна диференціація белігеративних ландшафтів Поділля / І.М. Война, О.О. Антонюк – Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2014. – Вип. І. – С . 99-110.
 64. Воловик В.М. Тафальні ландшафти / В.М. Воловик // Ландшафт як основа науки. – Вінниця: Гіпаніс, 2000. – с. 197-199.
 65. Воловик В.М. До питання класифікації тафальних ландшафтів / В.М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2001. – Вип. І. – С. 99-110.
 66. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування / В.М. Воловик Вінниця ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. – 464 с.
 67. Воропай Л.І. Фізико-географічне районування Подільських областей / Л.І. Воропай, М.С. Кожуріна, М.М. Рибін. – Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1982. – 142 с.
 68. Воропай Л.И. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии / Л.И. Воропай, М.Н. Куница – Черновцы: изд-во ЧГУ, 1982. – 90 с.
 69. Воропай Л.І. Середнє Придністров'я – унікальний регіон України / Л.І. Воропай // Середнє Придністров'я [За ред. Г.І.Денисика]. – Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2007. – С. 4-12.
 70. Гайда М. Оборонні замки Західного Поділля / Микола Гайда // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. - Кам'янець-Подільський, 18-22 жовтня 1993 р. – Кам.-Под.: Кам'янець-Подіпська міська друкарня, 1993. – С. 28-29.

71. Гальчак С.Д. Археологічні культури Поділля. / С.Д. Гальчак. – Вінниця, 1998. – 63 с.
72. Гальчак С.Д. Поділля в найдавніші часи: Геолого-кліматичне минуле / С.Д. Гальчак. - Вінниця: Логос, 1999. – 38 с.
73. Гальчак С.Д. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток / С.Д. Гальчак. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. - 368с.
74. Географічна енциклопедія України: в 3-х томах / Редколегія: О.М. Маринич (відпов. ред.) та ін. – К.: «Українська радянська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1989-1993. – Т. 1-3.
75. Геренчук К.І. Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів / К.І. Геренчук, М.М. Койнов, П.М. Цись. – Львів: вид-во ЛДУ, 1964. – 220 с.
76. Геринович В. Кам'яничина. Ч.2. Населення і його економічна діяльність / В. Геринович. – Кам'янець на Поділля, 1927. – 168 с.
77. Годованюк О.М. Оборонні споруди Поділля за «Інвентарем» 1615 р. / О.М. Годованюк // Архітектурна спадщина. – Вип. 3. – К.: Українознавство, 1996. – С. 60-74
78. Гольева А. А. Особенности почв, погребенных под курганами на юге Оренбургской области (по данным биоморфного анализа) / А.А. Гольева // Почвоведение, 2004. - №4. – С. 415-423.
79. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: [Энциклопедия] / ред.совет: Т.В. Белова (пред.) [и др.]. – Мн.: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броукі, 2009. – 312 с.: ил.
80. Горохов П.І. Архітектурні пам'ятки Зінькова / П.І. Горохов // Вінковеччина: історія і сучасність. Тези науково-практичної конференції, 25 вересня 1993 р. (до 500-річчя Вінковець). - Вінківці, 1993. – С. 23 - 25.
81. Григорєв-Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис / Григорєв-Наш. – Кам'янець-Подільський: Видання Подільської губернської народної управи, 1918. – 80 с.

82. Грицюк В.М. Фортифікація скіфів / В.М. Грицюк – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2001. – 30 с.
83. Грінченко Б.Д. Словарь української мови: у 4-х т. / Б.Д. Грінченко. – К.: Наукова думка, 1996-1997.
84. Гродзинський, М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: [Монографія]. У 2-х т. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – Т. 1. – С. 14-15,18-20.; Т. 2. – С. 78-126.
85. Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический замок / М. Грушевский. – 1890. – 33 с.
86. Грушевський М.С. Опис Подільських замків Скали, Кам'янця, Смотрича і Летичева й їх доходів, 1494 року / М.С. Грушевський // ЗНТШ. – Львів, 1895. – Т.7. – С. 1-18.
87. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. - К.: Наук, думка, 1991. - (Пам'ятки іст. Думки України). – Т. 5. – 1994. – 704 с.
88. Грушевський, М. С. Барське староство: Історичні нариси (XV-XVIII ст.) / М.С. Грушевський. – Львів: «МІСІОНЕР», 1996. – 624 с.
89. Губин С.В. Диагенез почв зоны сухих степей, погребенных под искусственными насыпями / С.В. Губин // Почвоведение, 1984. - №6. – С. 5-13.
90. Гудзевич А.В. Природно-заповідна Вінниччина / А.В. Гудзевич. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2002. – С. 14.
91. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В.К. Гульдман. – Кам.-Подольській: Из-во Под., Губ., Статист., Комп., 1889. – 414 с.
92. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии / В.К. Гульдман. - Кам.-Под., 1901. – 469 с.
93. Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Изд. 2-е / В.К. Гульдман. – Кам.- Подольській, 1903. – 867 с.
94. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилев. – М.: ООО

- «Издательство АСТ», 2001. – 560 с.
95. Гумилев Л. Н. Этносфера: история людей и история природы / Л.Н. Гумилев. – СПб.: ООО «Издательский Дом «Кристалл», 2002. – 576 с.
 96. Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV-III тис. до н.е. / С.О. Гусев; НАН України; Ін-т археології. – Вінниця: Анекс-У ЛТД, 1995. – 303 с.
 97. Давидчук В.С. Ландшафтне обґрунтування реабілітації територій військової діяльності / В.С. Давидчук // Географічна наука і практика: виклики епохи. Мат-ли міжнар. Наук. конф. 130-річчя географії у Львівському ун-ті, т.2. – Львів. 2013, - С. 5-7
 98. Данилов Й. В. Могилев-Ямпольский укрепленный район / Й.В. Данилов, Г. Р.Нойман // Первая Могилев-Подольская краеведческая конференция (октябрь 1996 г.): материалы к докладу – Могилев-Подольский, 1996. – С. 85-88.
 99. Данилов Й. Советские укрепленные районы - прошлое и настоящее / Й.В. Данилов // Фортеця. – 1997. - № 1. – С. 61-63.
 100. Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині: Словник / Данилюк О.К. – Луцьк: Надстир'я, 1997. – С. 108.
 101. Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) / Я.Р. Дашкевич // ЗНТШ. – 1991. – Т. 222. – Праці історико-філософської секції. – С. 28 - 44.
 102. Денисик Г.И. Белигеративные ландшафты Правобережной Украины // Антропогенне ландшафты: структура, методы и прикладне аспекты изучения / Г.И. Денисик – Воронеж, 1988. – С. 89-97.
 103. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик – Вінниця; Арбат, 1998. – 292 с.
 104. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця : ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с. іл., карти.
 105. Денисик Г.І. Лісополе Ураїни / Г.І. Денисик. – Вінниця: Тезис, 2001. - 284с.

106. Денисик Г.І. Нариси з антропогенного ландшафтознавства / Г.І. Денисик, В.М.Воловик. – Вінниця: Гіпаніс, 2001. – 170с.
107. Денисик Г.І. Белігеративні ландшафти: суть, сучасний стан, особливості дослідження / Г.І. Денисик, О.О. Антонюк // Наукові записки ВДПУ. Серія: Географія, - Вип. 10. – Вінниця, 2005. – С. 16-19.
108. Денисик Г.І. Селитебні ландшафти Поділля: Монографія. Ландшафти міст та приміських зон / Г.І. Денисик, О.І. Бабчинська. - Вінниця : Теза, 2006. – 256 с.
109. Денисик Г.І. Лісостепові полісся / Г.І. Денисик, О.П. Чиж . – Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2007. – 210с.
110. Денисик Г.І. Перспективні напрями розвитку антропогенного ландшафтознавства / Г.І. Денисик // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: География. – 2008 – Т. 21 (60). - №2. – С. 53-56.
111. Денисик Г.І. Об'єкти національної спадщини в структурі сучасних ландшафтів України / Г.І. Денисик, В.В. Бондар // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті. Матеріали III Міжнародної наукової конференції (м. Кривий Ріг, 1-4 жовтня 2008 р): у 2 ч. / редкол. В.Л. Козаков та ін. – Ч. 1 – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2008. – С.184-192.
112. Денисик Г.І. Культурний ландшафт: загальні ознаки / Г.І. Денисик // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г.І. Денисика]. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 3-4.
113. Денисик Г.І. Сільські ландшафти Поділля: монографія / Г.І. Денисик, А.Г. Кізюн. – Вінниця, 2012. – 199 с.
114. Денисик Г.І. Висотна диференціація та різноманіття антропогенних ландшафтів / Г.І. Денисик, І.М. Война. – Вінниця, Вінницька обласна друкарня, 2013. – 188с.: іл.
115. Дзендзелівський Й. О. Сільськогосподарська лексика говорів Закарпаття (Лексика, пов'язана з обробітком землі, вирощуванням

- сільськогосподарських культур та збором урожаю) / Й.О. Дзендзелівський // *Studia Slavica*. – Будапешт, 1964. –Т.Х. – С. 33 - 97.
116. Дзендзелівський Й. О. Українські назви для виру / Й.О. Дзендзелівський // *Onomastica*. Краків – Т. XXIII – 1978 – С.133-162.
117. Дзендзелівський Й.О. Українські народні назви гідрорельєфу. Відгалуження річки, рукава річки, затоки / Й.О. Дзендзелівський // Дослідження лексики і фразеології говорів Укр. Карпат. – Ужгород. – 1982. – С. 3-53.
118. Дмитрук Ю.М. Еколого-геохімічний аналіз ґрунтового покриву агроєкосистем / Ю.М. Дмитрук. – Чернівці: «Рута», 2006. – 328с.
119. Дмитрук Ю.М. Ґрунти Троянових валів: еволюційний та еколого-генетичний аналіз / Ю.М. Дмитрук, Ж.М. Матвіїшина, І.І. Слюсарчук. – Чернівці: «Рута», 2008. – 228 с.
120. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К.: Наукова думка, 1984 р. – 220с.
121. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь / В.В. Докучаев – М.: Сельхозгиз, 1953. – 151 с.
122. Долотов В.А. Старопахотная почва двухтысячелетнего использования / В.А. Долотов / Почвоведение, 1984. - №1. – С.103-106.
123. Дорош І. Землеволодіння української шляхти на Брацлавщині з кінця XIV до середини XVII ст. / Ірина Дорош // Подільська старовина: науковий збірник. До 85-річчя з часу заснування Вінницького обласного краєзнавчого музею. – Вінниця, 2003. – С. 65-82.
124. Дрозд В. Село Нагоряни на тлі історії України / Василь Дрозд – Тернопіль: ТЗОВ «Терн-ограф», 2008. – 193 с
125. Дронькін А. Довгі вали середньої течії Дністра [Електронний ресурс] // «Мислене дерево» / - Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/DnisterStudies/LongRamparts.html>
126. Дудник Н.И. Природные ресурсы и ландшафты Тамбовской области. / Н.И.

- Дудник. – Тамбов, ТГИ, 1980. – 142 с.
127. Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II). – Париж, Нью-Йорк, 1970. – Т. 6. – С. 2130-2146.
128. Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. / гол. ред. О.С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1982 - 1989. – Т.1-3.
129. Єсюнін Є. Маєтки Деражнянщини / Сергій Єсюнін // Маєток. Науково-краєзнавчий збірник. - Випуск 1. - Матеріали науково-краєзнавчої конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми вивчення, збереження й використання», (14 вересня 2007 р). – Самчики, 2007. – С. 70-73.
130. Жекулин В. С. Историческая география ландшафтов (курс лекций) / В.С. Жекулин. – Новгород, 1972. – С. 66-101.
131. Жукова О.В. Замкові комплекси XII-XVII ст. Хмельницької області на сучасному етапі: стан, проблеми збереження і використання / Олена Вікторівна Жукова. – автореф. дис. канд. іст. наук: 17.00.08/ Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007. – 21 с.
132. Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі / І.І. Заєць. – Вінниця, 2001. – 184 с.
133. Замки [Електронний ресурс] // Архітектурні та природні пам'ятки України. – 2004. – Режим доступу до ресурсу:
<http://ukraine.kingdom.kiev.ua/reestr/castles.php>
134. Заморій П.К. Четвертинні відклади Української РСР / П.К.Заморій. – Київ: В-во Київського університету, 1962. – 550с.
135. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі / Ф.Д. Заставний. – Л.: Світ, 1993. – 176 с. - (Народознавчі студії).
136. Зеленюк В. Німі свідки війни: [Доти в нашому краї] / В. Зеленюк // Вінниччина. – 2004. – 4 червня.
137. Золотарев А. Записки военной статистики России / А. Золотарев. – Т.1. – СПб., 1885. – 407с.

138. Зубрицкий Д. И. Критико-реторическая повесть временных лет Червоной и Галицкой Руси / Д.И. Зубрицкий. – С.Пб, 1845. – С.14-42.
139. Исаченко А. Г. Оптимизация природной среды: географический аспект / А.Г. Исаченко. – М.: Мысль, 1980. – 264 с.
140. Исаченко Г.А. Культурный ландшафт и процессы запустения / Г.А. Исаченко // Культурный ландшафт: теоретические и региональные исследования. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2003. – С. 93-106.
141. Использование методов естественных наук в археологии. – Киев: Наукова думка, 1981. – 170 с.
142. Исторические сведения о Камянец-Подольском и его православных церквях, в связи с гражданской и церковной жизнью Подолии / Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1889. – №19. – С. 413
143. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Вінницька область / Головн. Ред. П.Т. Тронько – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 778 с.
144. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Тернопільська область / Головн. Ред. П.Т. Тронько – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 370 с.
145. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Хмельницька область / Головн. ред. П.Т. Тронько – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 707 с.
146. Історія України: нове бачення. У 2 т. / О. Гуржій, Я. Ісаєвич, П. Багрій та ін. Під ред. В. Смолія. – К.: Наук. думка, 1995. – Т.1. – С. 41.
147. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10-ти кн. / Гол. ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор (гол. ред.), І.І. Артеменко, Б.М. Бабій, І.К. Білодід та ін. – К.: Наукова думка, 1977 - 1979.
148. Кабачинський М.І. Фортифікаційна підготовка Поділля та Буковини в 1930-1941рр. / М.І. Кабачинський // Воєнна історія Поділля і Буковини. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С.281-287.
149. Кармазин В. Зв'язок української архітектури з ландшафтом / Всеволод Кармазін // Український культурологічний альманах. - К.: Хроніка-2000, 2001. - № 41-42. - С. 14-17.

150. Карта четвертинних відкладів України. М:1:1000000 / Ред. П.Ф. Гожик. – Київ, 2000.
151. Килимник Е.В. Архитектурная классификация замков средневековой Европы (X-XIV вв.) / Е.В. Килимник / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – М., 2000. – 27с.
152. Кирилюк Л.М. Висотна диференціація ландшафтів Поділля: автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.01 / Л.М. Кирилюк ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2007. – 20 с.
153. Кирпичников Л.П. Военное дело на Руси в XIII-XV в. / Л.П. Кирпичников. – Л.: Наука, 1976. – С.11.
154. Кізюн А.Г. Типологія міжрічкових сільських ландшафтів Поділля / А.Г. Кізюн // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2010. – Вип. 20. – С. 70-76.
155. Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час другої світової війни: Міфи і реалії / М.В. Коваль. – Хмельницький: Вид-во Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2005. – Ч. 1. – 536 с.; Ч. 2. – 516 с.
156. Концепція національного виховання студентської молоді [Електронний ресурс] - Режим доступу: // <http://ip.edu.ua/node/1347>.
157. Ковальчук І.П. Актуальні питання пізнання і конструювання культурних (окультурених) ландшафтів / І.П. Ковальчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2010. – Вип. 21. – С. 118-125.
158. Козлова Р.М. Структура праславянського слова (Праславянское слово в генетическом гнезде) / Р.М. Козлова. – Гомель, 1997. – 412 с.
159. Коржик В. «Ничейные» ландшафты: к вопросу о пассионарности / В. Коржик // Ландшафти і сучасність: Збірник наукових праць. – Київ-Вінниця – Вінниця: Гіпаніс, 2000. – С. 164-167.

160. Крикун Н.Г. Населення Подільського воєводства в першій половині 17 ст. / Н.Г. Крикун // Український історико-географічний збірник. - № 1. - 1971. - С. 115-135.
161. Круль В. П. Історико - географічний край - складова суцільної української етнічної території / В.П. Круль // Тези доп. VII з'їзду Укр. геогр. т-ва. - К., 1995. - С. 57-59.
162. Круль В.П. Краєзнавство: історична географія: [Конспект лекцій] / Володимир Петрович Круль; [за ред. Я. І. Жупанського]. - Чернівці: ЧДУ, 1999. - 107 с.
163. Круль В.П. Ретроспективна географія поселень Західної України: [монографія] / Володимир Петрович Круль. - Чернівці: Рута, 2004. - 381 с.
164. Кузяк А.Г. Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины. 1928-1936 гг. / А.Г. Кузяк., В.В. Каминский. // Крепость Россия: Историко-фортификационный сборник. - Владивосток: Дальнаука, 2005. - Вып. 2. - С. 6-75.
165. Куница Н.А. Природа Украины в плейстоцене (по данным малакофаунистического анализа) / Н.А. Куница. Черновцы: Рута, 2007. - С. 199-215.
166. Кучера М.П. Раскопки городища XII-XIII вв. у с. Старая Ушица / М.П. Кучера П.А. Горишний // Археологические памятники Среднего Поднестровья. - Киев: Наукова думка, 1983. - С. 62-96.
167. Кучера М.П. «Троянові» вали Середнього Придністров'я / М.П. Кучера // Археологія. - 1992.- №4. - С. 43-55.
168. Крылов А. Населенные места Подольской губернии / А. Крылов. - Кам.-Под.: Издательство Подольского губернского статистического комитета, 1905. - 563 с.
169. Ласкарев В.Д. Общая геологическая карта Европейской России. Лист 17. / В.Д. Ласкарев. - Петроград, 1914. - 710 с.
170. Левыкин В.И. Фортификация: прошлое и современность / В.И. Левыкин. -

- М.: Воениздат, 1987. – 159 с.: ил.
171. Лесик О.В. Замки та монастирі України. / О.В. Лесик – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
172. Липа К. Під захистом мурів / К. Липа – К.: Наш час, 2007. – 184 с.
173. Лінія Сталіна [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://liniastalina.narod.ru>
174. Логвин Г.Н. По Україні / Г.Н. Логвин – К.: Мистецтво, 1968. – 464 с., іл.
175. Макарова Л.В. До історії Могилів-Ямпільського укріпрайону / Л.В. Макарова, С.В. Трубчанінов // Четверта Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція (28-29 вересня 2012р). – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012. – С. 84-93.
176. Малаков Д.В. Минуле Немирова / Д.В. Малаков. – К.: Оранта, 1998. – 112 с.
177. Малаков Д.В. По Брацлавщині (от Винниці до Тульчина) / Д.В. Малаков. – М.: Искусство, 1982. – 174 с.
178. Малєєв Ю.М. Сарматське поховання в с.Буряківка на Тернопільщині. / Ю.М. Малєєв, І.П. Піоро // Археологія. – 1973. – №12. – С. 73-76.
179. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV - середина XVII ст.) / О. Мальченко. – К., 2001. – 380 с.
180. Маринич А.М. Ландшафты и физико-географическое районирование (из серии «Природа Украинской ССР») / О.М. Маринич [и др.] – К.: Наук. думка, 1985. – 224 с.
181. Маринич О.М. Удосконалена схема фізико-географічного районування України / О.М. Маринич, Г.О. Пархоменко, О.М. Петренко, П.Г. Шищенко // Український географічний журнал. – 2003. - №1. – С. 16-20.
182. Маринич О.М. Фізична географія України. / О.М. Маринич, П.Г. Шищенко. – К.: Знання, 2005. – 511 с.
183. Маркін Л.Г. Укріплені райони на Вінниччині у липні 1941 р. / Л. Г. Маркін

- К.А Мельничук – Вінниця: Поліграфія, 2001. – 75 с.
184. Мартинюк В.О. Рослинний світ південної частини загальновійськового полігону військової частини А4152 (Рівненська область) / В.О. Мартинюк, О.В. Тищенко // Природа Полісся: дослідження та охорона. – Рівне: Овід, 2014. – С. 355-359.
185. Марусенко Т.А. Название рельефов в говорах Хмельницкой области УССР / Т.А. Марусенко // Карпатская диалектология и ономастика. – М., 1972. – С. 277 - 299.
186. Марусенко Т.О. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) / Т.О. Марусенко // Полесье. – М.: Наука, 1968. – С. 206 – 255.
187. Матвіїшина Ж.М. Педологічне дослідження ґрунтів захисного валу Мотронінського городища на Черкащині / Ж.М. Матвіїшина, О.Г. Пархоменко // Ґрунтознавство. – 2007. – Т.8.– №1-2. – С. 122-125.
188. Мацола В.І. Рекреаційно-туристичний комплекс України. / В.І. Мацола – Львів: Інститут регіональних досліджень НАНУ, 1997. – 259 с.
189. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні / О.Я. Мацюк - Львів: Центр Європи, 2005. - 192 с.
190. Мельник Катерина. Путевые очерки Подолія / Катерина Мельник // Киевская старина. – 1885. – Декабрь. – С. 651-683.
191. Мельник Л.В. Будівництво оборонних споруд Могилів-Ямпільського укріпленого району / Л.В. Мельник, А.В. Вялець // Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С. 297-305.
192. Мельничук К.А. Летичевский укрепрайон./ К.А Мельничук – К.: Наукова думка, 2003. – 87 с.
193. Метла А.М. Линия Сталина: правда и память истории / А.М. Метла. – Минск: Память Афгана, 2006. – 160 с.
194. Михайлов В.А. Беллигеративные ландшафты Северного Крыма /

- В.А. Михайлов // Теоретичні, регіональні, прикладні напрямки розвитку антропогенної географії та геології. – Кривий Ріг «Видавничий дім», 2011. – С. 70 - 75.
195. Миколаєвич Я. Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького / Я. Миколаєвич. – Львів: НПД, 1894. – 120 с.
196. Мильков Ф.Н. Словарь-справочник по физической географии / Ф.Н. Мильков. – Москва: Мысль, 1970. – 219 с.
197. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты / Ф.Н. Мильков – М.: Мысль, 1973. – 222 с.
198. Мильков Ф.Н. Рукотворные ландшафты / Ф.Н. Мильков – М.: Мысль, 1978 – 86 с.
199. Містечка Східного Поділля / [Під заг ред. Григорія Денисика]. – Вінниця: Видавництво «Тезис», 2002. – 92 с.
200. Мішеніна Н.О. Антропогенні різновиди рекреаційних геоморфологічних об'єктів / Н.О. Мішеніна, В.В. Стецюк // Географія та екологія: наука і освіта. – Умань:ВПЦ «Візаві», 2014. – С. 202-206.
201. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434г. – Київ, 1883. – С. 91.
202. Мудрак Г.В. Унікальні ландшафти Середнього Придністер'я – урочища оборонних валів / Г.В. Мудрак, О.О. Антонюк // Еволюція та антропогенізація ландшафтів передгірських і гірських територій. Матеріали Міжнародної наукової конференції (31 травня-2 червня 2012). – Чернівці: «Букрек», 2012. – С. 43-45.
203. Мудрак О.В. Збалансований розвиток екомережі Поділля: стан, проблеми, перспективи: монографія / О.В. Мудрак. Вінницький держ. пед. ун-т ім. Коцюбинського; Відп. Ред. Г.О. Білявський. – Вінниця: Главацька Р.В., 2012. – 913 с.
204. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М. Мурзав. – М.: Мысль, 1984. – 653 с.

205. Нариси історії архітектури Української РСР: Дожовтневий період. – К.: Держвидав літ. з буд. і арх. – 1957. – С. 62-103
206. Населеніє Юго-Западной Россіи отъ половины XV в. до Люблинской уніи (1569 г.). Соч. М.Ф. Владимірскаго-Буданова / М.Ф. Владимірский-Буданов. – Кієвъ: Типографія Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская улица, дом №4, 1891. – 210 с.
207. Наставленіє для инженерных войск. Полевые фортификационные сооружения (ПФ-39). – СССР. Военные уставы и наставленія. – М.: Воениздат, 1940. – 272 с.
208. Національний атлас України / [Гол. ред.Л.Г.Руденко]. – К.: ДНВП «Картографія», 2007. – 440 с.
209. Нельговський Ю. Замок у Збаражі / Ю.А. Нельговский // Українське мистецтвознавство. – Вип. 5. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 199-205.
210. Нельговский Ю. А. Некоторые особенности замков Подольских земель Украины XVI - нач. XVII вв. / Ю.А. Нельговский // Архитектурное наследство. – Вып. 27. – М.: Стройиздат, 1979. – С. 89-96
211. Нельговский Ю. А. Каменные замки Западной Украины конца XVI - первой пол. XVII ст. / Ю.А. Нельговский, Е.М. Годованюк. // Архитектурное наследство. – Вып. 34. – М.: Стройиздат, 1986. – С. 125-133
212. Николаев В.А. Проблемы регионального ландшафтоведения / В.А. Николаев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 160 с.
213. Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови. (Правобережне Полісся) / М.В. Никончук. – К.: Наук. думка, 1979. – 313 с.
214. Обзоръ Подольской губерній за 1892 годъ. – Б.м.: Б.в., 1892. – С. 105.
215. Онацкий Д.Г. Подолия: Краткий исторический очерк с указанием пунктов, важнейших в историческом отношении / Д.Г. Онацкий. – Киев, 1913. – 49с.
216. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд. Ю. С. Земський, В.В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2005. – 106 с.
217. Орловскій М. Историческое описаніє Винницы, уезднаго города

- Подольской губернии / М. Орловский // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1863. - № 8. – С. 299-311.
218. Орловский М. Историческое описание заштатного г. Смотрича, Каменецкого уезда, Подольской губернии / М. Орловский // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1864. - № 20. – С. 693-704.
219. Отамановський В.Д. Вінниця в XVI-XVII століттях. Історичне дослідження / В.Д. Отамановський. – Вінниця: Континент-прим, 1993. – 463 с.
220. Отчет о поездке в Галицию, Волынь и Подолию // Записки минералогического общества. – 1867. – С. 26-34.
221. Пам'ятки архітектури та містобудування України / Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. – К.: Техніка, 2000. – 664 с.
222. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т. – К.: Будівельник, 1983-1986. – Т. 1. – 158 с.; Т. 2 – 336 с.; Т. 3 – 337 с.; Т. 4 – 376 с.
223. Памятники истории и культуры Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1987. – 756 с.
224. Пархоменко О.Г. Результаты дослідження голоценових ґрунтів на археологічних пам'ятках Середнього Придніпров'я / О.Г. Пархоменко // Фізична географія та геоморфологія. – Київ: Обрії, 2006. – Вип.51. – С. 152-156.
225. Петришин Г.П. Карта Ф. фон Міга (1779-1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини / Галина Петрівна Петришин. Видавництво Національного університету «Львівська політехніка» 2006. – С. 292.
226. Петровський О. Культурна спадщина України: Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури Тернопільської області (Тернопільський район та місто Тернопіль) / О. Петровський. – Тернопіль: Астон, 2009. – 124 с.
227. Пламеницька Є. М. Про час заснування Кам'янець-Подільської замку-фортеці / Є. М. Пламеницька // Слов'яно-руські старожитності – К., 1969. – С. 124-144.
228. Пламеницька Є. Малодосліджені фортифікації містечка Жванця на Поділлі

- / Євгенія Пламеницька // Пам'ятки України. Історія та культура. – 1997. - № 3. - С. 88-95
229. Пламеницька О. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі / О. Пламеницька // Архітектурна спадщина України. – 1994. - №1. – С. 20-27.
230. Пламеницька О. Оборонно-гідротехнічний комплекс у Кам'янці-Подільському / Ольга Пламеницька // Пам'ятки України: Історія та культура. - № 3-4. – 1998. – С. 88-96.
231. Пламеницька О. Кам'янець-Подільський - місто на периферії Римської імперії / О. Пламеницька, Є. Пламеницька // Пам'ятки України. – 1999. – № 4. – С. 1-80.
232. Пламеницька О. Раковецький замок. XIV-XVII ст. / О.Пламеницька // Пам'ятки України. – 2002. - № 3-4. – С. 34-36.
233. Пламеницька О. Кам'янець-Подільський / О.Пламеницька. – К.: Абрис, 2004. – 256 с., іл.
234. Пламеницька О. Замок у Скалі-Подільській / О. Пламеницька // Пам'ятки України. – 2005. - № 2. – С. 43-53
235. Плеханова Л.Н. Палеопочвенные исследования курганов эпох бронзы и раннего железа (2тыс. до н.э. – 1 тыс. н.э.) в степном Зауралье / Л.Н. Плеханова, В.А. Демкин, Д.В. Манахов // Вестник Московского ун-та. Сер.17. Почвоведение. – 2005. – №4. – С. 3-9.
236. Подолия. Историческое описание. – С.-Петербургъ: Типографія Высочайше утвержденная Товарищ. «Обществ. Польза», 1891. – 264 с.
237. Подольские епархиальные ведомости. – Камянец-Подольский, 1895. – №7. – С. 231.
238. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания В.К. Гульдмана. - Каменец-Подольский : Типография Подольскаго губернскаго правления, 1888. – С. 13-21.
239. Позняк С.П. Чинники ґрунтотворення / С.П. Позняк, Є.Н. Красеха. – Львів: видавничий центр ЛНУ ім.І.Франко, 2007. – 400 с.

240. Полякова Е.Н. От «арианы» до «яра»: народная географическая терминология Пермской области / Е.Н. Полякова. – Пермь: Кн. Издательство, 1988. – 181 с.
241. Природа Украинской ССР: Климат. – Киев: Наукова думка, 1984. – 232с.
242. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. – К.: Наукова думка, 1985. – 224 с.
243. Природа Украинской ССР. Геология и полезные ископаемые. – Киев: Наук. думка, 1986. – 184 с.
244. Приходнюк О.П. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н е.) / О.П. Приходнюк. – К.: Наукова думка, 1975. – 154 с.
245. Проскурняк М.М. Ландшафтна спадщина старого міста Кам'янця-Подільського / М.М. Проскурняк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2001. – Вип. 4. – С. 160-168.
246. Проскурняк М.М. Структура ландшафтно-архітектурних комплексів міста Кам'янця-Подільського / М.М. Проскурняк, О.А. Скрипій // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2007. – Вип. 14. – С. 47-56.
247. Путевые очерки Подолии // Киевская старина. – 1884. – С. 235.
248. Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV вв. Материалы и исследования по археологии СССР. / П.А. Раппопорт. – Ленинград, 1967. - №140. – 242 с.
249. Реймерс Н. Ф. Природопользование: [словарь-справочник] / Н. Ф. Реймерс. – М.: Мысль, 1990. – С. 262.
250. Ричков П. Західноукраїнські міста-фортеці / П. Ричков // Пам'ятки України. – К., 1991. - №2. – С. 20-22.
251. Ролле Антоній-Йосип. Замки подільські на кордонах Молдавських / Антоній-Йосип Ролле. – Варшава, 1880. – Т. I-III.

252. Ролле І. Очерки истории правобережной Украины / І. Ролле // Кієвская старина. – 1894. – Т. XIV – С. 387-413.
253. Романчук С.П. Про використання археологічних матеріалів у історико-ландшафтних дослідженнях / С.П. Романчук // Фізична географія і геоморфологія. – К., 1976. – Вип. 16. – С. 88-94.
254. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування:[монографія] / С.П. Романчук. - К.: ВЦ «Київський університет», 1998. – 146 с.
255. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження : [навчальний посібник] / Михайло Йосипович Рутинський. - К.: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
256. Сабаровське (Лучанське) городище (м. Вінниця) [Електронний ресурс] // Асоціація реконструкції древнеславянського быта Яр-Тур / - Режим доступу: <http://yar-tur.kiev.ua/doc/item/id/30/>
257. Семеряга О.П. Класифікація та використання у туризмі белігеративних ландшафтів Дніпропетровської області / О.П. Семеряга // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія: Географія. – 2014. – № 1. – С. 168-175.
258. Семеряга О.П. Аналітичний огляд методів дослідження белігеративних ландшафтів / О.П. Семеряга // Геополитика и экодинамика регионов. – Симферополь, 2014. Т.10. – Вып.1. – С.194-200.
259. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К., 1895. – 247 с.
260. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии./ Е.И. Сецинский – М, 1901. – С.99
261. Сикора Э.Ф. Лица Каменца-Подольского или те, кто творил историю “Цветка на камне”, кто оказывал влияние на его судьбу, а также те, кому

- повезло увидеть своими глазами это неповторимое чудо природы и творение человеческой фантазии. [Электронный ресурс] / Э.Ф Сикора Х.: “Міськдрук”, 2010. – 700 с. / Режим доступу:
http://tovtry.forest.ru/ua/history/book/historical_faces_of_kamyanets.pdf ББК
262. Симашкевич М.В. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М.В. Симашкевич. – Камянец-Подольский, 1875. Ч.1.; 1876. – Ч. II-III.
263. Сіцінський Є. Нариси з історії Поділля / Є. Сіцінський. – Вінниця 1927. – 72 с.
264. Сіцінський Ю.Й. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVIII ст.: Исторично-археологічні нариси / Є. Сіцінський - К.: Вид.-во Всеукраїнської академії наук, 1928. – 97 с.
265. Словник іншомовних слів / [за ред. О. С. Мельничука]. – К.: УРЗ, 1985. – 966 с.
266. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини [за ред. Т.В. Громко, В.В. Лучик, Т.І. Поляруш]. - Київ - Кіровоград: РВГ Щ КДПУ, 1999. - 224 с.
267. Словник української мови. - К.: Наукова думка. – Т.1 – 11. – 1970 -1980.
268. Собчук В.Д. Мережа оборонних споруд південної Волині (серед.XIV – перша полов. XVII ст.) / В.Д. Собчук // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Тернопіль: Астон, 2006.- С.17-56.
269. Старенький І.О. «Київська старовина» як джерело дослідження пам’яткоохоронного руху Поділля кінця XIX – початку XX ст. / І.О. Старенький // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: наук. вісник з проблем регіональної історії та пам’яткознавства (Науковий вісник «Межибіж». – 2’2013). – Хмельницький: ІРД, 2013. – Ч. 2. – С. 305-310.
270. Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины / М.Ф. Веклич, Н.А. Сиренко, Ж.Н. Матвишина и др. // Стратиграфические схемы фанерозоя и докембрия Украины. – К. : Госкомгеологии Украины,

1993. – 40 с., 8 табл.
271. Сучасна динаміка рельєфу України / За ред. д. г. н., проф. В.П. Палієнко. – Київ: Наукова думка, 2005. – 268 с.
272. Танько П. Фортифікація Південно-Західної ділянки / П. Танько // Прикордонник України. - 12 жовтня 2002. – С. 7.
273. Татаринов К.А. Звірі західних областей України: Матеріали до вивчення фауни УРСР / К.А. Татаринов, Науково-природознавчий музей. – Київ: Видавництво АН УРСР, 1956. – 138 с. : іл., карт.
274. Тверитинов К.И. Военно-статистическое описание Подольской губернии / К.И. Тверитинов – СПб., 1849. – Ч. 2. – С. 166.
275. Тихомиров М.Н. Хроника Быховца / Отв. Ред. Тихомиров М.Н. Предисл., коммент. и пер. Н.Н. Улащика. – М.: Наука, 1966. – 157 с. – (Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы).
276. Томашевський А.П. Комплексне збереження історико-археологічної та природної спадщини: територіальний імператив / А.П. Томашевський // Екологічний вісник, 2004. – №6. – С. 2-5.
277. Трофимов С.Я. Состав и свойства органического вещества почв древних славянских поселений лесной зоны / С.Я. Трофимов, О.С. Якименко и др. / Почвоведение. – 2004. – №9. – С. 1057-1066.
278. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Н.И. Яворовского. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1890-1891. – Вып. 5. – XXI, - 444 с.
279. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета: Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Е.И. Сецинского. – Каменец-Подольский: Тип. С.П. Киржацкого, 1891. – Вып. 9. – XX, 1064, – 170 с.
280. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные д.чл. П.П. Чубинским. – СПб,

- 1872 -1877. - Т.I-VII.
281. Тутковский П.А. Юго-Западный край. Популярные естественно-исторические и географические очерки / П.А. Тутковский. – Киев, 1893 – 1895. – Вып. 1-2.
 282. Тютюнник Ю. Г. Онаследивание ландшафта / Ю.Г. Тютюнник; [Послел. В. М. Пашенко]. - К.: Издательско-печатный комплекс Университета «Украина», 2010. - 212 с., 37 ил.
 283. Уманский Р.Г. На боевых рубежах / Р.Г. Уманский - М.: Воениздат, 1960. - 288 с. - (Военные мемуары).
 284. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М.Фасмер. – М.: Прогресс, 1986-1987. – Т.1-4.
 285. Физико-географическое районирование Украинской ССР / В.П. Попов, А.М. Маринич, А.И. Ланько. - Киев: Издательство Киевского университета, 1968. - 683 с.: ил.
 286. Франчук М. До проблеми використання білігеративних споруд на прикладі першої оборонної лінії Кам'янець-Подільського укріпрайону / М. Франчук// Географічні засади вирішення регіональних проблем. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2010. – С.40-41.
 287. Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья / П.И. Хавлюк //Советская археология. - 1961. - №3. - С. 187-201.
 288. Хорьков А.Г. Укрепленные районы на западных границах СССР. / А.Г. Хорьков // Военно-исторический журнал. -1987. - № 12. - С. 47-54.
 289. Хроника Быховца. / Отв. ред. М.Н. Тихомиров – Москва: Наука, 1966. – 154 с.
 290. Цяук В. Комплекс фортеці у Меджибожі Хмельницької обл.: З історії української реставрації / В. Цяук - К.: Українознавство, 1996. - С. 134-139
 291. Червоноград [Електронний ресурс] // Замки та храми України / Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/>
 292. Червоногород-2010 [Електронний ресурс] // Україна Інкогніта. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <http://ukrainaincognita.com/zamky-ta->

- khramy/chervonograd-2010-chervonograd-chervonogorod.
293. Червоногород: обвалилась вежа замку [Електронний ресурс] // Замки и крепости – Форум / - Режим доступу: <http://forum.zamki-kreposti.com.ua/topic/569-/>
 294. Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского полесья: Словарь / Е. А. Черепанова. - Сумы, 1984. - 274 с.
 295. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край / П.П. Чубинский. - Юго-западный отдел: материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. - СПб., 1872. - Т. VII. - Вып. 1-6. - 337 с.
 296. Шаблій О.І. Соціально-економічна географія України: навч. посіб. / О.І. Шаблій [та ін]; ред. О.І. Шаблій. - 2. вид., перероб. та доп. - Л.: Світ, 2000. - 679 с.
 297. Шандор Ф. Військовий туризм [Електронний ресурс] – Режим доступу http://www.transcarpathiatour.com.ua/marshrut_army
 298. Шульгач В. П. Словник географічних термінів західного Полісся / В. П. Шульгач // Ономастика України та етногенез східних слов'ян. – К., 1998. – С. 215 - 226.
 299. Яворовский Н.И. История гражданской и церковной жизни Подолии / Н.И. Яворовский. – Каменец-Подольский, Тип. Св. Троицкого братства, 1912. – 80 с
 300. Язловецький замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
 301. Яковлев В.В. История крепостей / В.В. Яковлев - СПб.: ООО «Издательство Полигон», 2000. - 400 с.
 302. Якубовський В.І. Фортифікаційні споруди градів Болохівської землі як джерело реконструкції оборонних споруд городищ Південно-Західної Русі / В.І. Якубовський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. - 2014. - № 784. - С. 244-252.

303. Янко М.Т. Топонімічний словник України: словник-довідник / М.Т. Янко. – К.: Знання, 1998. – 432 с.
304. Яшкін І.Я. Беларускія географічныя назвы: Тапаграфія. Гідрологія / І.Я. Яшкін. - Мінск: Навука і тэхніка, 1971. - 256 с.
305. Adamczyk.J.L. Fortyfikacje stale na polskim przedmurzu od polowy XV do konca XVIII wieku / Jan Leszek Adamczyk. – Kielce: Politechnika Swietokryska, 2004. – 249 s.
306. Antoniuk Olena Typological structures taxonomy of the fortification / Olena Antoniuk // Proceedings of the Ist International Academic Conference “Science and Education in Australia, America and Eurasia: Fundamental and Applied Science”(Australia, Melbourne, 25 June 2014) / Volume I. “Melbourne IADCES Press”. Melbourne, 2014.- 692 p. - P. 232-235.
307. Antoniuk Olena Rational use and protection fortification landscape / Olena Antoniuk // Yale Review of Education and Science, 2015, No.1. (16), (January-June). Volume VI. “Yale University Press”, 2015. – p. 138-144.
308. Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska pod wzgledlym historycznym, jeograficznym I statystycznym opisana. T.2. – Warszawa, 1845. – 1431 s.
309. Bessarabien-Ukraine-Krim: Der ziegzug deutscher und rumanischer truppen / Ein Bildbuch hearbeitet und herausgeben von der abt. Ic ciner Ost-armee. – Berlin: Verlag Erich Zander, 1943. – 240 s.
310. Bialkowski L. Podole w XVI wieku. Rysy spoleczne I gospodarcze. – Warszawa, 1920. – 231 s.
311. Czolovski A. Dawne zamki I twierdze na Rusi Halickey / Aleksander Czołowski. - Lwow, 1892. - T. 1. - S. 63-132.
312. Czołowski A. Przeszłość i zabytki wojewodstwa Tarnopolskiego. Z 160 ilustracjami na 78 tablicach i karta zabytkow / Aleksander Czołowski, Bohdan Janusz. – Tarnopol: Nakladem powiatowej jrganizacji narodowej, 1926. – 283 s.
313. Denkschrift uber die russische landes befestigung. – Berlin: Zedruckt in der Peichsdrukerei, 1942. – 477 s.

314. Gawronski-Rawita Fr. Oborona i zamki ukrainaie od polowy XV w. // BW. – Warszawa, 1912. – T.3. – S. 143-161.
315. Geografia albo dokladne opisanie krolestw Galicyi i Lodomeryi. Wydanie powtorne.- We Lwowie: Nakladem Wojciecha Manieckiego, 1858. – 104 s.
316. Grabowski M. Ukraina dawna i terazniejsza. T. 1. Ozabytkack najglebszey starozytnosci. - Kijow, 1850. - 172 s.
317. Jedrysiak. T. Wieska turystyka kulturowa / Tadeusz Jedrysiak. – Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2010. – 163 s.
318. Konopowka // Słownik geograficzny krolestwa polskiego I innych krajow slowianskich. – Warszawa: Druk “Wieku” Nowy-Swiat Nr59, 1883. – Tom IV. - s.
319. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rysunkami I mappami. w 3t. – Wilno, 1820-1823/ -. 350 s.
320. Medieval Russian fortress. AD 682-1480. - Series Fortress. Vol.61. – Osprey Publishing Limited, 2007. – 65 p.
321. Nitsche P. Die Geographische Terminologie des Serbokroatichen / P. Nitsche. - Berlin: Akademie – Verlag, 1957. – 1135 s.
322. Pobag Garski W. Powiat Mogylowski w gubernii Podolskiej. Opys geograficzno-historyczny wszystkich miast, miasteczek, wsi, przysilkow, tutorow, slowen zaludnionych miejscowosci wtym powiece z dodaniem odpowienich documentow. - Krakow: Czas, 1902. - 347 s.
323. Polak Tadeusz. Zamki na Kresach /Tadeusz Polak. - Warszawa: Pagina, 1997. - 224 s.
324. Russian fortress. 1480-1682.- Series Fortress. Vol.39. – Osprey Publishing Limited, 2006. – 65 p.
325. Short N. The Stalin and Molotow Lines: Soviet Western Defences 1928-41 / Neil Short. – Oxford: Osprey Publishing, 2008. – 64 p.

Додаток А

Кургани на Поділлі

Кургани – найпростіші антропогенні неокомплекси. Це земляні, іноді з наявністю каменю насипи у вигляді горба правильної округлої або, рідко, продовгуватої форми (рис. А.1).

Рис. А.1 Світлина кургану Сорока, Іллінецького району, Вінницької області

В українській географічній енциклопедії [74], словниках і довідниках терміну «курган» немає. Ф.М.Мільков визначає курган як «могильний або сторожовий горб, що залишився від давніх мешканців степів» [197, с. 219].

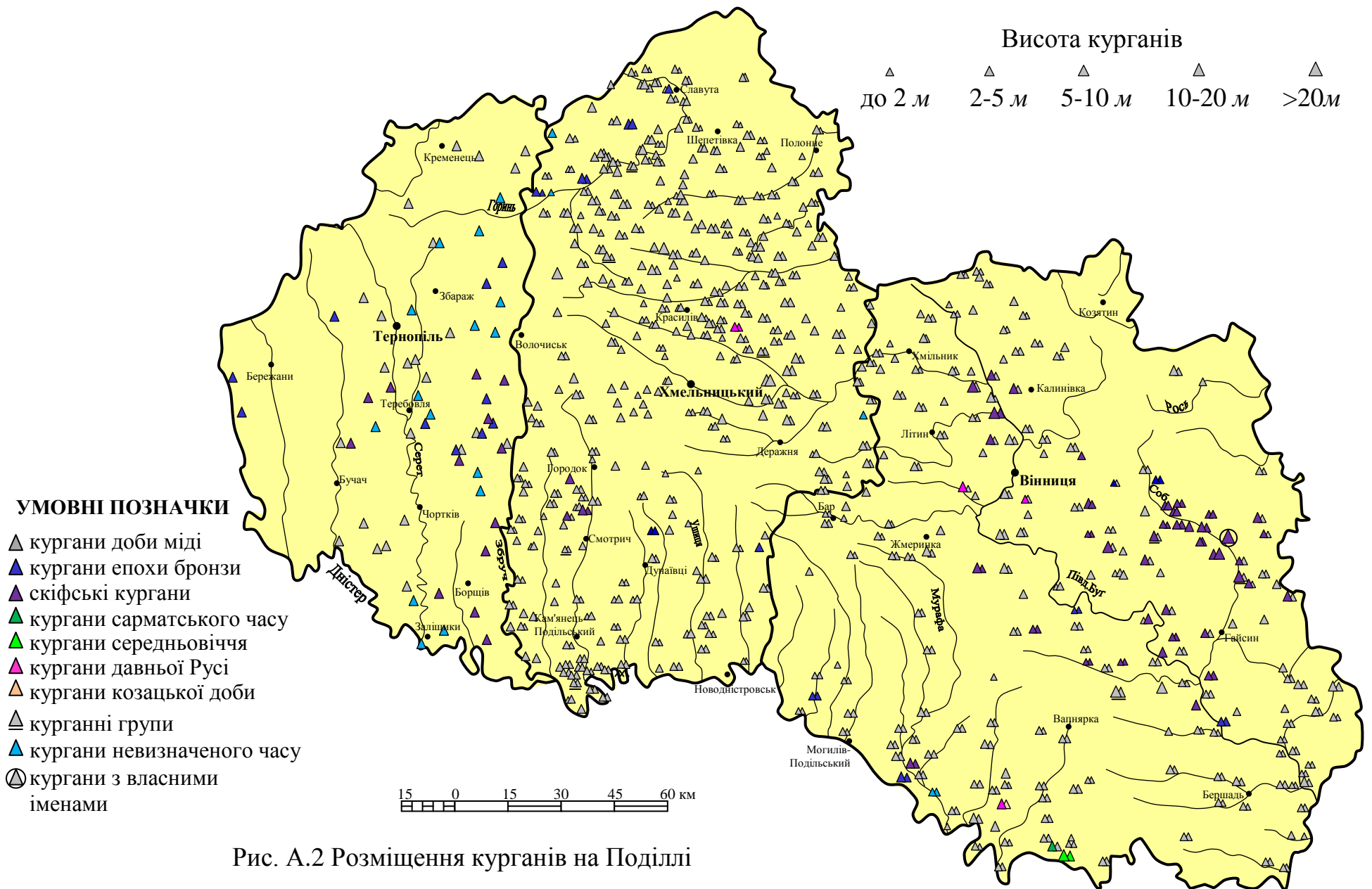
Більшість дослідників схиляється до думки, що цей термін є запозиченням із тюркських мов, ~*kurgan* «твердиня, насипний вал, фортеця» [128, с.152]. Р.М.Козлова, аналізуючи лексему *курган*, відзначає факт значного поширення слова й споріднених із ним у східнослов'янських діалектах, а також фіксацію цього слова в східнослов'янській ономастиці. Вказуючи на багатство та різноплановість значень, дослідниця приходить до висновку, що *курган* не

може зводитись до тюркського значення «фортеця», а повністю зумовлене семантикою праформ **kьrga*, **kьrgь* – твірних для псл. **kьrganь*, де *kьrg-* < *i* – *ε* **ker-* «гнути, кривити», розширене детермінативом -у- [158, с. 255-258].

Лінгвогеографічний аналіз цієї лексеми дозволяє відзначити її поширення в інших говорах, а також її розгалужену семантичну структуру: ~укр. *курган* «насип над стародавньою могилою», «у старі часи – високий земляний насип при дорозі, на кордоні т. ін.», «горб, гірка, що нагадують насип» [56, с. 474], укр. діал. «насипаний горб; горб на відкритому місці», «горб у лісі», «острівець на болоті» [294, с. 118], «насипаний горб, підвищення» [186, с. 234], «насипаний горб, штучне підвищення», «підвищення, горб, що поріс лісом» [266, с. 106-107], «насипаний горб, штучне підвищення», «штучно насипаний горб», «гора без рослинності» [100, с. 52], «великий природний земляний насип» [297, с. 222], «невисока гірка, штучний горб» [185, с. 287], рос. діал. «горб» [235, с. 99], блр. курган «великий згірок; високе, сухе місце серед болота; старожитній могильний згірок, намет снігу» [303, с. 102]. При такому аналізі основна увага звернена лише на зовнішні ознаки курганів – висоту, форму, розташування, рослинний покрив тощо.

Є випадки, коли кургани можуть бути аналогами й оборонних валів. Давньослов'янське плем'я кривичів залишило у верхів'ї Дніпра так звані «витягнуті», «валоподібні» кургани. «Это узкие, низкие валообразные насыпи, достигающие до 50 м длинны при 1 м высоты» [4, с. 18]. На Поділлі валоподібні кургани є в околицях села Голодьки Хмільникського району Вінницької області та в інших місцях. Розрізнити їх та оборонні вали можливо лише в процесі детальних польових досліджень.

Однозначне трактування терміну «курган» необхідне ще й тому, що інколи курганами називають натуральні підвищення останцевого типу – гора Курган Мечетний на Донецькому кряжі в Луганській області (висота 359 м), могилами – бокові горби Подільських товтр тощо.

Додаток Б

Словник основних белігеративних термінів

ВАЛ, валу, чол. – 1 - високий земляний насип навколо поселення, міста або фортеці для захисту від ворога. [Словник української мови: в 11 томах. - Том 1, 1970. - С. 283].

2 - найпростіша оборонна споруда – земляний (у горах кам'яний) насип, який слугував перешкодою для атакуючих і одночасно бойовою позицією та укриттям для оборонців. З напільного боку звичайно мав рів. [Военный энциклопедический словарь. М. – 1984. – С. 84].

ГОРОДИЩЕ, а, сер., архл.1 - поселення, укріплене валами і ровами.

2 - місце, де збереглися рештки укріпленого поселення. [Словник української мови: в 11 томах. - Том 2, 1971. - С. 136].

3 – поселення, укріплене одним або кількома земляними, дерево земляними, глинобитними або цегляними валами та зовнішніми ровами. [Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. М., 1990, С.64-65], [Авдусин Д.А. Полевая археология СССР. М., 1980. – С. 23].

ДЗОТ, у, чол. Скорочення: дерево-земляна оборонна точка. **ДЗОТ**, у, чол. Скорочення: дерево-земляна оборонна точка. [Словник української мови: в 11 томах. - Том 2, 1971. - С. 267].

ДОТ, а, чол. Скорочення: довгочасна огнева точка (оборонна споруда для прикриття артилерійської зброї та її обслуги). [Словник української мови: в 11 томах. - Том 2, 1971. - С. 392].

ЕСКАРП, у, чол. 1 - Укіс рівчака з внутрішнього боку укріплення, що використовується як протиштурмова перешкода. 2 - Протитанкова перешкода у вигляді високо зрізаних схилів горбів чи берегів рік, звернених у бік противника. [Словник української мови: в 11 томах. - Том 2, 1971. - С. 487].

КУРГАН, у, чол. 1 - насип над стародавньою могилою. // У старі часи - високий земляний насип при дорозі, на кордоні і т. ін. // Горб, гірка, що

нагадують насип. [Словник української мови: в 11 томах. - Том 4, 1973. - С. 406].

2 - округлий або видовжений насип, зведений над одним або декількома похованнями. Нерідко він обмежувався ровом, кам'яним чи мулистим кільцем. [Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. М., 1990, - С. 128-129].

ЛІНІЙНІ УКРІПЛЕННЯ – земляні споруди, що склалися з валу і рову або кількох валів і ровів не замкнених у коло, а виритих за прямою лінією. Такі укріплення можуть тягнутися на багато кілометрів. Датування і призначення різні. Деякі Л.У. бронзового і залізного віків, цілком можливо, були кордонами пасовищ і не мали оборонного значення. Але у пізньому залізному віці і ранньому середньовіччі такі кордони важко відрізнити від оборонних. [Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. М., 1990, - С. 139].

ОКОП, ОКІП, окопу, чол. перев. окіп. 1 - Рів з земляним насипом, валом навколо чого-небудь. 2 - військ. Земляна споруда, що служить укриттям від вогню, вогневою позицією та місцем спостереження за ворогом для одного бійця або підрозділу; шанець.[Словник української мови: в 11 томах. - Том 5, 1974. - С. 675].

РІВ, рову, чол. Довга глибока канава, розмита водою або викопана в землі. [Словник української мови: в 11 томах. - Том 8, 1977. - Стор. 547].

ФОРТЕЦЯ, і, жін. Укріплений пункт з міцними капітальними спорудами, постійним гарнізоном, озброєнням та різними запасами, признач. для тривалої кругової оборони. [Словник української мови: в 11 томах. - Том 10, 1979. - С. 628].

ШАНЦІ, ів, мн. (одн. шанець, нця, чол.). військ. Земляні укріплення у вигляді ровів з насипом; окопи. [Словник української мови: в 11 томах. - Том 11, 1980. - С. 406].

Додаток В

Характеристика укріплених районів Поділля

З 1927 р. починається підготовка, а з 1928 р. – практична робота з будівництва УР на західних кордонах. Загалом в Українській РСР, у ході двох етапів будівництва, було створено 17 УР, які прикривали ділянки державного кордону і важливі в оперативно-стратегічному відношенні напрямки, а також Київський УР, що став надійним захисним рубежем на підступах до столиці. Упродовж першого етапу (1928-1939 рр.) на Поділлі будувались сім укріплених районів: Шепетівсько-Ізяславський, Старокостянтинівський, Проскурівський, Кам'янець-Подільський, Остропільський, Летичівський, Могилів-Подільський–Ямпільський. У цих УР будівництво основних ДФС було закінчено в 1933-1939 рр. (у Кам'янець-Подільському в 1940 р.). Усі вони входять в «лінію Сталіна».

Летичівський УР розташовувався на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку і мав завдання у взаємодії з Остропільським УР на півночі та Могилів-Подільським–Ямпільським УР на півдні не допустити прориву піхоти і танків противника у напрямку Проскурів – Вінниця, прикрити залізничні вузли Жмеринка та Вінниця, Вінницький аеродромний вузол, а також мости через Південний Буг. Він займав по фронту смугу оборони 125 км, у глибину – до 5 км і був одним із найпотужніших УР першого етапу будівництва. Будівництво ДФС Летичівського УР було розпочато навесні 1931 р. і закінчено до кінця 1934 р. За цей час побудовано 343 кулеметні довготривалі вогневі споруди (далі – ДВС): (одноамбразурних – 75, двоамбразурних – 134, трьохамбразурних – 131, чотирьохамбразурних – 3), 11 артилерійських півкапонірів (далі – АПК), 22 командних і спостережних пункти (далі – КП, ПС), 19 вузлів зв'язку, 14 сховищ для особового складу і 3 артилерійських майданчики [182].

Масштаби фортифікацій вражають. Так, один з об'єктів Летичівського УР, що знаходиться на околиці села Волоське (споруда такого типу мала назву «міна»), починається біля самої залізниці вхідним блоком з амбразурами для кулеметів, які могли вести вогонь вздовж колій в обох напрямках. Західна амбразура – для станкового кулемета, а східна – для ручного. Далі йде сорокометрова галерея, в яку виходять п'ять відсіків. В одному з них знаходилась ФВУ з приводом від електродвигуна. У другому розміщався бензоагрегат АЛ-6-12, котрий обертав генератор, а також знаходився аварійний вихід. Два відсіки служили для відпочинку особового складу. В останньому розміщувався склад боєприпасів. Галерея закінчувалась 6-ти метровою шахтою, через яку по скобтрапу можна було потрапити у нижнє відділення двоамбразурної кулеметної ДВС, у якій знаходилось робоче місце телефоніста і радиста. Перед ДВС був встановлений бронедзвін типу ГАУ з п'ятьма оглядовими щілинами. Під час війни ця споруда використовувалась як командний пункт. У середині 30-х років проводились роботи по будівництву казарм, складів, будинків комскладу тощо. Будівництво здійснювало УНР-52 під керівництвом Ю. В. Сабіна, який і став першим комендантом Летичівського УР [191, с. 47–48].

Остропільський УР, розташований на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку, повинен був перекрити п'ятидесятикілометровий проміжок між Новоград-Волинським і Летичівським УР і мав завдання у взаємодії на півночі з Новоград-Волинським УР, на півдні – з Летичівським УР не допустити прориву піхоти та танків противника у напрямку: Тернопіль – Старокостянтинів – Біла Церква. Він був збудований протягом 1938-1939 рр. і займав смугу оборони по фронту до 40 км і у глибину – до 2 км. Остропільський УР мав складатись з трьох окремих вузлів оборони: Бражинецького, Калиновського, Старосинявського, кожен з яких передбачав наявність трьох опорних пунктів. Всього в Остропільському УР споруджувалось 99 ДФС, з яких: КДВС – 22, АПК – 20, КПК – 36, АКПК – 12, КП (ПС) – 9. На їх

озброєнні планувалось мати: гармат казематних 76-мм – 40 шт.; гармат казематних 45-мм – 34 шт.; кулеметів станкових «Максим» – 106 шт.; ручних кулеметів Дегтярьова – 99 шт., але після виходу Червоної Армії на нові кордони об'єкти Остропільського УР були законсервовані [155, с. 195–200].

Шепетівсько-Ізяславський УР, розташований на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку, мав завдання у взаємодії на півночі з Новоград-Волинським УР, на півдні – зі Старокостянтинівським УР не допустити прориву піхоти і танків противника у напрямку Рівне – Шепетівка – Бердичів. Шепетівсько-Ізяславський УР займав по фронту 75 км і у глибину – 3-8 км. Будівництво проводилось у 1938-1939 роках. На його спорудження було витрачено понад 100 мільйонів карбованців за цінами того часу. Враховуючи недостатню кількість інженерних військ та військово-будівельних команд, спорудження велось, у тому числі, і силами мобілізованого цивільного населення. Укріпрайон складався з 6-ти вузлів оборони і окремого вузла оборони «Корчик». Усього в Шепетівсько-Ізяславському УР нараховувалось близько 220 ДФС з яких: АПК – 21, АКПК – 63, КАДВС – 29, КПК – 78, ПС (КП) – 29. У них планувалось встановити: 76 - мм гармат– 44 шт.; 45 - мм протитанкових гармат зі спареним кулеметом «Максим» – 90 шт; станкових кулеметів «Максим» – 156 шт.; ручних кулеметів Дегтярьова – 220 шт.

З виходом Червоної Армії на нові кордони і початком будівництва на них нових УР лінії Молотова будівництво Шепетівсько-Ізяславського УР було зупинено, споруди законсервовано [155, с. 136].

Старокостянтинівський УР, розташований на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку, мав завдання у взаємодії на півночі з Шепетівсько-Ізяславським УР, на півдні – з Проскурівським УР не допустити прориву піхоти та танків противника у напрямку Львів – Старокостянтинів – Біла Церква. Він займав по фронту смугу оборони до 35 км і в глибину – 2,5-3 км. Будувався у 1938-1939 рр. У Старокостянтинівському УР планувалось два вузли оборони: Теофіпольський і Базалійський. Усього в

Старокостянтинівському УР будувалось 90 ДФС, з них: АПК – 19, АКПК – 5, КПК – 58, КП – 8. Озброєння: гармат капонірних 76-мм – 38 шт.; протитанкових гармат капонірних 45-мм – 5 шт.; станкових кулеметів «Максим» – 116 шт.; ручних кулеметів Дегтярьова – 90 шт. [155, с.120–123].

Проскурівський УР, розташований на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку, мав завдання у взаємодії з Старокостянтинівським УР на півночі та Кам'янець-Подільським УР на півдні не допустити прориву піхоти та танків противника у напрямку Тернопіль – Волочиськ – Проскурів. Він займав по фронту смугу оборони до 35 км і у глибину – до 10 км. Будувался у 1938-1939 рр. У Проскурівському УР планувалось два вузли оборони, побудованих на найбільш важливих напрямках місцевості: Волочиський і Лозовський. Звести 38 фортифікаційних споруд, з яких: АПК (АКПК) – 10, КПК – 23, КП (ПС) – 5, озброївши їх капонірними гарматами 76-мм – 20 шт.; станковими кулеметами «Максим» – 46 шт.; ручними кулеметами Дегтярьова – 38 шт. У 1939 р., будівельні роботи у Проскурівському УР були зупинені, а все обладнання і озброєння було направлено на ДВС УР лінії Молотова [155, с. 106–107].

Кам'янець-Подільський УР, розташований на Буковинському напрямку Південно-Західного оперативно-стратегічного напрямку, мав завдання у взаємодії на півночі з Проскурівським УР, на сході – з Могилів-Подільським–Ямпільським УР не допустити прориву піхоти та танків противника у напрямку Чернівці – Кам'янець-Подільський – Проскурів. Займав смугу оборони по фронту до 130 км і у глибину до 7-8 км. Будівництво проводилось у 1938-1940 рр., роботи з монтажу обладнання проводились до червня 1941 р.

Кам'янець-Подільський УР складався з дев'яти вузлів оборони. Шість першої лінії - Вербовський, Збручанський, Жванецький, Бабшинський, Бернівський, Устянський - чудово використовували природні бар'єри рік Дністер і Збруч. Вузли оборони другої лінії - Орининський, Приворотівський і Рудський - забезпечували стійкість оборони шляхом нарощування зусиль на

основних напрямках. На 22 червня 1941 р. у Кам'янець-Подільському УР налічувалось 126 ДВС і 12 КП і ПС з озброєнням: 38 – 76-мм казематних гармат; 67 – 45-мм казематних протитанкових гармат; 147 станкових кулеметів «Максим» і 138 ручних кулеметів Дегтярьова. Вперше у ДВС цього УР були змонтовані 76-мм казематні гармати Л-17. Кам'янець-Подільський УР, єдиний з укріплених районів лінії Сталіна на теренах України, не був знятий з бойового чергування у 1939-40 рр. [155, с. 4–13].

Могилів-Ямпільський УР мав завдання у взаємодії з Летичівським УР на півночі та Рибницьким УР на південному сході забезпечити лівий фланг групи військ Південно-західного фронту; прикрити Вінницю і залізничний вузол Жмеринка від удару з боку Румунії; забезпечити зосередження військ у районі Калинівка, Вінниця, Жмеринка. Протяжність укріпрайону по фронту 190 км. Глибина 2-6 км. Був розділений на два сектори: 1-й на правому фланзі в межах Мур.-Куриловецького, Ново-Ушицького, Яришевського і частково Могилів-Подільського районів; 2-й на лівому фланзі в межах Могилів-Подільського і Ямпільського районів. Особливістю Могилів-Ямпільського УР була відсутність передпілля, так як його передній край проходив вздовж високих берегів Дністра. Будівництво і обладнання УР було повністю завершено до червня 1941р. У Могилів-Ямпільському укріпрайоні було побудовано артилерійських споруд 18 шт., для протитанкових гармат 13 шт., кулеметних 264 шт., командних та підземних споруд 8 шт., а всього 303 споруди [163 – С. 6-75].

Отже, впродовж 1930-1940 рр. на теренах Хмельниччини та Вінниччини було збудовано сім укріплених районів, фортифікаційні споруди яких надійно прикрили ділянку державного кордону на південному крилі Західного оперативно-стратегічного напрямку та західному крилі Південно-Західного оперативно-стратегічного напрямку.

Хоча не все задумане вдалось втілити у життя, значна частина ДФС УР брала участь в оборонних боях 1941 р., їх гарнізони героїчно оборонялись.

Сьогодні, передусім зусиллями к.і.н. М.В.Ковалю відрекогносцировано:

- в Остропільському УР – 92 фортифікаційні споруди; із них збереглась 51, частково зруйновано 25, повністю зруйновано 16;
- у Летичівському УР – 265 фортифікаційних споруд; збереглось 99;
- у Шепетівсько-Ізяславському УР – 220 фортифікаційних споруд; у доброму стані 187, частково зруйновано 33;
- у Старокостянтинівському УР – 44 фортифікації; збереглись 38;
- у Проскурівському УР – 23, всі знаходяться в задовільному стані;
- у Кам'янець-Подільському УР – 138 фортифікаційних споруд; з них: збереглося 26, напівзруйновані 28, зруйновані 84.

Загалом по Україні 758 ДФС УРів знаходяться в задовільному стані, можлива реконструкція ще 242-х.

Сьогодні існує багато пропозицій щодо використання ДФС УР – це і повернення в штат Збройних сил, і створення на їхній базі навчальних полігонів для курсантів військових училищ та учнів старших класів шкіл, туристичних комплексів і туристичних маршрутів тощо.

Однак однозначно можна стверджувати, що ДФС УР необхідно використовувати в навчально-виховному процесі для історико-патріотичного виховання молоді. У ст. 51 Закону України Про вищу освіту читаємо: «...особам, які навчаються, прививати любов до України, виховувати їх в душі українського патріотизму...» Наразі прецедент уже є: київські пошуковці натхненно працюють над дослідженням Київського УР і окремі його ДФС вже включили в Пояс бойової слави міста-героя Києва й організували громадський музей просто неба «Київський укріпрайон (УР-1)».

Додаток Г

Могилів - Ямпільський укріпрайон

Могилів-Ямпільський укріплений район мав завдання забезпечити лівий фланг групи військ, що діють на польській ділянці Південно-західного фронту; прикрити Вінницю і залізничний вузол Жмеринка від удару з боку Румунії; забезпечити зосередження військ у районі Калинівка, Вінниця, Жмеринка.

Передній край головної оборонної смуги починається в 1 км на захід від села Грушка і тягнеться річкою Дністер, повторюючи всі її вигини, через населені пункти Велика Кісниця, Цекинівка, Ямпіль, Яруга, Садківці, Могилів-Подільський, Серебря, Кременне, Козлов, Липчани до гирла річки Жван. Далі - йде по лівому березі річки Жван до міста Муровані Курилівці. На північ від міста він повертає на північний схід і закінчується в лісі в 1 км на північний захід від села Морозівка. Протяжність укріпрайону по фронту 190 км. Глибина за напрямками: Могилів-Подільський - 6 км., Ямпіль - 5 км., Муровані Курилівці - 3,5 км., в інших напрямках 2 - 3 км. Середня щільність споруд укріпрайону становила 1,5 ДФС на кілометр фронту. Середня щільність вогню кулеметних споруд УР-у 1 - 1,5 кулі на 1 погонний метр.

Тилова оборонна смуга проходила майже паралельно Дністру в 2-10 км від переднього краю головної оборонної смуги і складалася з двох секторів. Один з них посилював Могилів-Подільський напрямок. Він починався на схід від села Бернашівка і проходив через села Ханьківці, Яришів, Юрківці, Карпівку до села Шлишківці. Другий – посилював Ямпільський напрямок і починався в селі Миронівка, проходив через село Русава і закінчувався на південний захід від села Качківка. Дорога Велика Кісниця - Вапнярка була додатково прикрита кількома вогневими точками. Тилова оборонна смуга складалася з груп кулеметних вогневих точок і окремих кулеметних ДОТів, що прикривали дороги і ділянки на відкритій місцевості, з великими проміжками між ними. У мобілізаційний період в проміжках планувалося будувати польові укріплення.

На захід від села Рудьківці берегом річки Калюс для прикриття бродів був побудований окремий ротний опорний пункт, що включав 7 споруд.

Особливістю УР була відсутність передпілля. Передній край в основному проходив лівим берегом річки Дністер з її крутими берегами і був недоступний для танків. На правому фланзі планувалося створити передпілля з переднім краєм по річці Калюс далі передній край мав проходити через села Ставчани, Любомирівка, Бахтин і змикатися з предпіллям Летичівського УР-у.

Сусід праворуч – Летичівський укріпрайон (УР № 3). Починався біля станції Обухів і тягнувся вздовж річки Лядова до міста Бар, далі через села Галузинці і Волоське до станції Деражня. Звідси правобережжям річок Вовк і Південний Буг і закінчувався на схід від міста Хмільник. Проміжок між УР-ами шириною в 9 км, що виводив у тили укріпрайонів на Жмеринку - Вапнярку і доступний для всіх родів військ, прострілювався перехресним вогнем з артилерійських напівкапонірів Летичівського УР-у (північний захід від села Лісове) і Могилів-Ямпільського УР-у (ліс на захід від села Морозівка). У мобілізаційний період тут планувалося зводити польові укріплення.

Сусід зліва – Рибницький укріпрайон (УР № 80). Він починається в селі Грушка і тягнеться річкою Дністер до гирла річки Ягорлик в 10 км на північ від міста Дубосари. Окремий ротний опорний пункт на правому фланзі УР-у в селі Грушка мав вогневий зв'язок з лівофланговими спорудами Могилів-Ямпільського укріпрайону.

У Могилів-Ямпільському укріпрайоні було побудовано 18 артилерійських напівкапонірів і 279 ДОТ, включаючи оголовки мін, тобто 297 вогневих споруд.

Німці, після заняття лінії УР-ів, докладно вивчили і описали кожен з них. Їх цифри відрізняються від наведених вище: артилерійських споруд 18 діючих, для протитанкових гармат 13 діючих, кулеметних 264 діючих, командних та підземних споруд 8 діючих, а всього 303 споруди.

У 1936 - 1937 рр. розроблялися плани будівництва другої черги УР-у, але

вони так і не були здійснені. Обмежилися тільки його посиленням 3-ма артилерійськими напівкапонірами нової конструкції. Один з них побудували біля гирла річки Мурафа в 4 км на південний захід від Ямполья. Другий – на березі Дністра поблизу західної околиці села Серебря. Будівництво третього двічі переносилося, в результаті він так і не був побудований. На відміну від Летичівських напівкапонірів обидва МЯУР-и до червня 1941 р були побудовані, озброєні і мали внутрішнє обладнання.

Місцевість за лінією Могилів-Ямпільського УР-у являла собою горбисту рівнину, розчленовану глибокими річковими долинами і балками з невеликими лісовими масивами, і була доступна для танків і великих мас піхоти.

Переважає більшість вогневих споруд у Могилів-Ямпільському укріпленому районі припадає на 3-амбразурні одноповерхові кулеметні доти типів М1, М2 і М3. Ці споруди представляють собою напівзаглиблені залізобетонні споруди, що мають форму неправильного багатогранника (до 5 граней) від 7 до 11 м в поперечнику.

Усі споруди мають суцільний бетонний фундамент завтовшки 40 -50 см., для забезпечення вогневої точки від розривів важких снарядів і авіабомб, які можуть проникнути глибоко в ґрунт поблизу споруди.

У споруду веде Г-подібний коридор – «глухий кут» (вогневі точки типу М2 і М3) або П-подібний – «сквозник» (вогневі точки типу М1). Входи «сквозника» мають ширину 80 см і 50 см. Біля входу прибудовувалася крита бетонна протиосколкова галерея для захисту фільтрової ями. З неї є виходи в хід сполучення і по скобтрапу через люк на дах споруди, останній міг служити аварійним виходом або виходом для спостерігача. У багатьох об'єктах ще одна галерея – лаз, висотою не більше 0,6 м – веде з першої галереї до підлогової стіни. По ній можна підібратися до амбразур під час обстрілу для їх очищення від завалів ґрунту або уламків маскування при близьких розривах. Для додаткового захисту галерея обсіпалася ґрунтом.

Додаток Д

Летичівський укріпрайон

Перед Летичівським укріпленим районом було поставлене завдання: забезпечити прикриття лівого флангу групи військ, що діяли на польській ділянці Південно-західного фронту; прикрити Вінницю і залізничний вузол Жмеринка від удару з боку Тернополя; забезпечити зосередження військ у районі Калинівка, Вінниця, Жмеринка.

Укріпрайон зводився на відстані 85-100 км від кордону з Польщею, мав протяжність по фронту 122 км і включав 23 батальйонних райони оборони. Місцевість, на якій будувався Летичівський УР, представляла собою горбисту рівнину з абсолютними висотами 300-350 м, розчленовану річковими долинами і балками, схили яких порізані численними вимоїнами і ярами завширшки 2-30 м і глибиною до 28 м. Вершини пагорбів плоскі, схили пологі і середньої крутизни. Ліси, переважно листяні (дуб, граб, береза, ясен, клен), поширені у вигляді окремих, часом великих масивів, особливо на північній ділянці, що сприяє маскуванню військ. Висота дерев 8-25 м, товщина стовбурів 0,09 - 0,40 м, відстань між деревами 2-6 м. Підлісок чагарниковий заввишки до 2 м. Поблизу населених пунктів значні площі займають сади (в центрі і на півдні). Перед переднім краєм головної смуги оборони всі дерева вирубувалися на глибину до 400 м.

Передній край головної оборонної смуги проходив по лінії станція Обухів – Верхівка – Ялтушків – озеро Шершні (на захід від міста Бар) – Галузинці - східніше Деражні – Летичів – Новокостянтинів – Хмільник – Голодьки. Її глибина за напрямками: Ямпіль, Старокостянтинів, Хмільник – 3 км, Ярмолинці, Вовковинці, Жмеринка – 4 км, Проскурів (Хмельницький), Летичів – 4 км, Проскурів, Деражня – 3-5 км, Слобковці, Ялтушків, Бар – 4 - 5 км, Кам'янець-Подільський, Копайгород – 1,5 км (рис. Д.1).

Правий фланг позиції проходив правим берегом річки Південний Буг. На цій ділянці ширина річки 22 - 80 м при глибині 1,2 - 2 м і швидкості течії

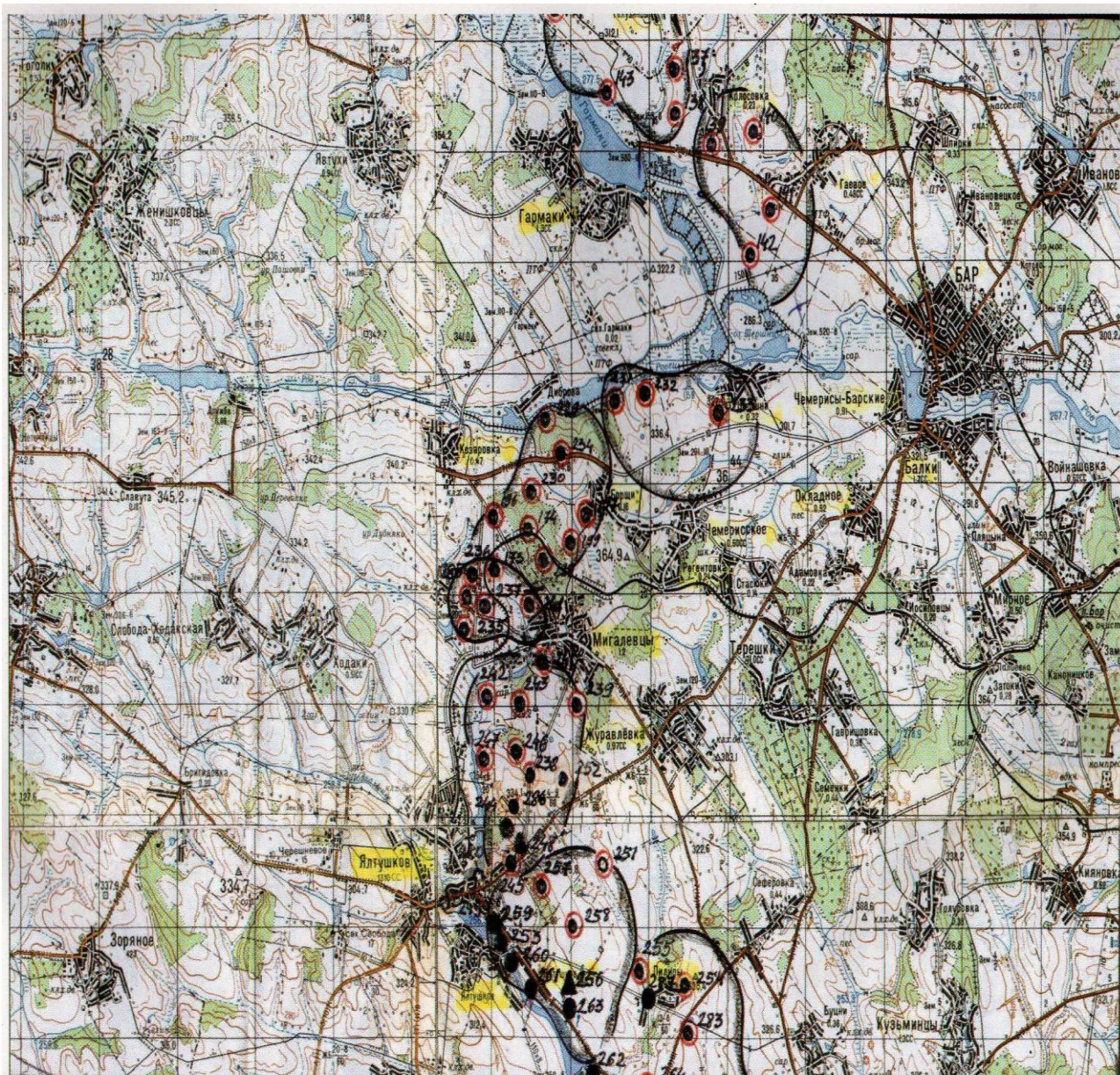

Рис. Д.1 Розташування ДФС Летичівського УР. За [192].

0,1 м/с. Береги обривисті висотою від 2 до 10 м. Складені суглинистими і супіщаними ґрунтами з виходами граніту. Заплава відкрита лугова.

Північний фас центральної ділянки позиції (Летичів – Деражня) спирається на долину річки Вовк. Вона має ширину 10 - 35 м. При глибині до 1,5 м. Береги покаті, на окремих ділянках обривисті, висотою не більше 5 м. Заплава відкрита лугова, у деяких місцях заболочена. Для посилення загороджень перед переднім краєм головної оборонної смуги на р. Вовк було створено 8 штучних водосховищ. У центрі позиції (Деражня – південніше

Галузинці) місцевість горбиста відкрита. Як природні перешкоди тут частково використовується полотно залізниці (проходить по насипу і у виїмці) і долини численних струмків. На цій ділянці глибина УР найбільша. На самому лівому фланзі центральної ділянки (південніше Галузинці – оз. Шершні) позиції спираються на злиття річок Рівець і Рів, а також озера Гармаки і Шершні. Ширина річок не перевищує 8 м при глибині до 1 м. Заплави річок на цій ділянці і береги озер сильно заболочені.

Лівий фланг позиції в основному спирається на долину річки Лядова. Вона має ширину 1 - 5 м. і глибину 0,5 - 1 м. Береги покаті, на окремих ділянках обривисті з висотою до 7 м. Заплава відкрита лугова, в багатьох місцях заболочена. Для посилення загороджень перед переднім краєм головної оборонної смуги на р. Лядова було створено 7 водосховищ. Для поліпшення харчування будівельників УР-у в них розводили рибу. Для риболовлі частина цих водосховищ використовується і в наші дні.

Вогневі споруди в УР-і розміщувалися в 2 - 3 лінії і тільки на ділянці Деражня – Галузинці в 4 лінії. Тилова оборонна смуга проходила лінією Малаковщина – Кальна – Новий Майдан – Кориченці – Колосовка і складалася з однієї лінії кулеметних дотів.

Відсічна позиція, фронтом на північний захід, проходила узліссям від с. Новий Майдан до залізниці на схід від с. Гута.

Передній край смуги забезпечення мав проходити через населені пункти Голосків, Гатне, Зяньківці, Дашківці, Говори, Заміхів, Бахтин. Глибина смуги від 8 до 15 км.

В укріпрайоні побудували 343 кулеметних доти (одноамбразурних – 75, двоамбразурних – 134, трьохамбразурних – 131, чотирьохамбразурних – 3), 11 артилерійських напівкапонірів (5 з них побудовано в 1938 - 1939 рр.), 22 командних та спостережних пункти (КСП), 19 вузлів зв'язку, 14 притулків і 3 артилерійські майданчики.

Педантичні німці, після зайняття ліній УР-ів, скрупульозно вивчили і

описали кожен з них. Їх цифри відрізняються від наведених вище: артилерійських споруд 22 діючих і 53 недобудованих для протитанкових гармат 9 недобудованих, кулеметних 336 діючих і 23 недобудованих, командних і підземних споруд 36 діючих, а всього 394 діючих і 85 недобудованих. У це число, швидше за все, включені об'єкти Остропольського укріпрайону, всього 89 споруд. Саме на них і припадає основна маса недобудованих об'єктів.

Командний пункт Летичівського УР будувався на околиці Вінниці в скелі на березі Південного Бугу (рис. Д.2).

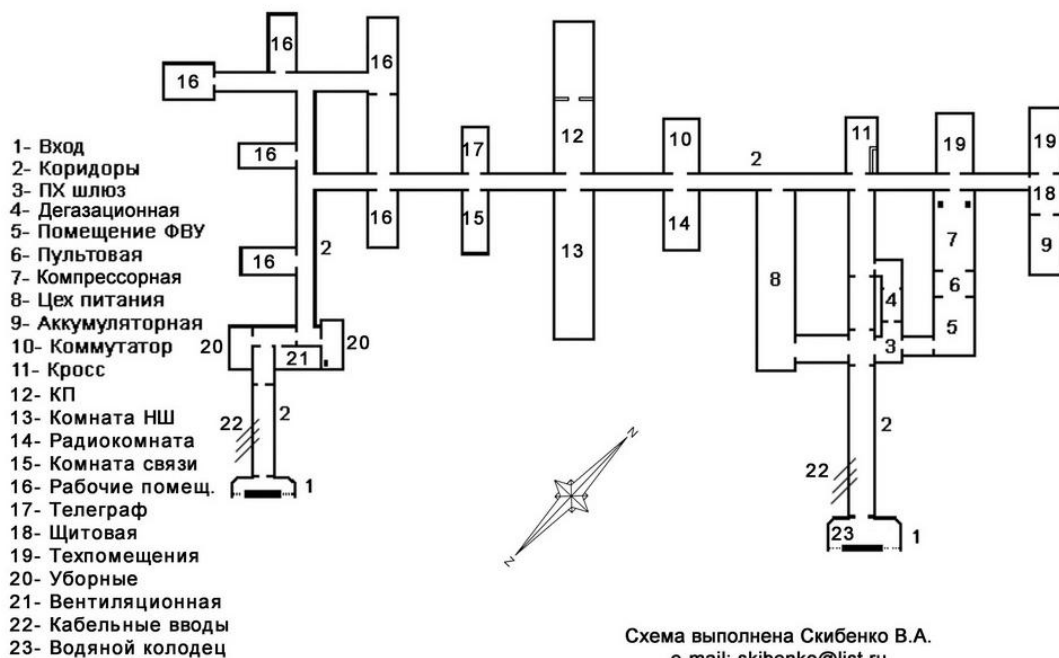

Рис. Д.2 КП Летичівського Ура «КП Ворошилова»
(КП ПдЗх фронту, КП Пд. Фронту, КП 2 корпусу ВВС СРСР,
ЗКП 24 ВА РВК СРСР)

Швидкий прогрес в області військової техніки і тактики, а також досвід експлуатації УР-ів вже до другої половини 1936 поставили Генеральний штаб і інженерне управління РККА перед необхідністю посилення і реконструкції укріпрайонів. На 1937 - 1938 рр. розроблялися плани будівництва другої черги УР-у, при цьому значну частину робіт планували виконати у 1938 р. Але далі планів справа не пішла, оскільки було прийнято рішення будувати нові укріпрайони. Обмежилися лише його посиленням 5 артилерійськими

напівкапонірами, реконструкцією старих споруд і дрібним удосконаленням обладнання.

Середня щільність споруд УР-у - 2,9 ДФС на кілометр фронту, що було одним з кращих показників для радянських УР-ів першого періоду побудови. Щільність кулеметного вогню: на правому фланзі 1 - 1,2 кулі/м погонний, у центрі – 1,8 - 2,3 кулі/м погонний і на лівому фланзі - 0,9 -1 куля/м погонний. Щільність артилерії – 1 капонірна гармата на 6,5 км фронту. Яружно-балковий рельєф і заболочені заплави річок є вагомою перешкодою при пересуванні військ поза дорогами.

Мережа доріг у смузі укріпрайону була розвинена добре: було дві залізничні лінії Вінниця – Жмеринка – ст. Бар – ст. Обухів – Могилів-Подільський та Вінниця – Жмеринка – Вовковинці – Деражня – Проскурів (Хмельницький). Радіальні мощені дороги: Хмільник – Вінниця, Летичів – Вінниця, Ялтушків – Бар – Вінниця. На окремих ділянках мощені дороги потребували ремонту. Будувалися поліпшена ґрунтова дорога Деражня – Вовковинці – Лука-Барська, рокади Копайгород – Бар – Вовковинці – Летичів та Бар – Лука-Барська – Багринівці – Хмільник. Крім того, на відстані від 2 до 30 км від переднього краю УР-у, в його тилах, зводилася знаменита Сталінка, яка також могла служити для маневру військ уздовж лінії укріпрайону. Всі інші дороги ґрунтові. Поліпшених ґрунтових доріг не було, а неполіпшені знаходилися в незадовільному стані. Влітку, в суху пору, вони сильно пилили, а після дощів «розкисали» і ставали важкопрохідними для транспорту і військ.

Штаб Летичівського укріпрайону розміщувався в центрі Жмеринки у великій триповерховій будівлі.

Список об'єктів Летичівського УР-у, знайдених і описаних до 2007р. включає, переважно, 2 - 3 – амбразурні ДВСи, 22 КСП, 26 макетів, 6 вузлів зв'язку, 9 сховищ, 13 засипаних підземних споруд, а також 1 міну (КП Ворошилова). Всього УР налічує 406 споруд.

Белігеративні ландшафти в структурі сучасних ландшафтів Поділля

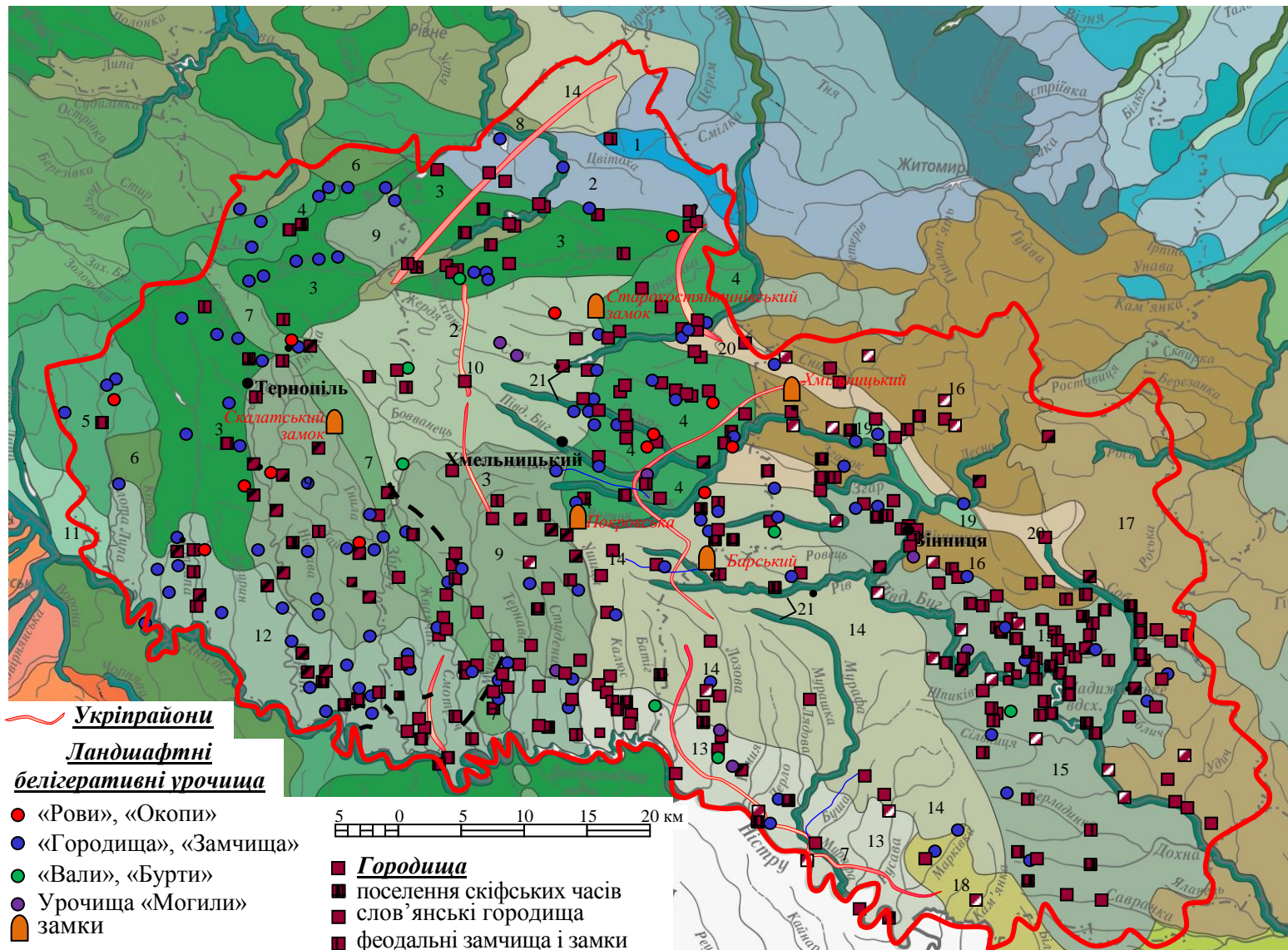

Рис. Е.1 Белігеративні ландшафти в структурі сучасних ландшафтів Поділля

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

РІВНИННІ ЛАНДШАФТИ

ХВОЙНО-ШИРОКОЛИСТЯНО-ЛІСОВІ ЛАНДШАФТИ

Височини і низовини з малопотужними антропогеновим покривом на крейдових покладах

- 1 Моренно-зандрові низовини, плоскі і слабохвилясті, з дерново-підзолистими оглеєними ґрунтами, переважно під грабовими суборами
- 2 Алювіально-зандрові низовини, плоско-хвилясті, з дерново-підзолистими ґрунтами, з низинними болотами під борами та суборами

ШИРОКОЛИСТЯНО-ЛІСОВІ ЛАНДШАФТИ

Височини і низовини з антропогеновим покривом на палеозойських, крейдових та неогенових відкладах

- 3 Алювіально-зандрові низовини, плоско-хвилясті, з дерново-підзолистими ґрунтами, з низинними болотами під борами та суборами
- 4 Структурно-денудаційні височини, сильно розчленовані, з сірими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами, з грабовими і буковими дібровами
- 5 Ерозійно-денудаційні височини з сірими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами, з грабовими і буковими дібровами
- 6 Акумулятивно-денудаційні височини, закарстовані, з сірими та темно-сірими опідзоленими ґрунтами та чорноземами опідзоленими, з острівними буковими лісами
- 7 Товтрові височини, пас мово-горбисті, закарстовані, складені рифтовими вапняками, з сірими опідзоленими ґрунтами та чорноземами карбонатними, з грабовими дібровами
- 8 Лесові височини денудаційні, хвилясті, з чорноземами типовими малогумусними та чорноземами опідзоленими, з дібровами
- 9 Лесові височини, хвилясті та плоскі, з широкими пологосхилувими річковими долинами, розчленовані ярами, балками, врізаними до крейдових відкладів, з потужними малогумусними і опідзоленими чорноземами, з острівцями грудових лісів
- 10 Лесові височини, останцеві-горбисті, глибоко розчленовані річковими долинами, балками та ярами, врізаними до крейдових відкладів, з потужними малогумусними і опідзоленими чорноземами, під дібровами
- 11 Високі дністровські тераси, з чорноземами опідзоленими та темно-сірими опідзоленими ґрунтами, острівними дібровами
- 12 Високі дністровські тераси, розчленовані долинами, врізаними в палеозойські породи, з сірими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами, чорноземами глибокими, грабовими дібровами

ЛІСОСТЕПОВІ ЛАНДШАФТИ

Височини з антропогеновим покривом на докембрійських та палеозойських породах, перекритих палеоген-неогеновими відкладами

- 13 Високі дністровські тераси, розчленовані долинами, врізаними до кристалічних порід, з сірими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами, острівними дубово-грабовими дібровами
- 14 Лесові височини з глибокими долинами, врізаними в палеозойські відклади, з сірими опідзоленими ґрунтами, острівними дубово-грабовими дібровами

- 15 Лесові височини, розчленовані ярами та балками, врізаними до кристалічних порід, із сірими та темно-сірими опідзоленими ґрунтами, з грабовими дібровами
- 16 Лесові денудаційні височини, з чорноземами типовими мало гумусними, сірими опідзоленими ґрунтами, з дубово-грабовими дібровами, лучними степами
- 17 Лесові височини, сильно розчленовані ярами та балками, врізаними в кристалічні породи, з чорноземами типовими малогумусними та опідзоленими, з грабовими дібровами
- 18 Лесові височини, розчленовані річковими долинами, врізаними до кристалічних порід, з чорноземами типовими середньогумусними, з грабовими дібровами

*Височини з потужним антропогеновим покривом
на палеоген-неогенових відкладах*

- 19 Лесові височини, розчленовані ярами та балками, з сірими опідзоленими ґрунтами, з грабовими дібровами

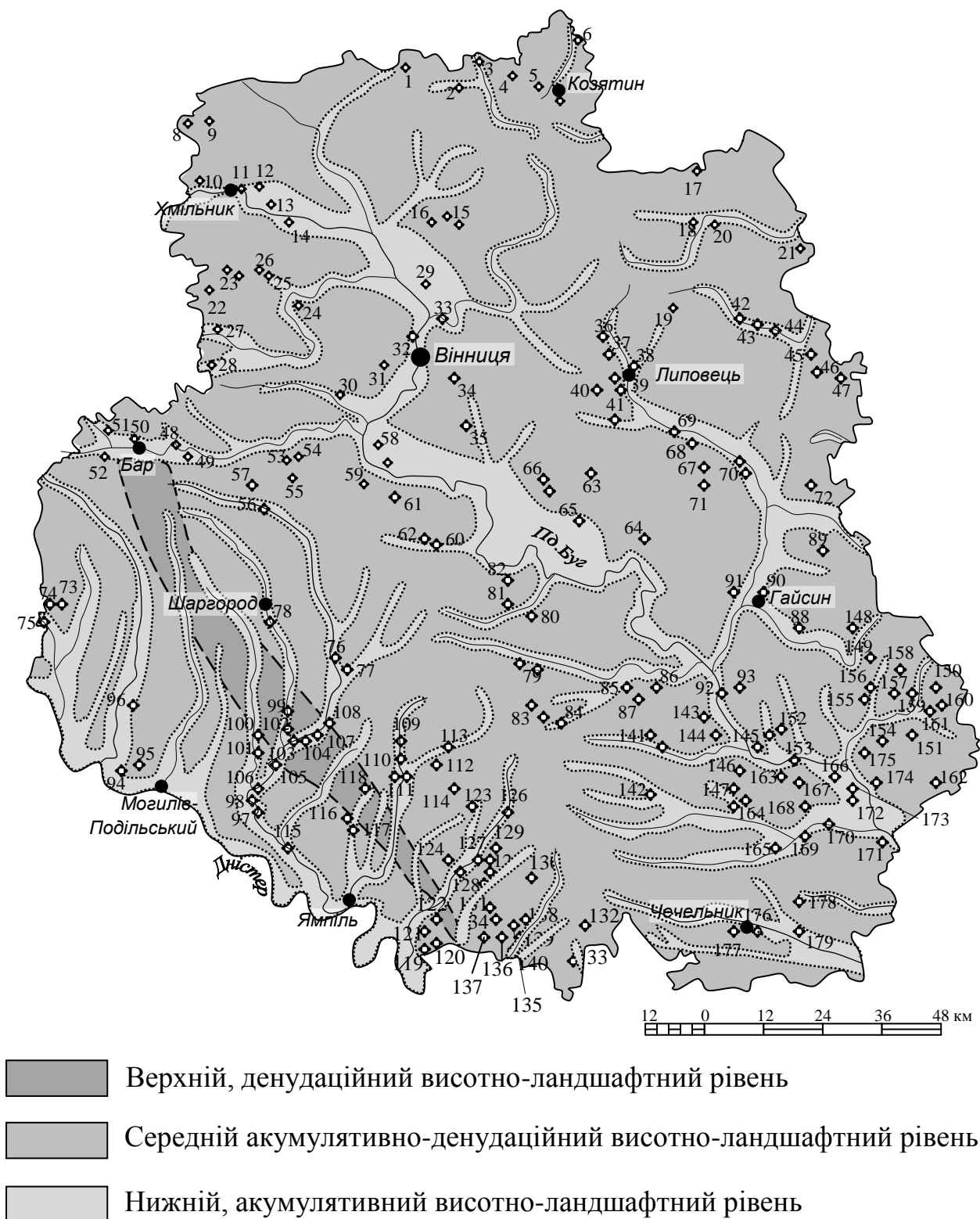
*Низовини і височини з потужним антропогеновим покривом
на палеогенових відкладах*

- 20 Лесові низовини, терасові, слабодреновані, з давньоозерними зниженнями, з комплексом ґрунтів – чорноземів мало гумусних опідзолених, чорноземно-лучних солонцюватих та лучно-солончакових

ЗАПЛАВНІ ЛАНДШАФТИ РІВНИН

- 21 Лісові, лучні остепнені та солонцюваті заплави

Додаток Ж

Розподіл курганів на висотно-ландшафтних рівнях
Вінницької областіРис. Ж.1 Розподіл курганів на висотно-ландшафтних рівнях
Вінницької області

Таблиця Ж.1

Перелік курганів Вінницької області відповідно до
висотно-ландшафтних рівнів

№	Населений пункт, поблизу якого знаходиться курган	Адміністративний район	Кількість курганів	Тип місцевостей
1	Тернівка – Листопадівка	Козятинський	1	плакорний
2	Вовчинець		2	схиловий
3	Жежелів		2	плакорний
4	Глухівці (поблизу)		2	плакорний
5	Пиковець – Сигнал		1	плакорний
6	Селище		2	плакорний
7	Козятин – Махаринці		2	плакорний
8	Терешпіль	Хмільницький	2	плакорний
9	Сулківка		2	плакорний
10	Крупин		2	заплавний
11	Хмільник		1	заплавний
12	Будків		1	заплавний
13	Широка Гребля		2	надз. терасовий
14	Курилівка		1	заплавний
15	Калинівка-Кордилівка	Калинівський	5	надз. терасовий
16	Писарівка (поблизу)		4	надз. терасовий
17	Старостинці	Погребищенський	1	плакорний
18	Погребище		2	плакорний
19	Паріївка		1	плакорний
20	Погребище		5	плакорний
21	Збаржевка - Довгалівка		2	плакорний
22	Дяківці	Літинський	2	заплавний (р.Хвоса)
23	Кусиківці – Івча		4	надз. терасовий
24	Городище		1	надз. терасовий
25	Івча		1	надз. терасовий
26	Трибухи		1	надз. терасовий
27	Гончарівка – Багринівці		4	надз. терасовий
28	Вінниківці		3	надз. терасовий
29	Дорожне	Вінницький	2	надз. терасовий
30	Пултівці – Широка Гребля		6	надз. терасовий
31	Вінниця – Якушинці		4	надз. терасовий
32	Стрижавка		3	плакорний
33	Стрижавка		1	заплавний
34	Щітки –Гавришівка		2	плакорний
35	Цвіжин		2	плакорний
36	Зозів	Липовецький	2	надз. терасовий
37	Славна		1	заплавний
38	Липовець		1	заплавний
39	Липовець		3	надз. терасовий
40	Струминка-Гордіївка		5	плакорний
41	Пісочин		2	плакорний
42	Вербівка	Оратівський	1	заплавний

Продовження таблиці Ж.1

43	Скала		1	заплавний
44	Кам'яногірка		1	заплавний
45	Новоживотів		2	плакорний
46	Животівка		2	плакорний
47	Юшківці-Березівка		2	плакорний
48	Мельники	Барський	1	заплавний
49	Маньківці		2	надз. терасовий
50	Околиці м.Бар		4	надз. терасовий
51	Колосівка – Гармаки		2	надз. терасовий
52	Шершни		3	надз. терасовий
53	Леляки	Жмеринський	2	плакорний
54	Браїлів (поблизу)		4	плакорний
55	Жмеринка		2	плакорний
56	Слобода Носковецька		1	заплавний
57	Олександрівка		2	плакорний
58	Гнівіль	Тиврівський	4	надз. терасовий
59	Маянов		2	плакорний
60	Рахни Польові		5	плакорний
61	Майдан		3	плакорний
62	Пирогов		1	плакорний
63	Сподахи-Межигірка	Немирівський	2	плакорний
64	Райгород		1	плакорний
65	Данилки		4	надз. терасовий
66	Немирів		3	плакорний
67	Василівка	Іллінецький	1	плакорний
68	Паріївка		3	надз. терасовий
69	Іллінці		1	надз. терасовий
70	Кальник		14	надз. терасовий
71	Пархомівна		2	плакорний
72	Дашів-Росоховата		1	плакорний
73	Петримани	Муровано-Куриловецький	1	заплавний
74	Свидова		3	плакорний
75	Любомирівна		1	заплавний
76	Хоменки	Шаргородський	1	заплавний
77	Джури		1	заплавний
78	Тараново		1	заплавний
79	Тульчин	Тульчинський	8	плакорний
80	Тарасівка		1	схиловий
81	Петрашівка-Бортники		3	плакорний
82	Печора		2	плакорний
83	Суворівське		5+2	заплавний + плакорний
84	Дранка		1	заплавний
85	Клебань		2	надз. терасовий
86	Білоусівка		2	надз. терасовий
87	Клебань-Богданівка		2	плакорний
88	Кущинці-Барсуки	Гайсинський	1	надз. терасовий
89	Гранів		1	надз. терасовий
90	Гайсин		3	надз. терасовий
91	Кунка		1	плакорний
92	Губник		4	надз. терасовий

Продовження таблиці Ж.1

93	Зелений Клин		2	заплавний
94	Кремінне	Могилів-Подільський	2	надз. терасовий
95	Яришів		2	надз. терасовий
96	Жеребилівка		2	надз. терасовий
97	Грушка		1	заплавний
98	Садки		1	заплавний
99	Березівка	Чернівецький	1	заплавний
100	Шендерівка		1	заплавний
101	Гонтівка		2	заплавний
102	Лужок		1	заплавний
103	Чернівці		1	заплавний
104	Мазурівка		1	заплавний
105	Абрамовська Долина		1	заплавний
106	Вила Ярузькі		1	заплавний
107	Саїнка		1	заплавний
108	Володівці		1	заплавний
109	Пеньківка	Томашпільський	1	заплавний
110	Антонівка		1	заплавний
111	Вили		1+1	заплавний + надз. терасовий
112	Томашпіль		8	схилловий
113	Липівка		1	заплавний
114	ст.Томашпіль		1	плакорний
115	Буша	Ямпільський	1	заплавний
116	Вітрівка		1	заплавний
117	Дзигівка		3	надз. терасовий
118	Безводне-Вітрівка		1	товтровий
119	р.Марківка-р.Ольшанка		6	надз. терасовий
120	р.Ольшанка		3	надз. терасовий
121	Придністрянське		1	надз. терасовий
122	Должок		1	надз. терасовий
123	Дахталія	Крижопільський	2	плакорний
124	Вербецьке-Вербка		1	плакорний
125	Межиріччя р.Марківки і р.Гарячківки		10	плакорний
126	Висока Гребля		1	заплавний
127	Долинка		1	заплавний
128	Вербка		1	заплавний
129	Джугафра		3	плакорний
130	Горячківка		2	плакорний
131	Ольшанка		4	плакорний
132	Дрохвичі	Піщанський	2	плакорний
133	Студена		2	плакорний
134	Калинівка		3	плакорний
135	Дмитрашківка		4	плакорний
136	Трибусівка		1	плакорний
137	Верхня Слобідка		5	плакорний
138	Файгород-Дмитрашківка		2	плакорний
139	Кукули		11	плакорний
140	Болган		3	плакорний
141	Демківка	Тростянецький	4	плакорний

Продовження таблиці Ж.1

142	Верхівка		4	плакорний
143	Митківка		4	надз. терасовий
144	Гордіївна		2	надз. терасовий
145	Глибочок		5	надз. терасовий
146	Тростянчик		2	плакорний
147	Демидівка		5	плакорний
148	Цвіліхівка	Теплицький	2	плакорний
149	Теплик-Марківка		4	плакорний
150	Росоша		7	плакорний
151	Костюківка (поблизу)		1	плакорний
152	Поборка		2+3	плакорний+ надз. терасовий
153	Петрашівка		3	надз. терасовий
154	Ленінка		3	плакорний
155	Червона Долина		4	плакорний
156	Бджільна		2	плакорний
157	Бджільна-Веселівка		2	плакорний
158	Теплик		2	плакорний
159	Веселівка		2	плакорний
160	Червоний Кут		4	плакорний
161	Костюківка		4	плакорний
162	Кавкули	Бершадський	9	плакорний
163	Сумівка		6	надз. терасовий
164	Баланівка		6	плакорний
165	Бирлівка		2	надз. терасовий
166	Маньківк		2	надз. терасовий
167	Сумівка		2	плакорний
168	Війтівка		2	плакорний
169	Бершадь		1	заплавний
170	Кириївка		1	заплавний
171	Жданого		2	надз. терасовий
172	Березки Бершадькі		4	надз. терасовий
173	Шумилово		2	надз. терасовий
174	Чернятка-Джулінка		1	надз. терасовий
175	Хмарівка		1	надз. терасовий
176	Тартак	Чечельницький	2	плакорний
177	Чечельник		2	плакорний
178	Рогізка		2	плакорний
179	Ольгополь		2	надз. терасовий

Додаток 3

Червоногородський замок

Червоноград – місто, якого вже немає на карті. Розташоване воно неподалік від села Нирків, біля річки Джурин. На північний захід в 12 км від селища Товсте, та на схід в 7 км. від річки Дністер, у руслі річки Джурин (лівої притоки Дністра) в розлогій долині знаходиться урочище Червоне (так іменують тепер місцевість між селами Нирків і Нагіряни(Нагоряни)). На високому горбі стоять дві башти – руїни колишнього Червоногородського замку (Рис. 3.1).

Рис. 3.1 Просторове розташування Червоноградського замку (аерофотознімок)

Тепер зі споруд стародавнього міста збереглися залишки Червоноградського замку XVII століття і католицького костьолу XVIII століття. На пагорбі біля замку знаходиться старе кладовище з каплицею, в якій були поховані останки сім'ї Понінських (Рис. 3.2).

У письмових джерелах Червоногород згадується ще в IX столітті, (його ототожнюють із загадковим містом Червен) як резиденція руських князів. Від назви цього міста землі сучасних Волині, Східної Галичини і Західного Поділля ще в княжі часи отримали назву – Червона Русь. Назва міста пов'язана з домінуючим довкола червоним кольором схилів каньйону, що сформовані червоними пісковиками. Тут був дерев'яний замок, в якому відпочивали і розважалися полюванням князі Галицько – Волинської землі та інших околиць

Рис. 3.2 Червоноградський замок та його околиці

Київської Русі. Скориставшись чварами між нащадками Данила Галицького у 1241 р його зруйнували монголо-татари.

Перші достовірні відомості про Черлений Городок (Червоний Замок) трапляються у литовсько-руських літописах XIV ст. 1351 р. (лат. – *Castrum Rubrum*), було згадане в знаменитій «Хронике Быховца» в числі міст, захоплених литовським князем Ольгердом (близько 1296 - 1377): «И в то время княжил на Литве и в Руси великий князь Ольгерд, и князь Федор Подольский, овладев Подольской землей, не хотел быть вместе с Подольской землей послушным великому князю Ольгерду. И князь великий Ольгерд пошел со всеми силами литовскими на Подолию, и, то услышав, князь Федор Кориатович убежал из Подольской земли к венграм, а в городах посадил молдаван. И князь великий Ольгерд пришел прежде всего к Брацлаву, и, заняв Брацлав, пришел к Сокольцу, и, забрав Соколец, пришел к Каменцу ночью, и Каменец взял. А

затем Смотрич и Скалу, и Черлений город занял, и все города забрал, и воеводу князя Федора по имени Нестан, который в тех городах был, захватил, и по всем городам князь великий Ольгерд посадил своих старост. И дал тогда князь великий Ольгерд от себя держать Каменец-Подольский Гаштольд Гаштольдовичу; и во всех тех городах своих старост посадил, и отошел восвояси» [275].

У 1362 році Землі Південно-Західної Русі, розташовані по Дністру, перейшли до рук великокнязівського роду Коріатовичів. Вони зробили Червоногород столицею своїх володінь. У часи середньовіччя місто славилося на Поділлія нарівні з Камянцем і Скалою. Тут був за часів Каріатовичів дерев'яний замок.

У XV столітті Червоноград переходить у володіння Польщі. В 1430 році Червоногород став власністю польського магната, каменецького старости Теофіла Язловецького. Місто активно розвивалося з 1434 року місто було столицею Червоногородського повіту, Подільського воєводства, тобто західного Поділлія, що сягало від річки Стрипи по річку Збруч. Цей статус протримався за Червоногородом до 1867 року (у цьому році повітовим стало місто Заліщики) і у 1448 році отримує Магдебурзьке право. Протягом XV – XVI ст. Червоногородом володіли князі Язловецькі, Бучацькі й Даниловичі.

Розташований на стрімкому пагорбі, посеред глибокої котловини, оточений майже замкнутою петлею р. Джурин, замок мав надійний природний захист, однак наявні дерев'яні укріплення не відповідали фортифікаційним вимогам того часу.

На початку XVII століття у 1615 р. львівський каштелян Микола Данилович, власник багатьох міст, в тому числі і Чигирин, отримує у власність Червоноград. Замість дерев'яного замку зводить мурований із місцевого червоного пісковика. Замок був в плані чотирикутним, з високими оборонними мурами і чотирма баштами на кутах. Ворота були облаштовані у п'ятій (Надвратній) вежі в одній із стін замку. Іззовні кам'яні укріплення були

захищені ровом і земляним валом. Він хоч і знаходився не на узвишші, а вглибині зеленого кратера, утвореного меандром річки Джурин, проте мав вигідне розташування на правому березі річки на 20-метровому пагорбі. Він залишався практично недосяжним для ворога до появи важкої артилерії.

В цей же час поруч будується домініканський костел. На території замку засновано домініканський монастир, який був зруйнований разом з містом волохами.

Після руйнівного походу козаків у 1648 році, влітку 1672 році замкові стіни побачили війська турецького *султана Магомета IV*. Щоб захопити місто, турки попередньо підірвали скелю на правому березі Джурина і спрямували річку у нове русло, тим самим осушивши підходи до замку. Під час штурму турки пошкодили 3 башти замку і частину стін. У 1672-1699 рр. за умовами Бучацького мирного договору Поділля перебувало під владою Османській імперії. За часів турецького ярма з 1672 р місто переживає 11-річний період занепаду. Замок, втративши стратегічне значення перебував у руїнах понад століття і за призначенням він вже ніколи не використовувався, а від колишньої могутньої столиці Подільського воєводства залишилося лише невелике поселення.

З кінця 17 – до початку 18 ст., близько 150 р, замок перебував у напівзруйнованому стані. Капітальні ремонтно-відновлювальні роботи на замчищі не проводили.

Нові часи для Червоногороду почалися, коли у 1772 році Західне Поділля разом із Галичиною в результаті Розділу Речі Посполитої потрапляє під владу Австро-Угорської імперії.

У 1778 році австрійський уряд продає містечко князю *Каролу Понінському*. Разом із сином *Калістом* вони розбирають залишки мурів. Було розібрано до фундаментів і замкові башти, на місці яких постали нові – вищі і ширші у неготичному стилі, увінчані зубчастими коронами. Вони стали основною прикрасою розкішного палацу, який з'явився у 1820 році. За одними

даними архітектором палацу був *Т. Матловський*. Інші приписують його авторство видатному львівському архітектору *Юліану Захаревичу*.

Рис. 3.3 Фрагмент карти Ф.фон Міга (1779-1782 рр.) з зображенням Червоноградського замку

Ось як описує його О. Чоловський в довіднику “Давні замки і фортеці на Галицькій Русі:“... Замок, розташований на східній стороні містечка. Оточений з усіх боків гористою місцевістю, являв собою в плані прямокутник, звернений фронтальною стороною до сходу, з двох сторін якого знаходились круглі башти з галереями зверху.

Між баштами розміщувався ганок, опертий на колони і прикрашений гербами князів Понінських. Замок збудований з червоного каменю. Всередині замку зберігалися родинні портрети родини його власника князя Понінського.

Завдяки італійському архітектору навколо палацу з’являється парк. Архітектор повторив хитрість і винахідливість турків і змінив русло Джурина, завдяки чому в околиці з’явилося ще одне диво – 16-ти метровий каскадний водоспад.

На початку 19 століття. Червоногород переходить у власність князів Любомирських. Тоді місто було центром «панства Червоногорода», за яким

були закріплені села Нирків, Устечко, Солоне та Нагоряни. Останнім власником замку була Марія-Елеонора Любомирська (1862-1945).

На початку 20 століття палац знаходився в хорошому стані, був житловим, його кімнати були прикрашені в стриманому стилі. В одній з кімнат палацу знаходилася колекція старовинної польської зброї, включаючи обмундирування польських крилатих гусарів. 1916 - 1918 роки. У період Першої Світової війни Червоногород окупували російські війська. У цей період палац був розграблений і частково зруйнований. Споруда прийшла в запустіння. 1918-1941 палац не відновлювали, але він перебував у житловому стані (Рис. 3.4).

Рис. 3.4 Червоноградський замок (30-ті рр ХХ ст)

Найбільш руйнівною для Червоноградського замку виявилася післявоєнна відбудова народного господарства 1950-і – 1960-і роки. За наказом голови Нирківського колгоспу палац починають розбирати на будівельний матеріал, який використовувався для побудови свинарників та інших господарських будівель. Ось так знищувався палац і башти замку Червонограда (фото з колекції О. Волкова і сайту «Замки та храми України»). Мабуть в стінах

будинків місцевих жителів і зараз можна знайти залишки цього пам'ятника.

У 1970 р Червоногород офіційно перестає існувати. На місці села тепер урочище, відоме під назвою «Червоне», що належить Нирківського сільраді.

13 квітня 2013 року вранці на всю висоту обвалилася південна башта палацу. За свідченням сільського голови Івана Бержушко «Вдovж вежі тягнулася широка тріщина, сантиметрів 10, роками на це ніхто не звертав уваги, не ставили маячків, щоб подивитися, чи не просідає конструкція, не проводили консерваційних робіт. У 2002 році облдержадміністрація руїни Червоногородського замку передала у власність Тернопільській єпархії УАПЦ. Але вони виявились неефективними власниками, за пам'яткою не доглядали».

На сьогодні ми можемо констатувати, що Червоноградський замок перебуває у стані руїни (Рис. 3.5).

Рис. 3.5 Сучасні руїни Червоноградського замку

Додаток К
Фізико-географічне районування Поділля

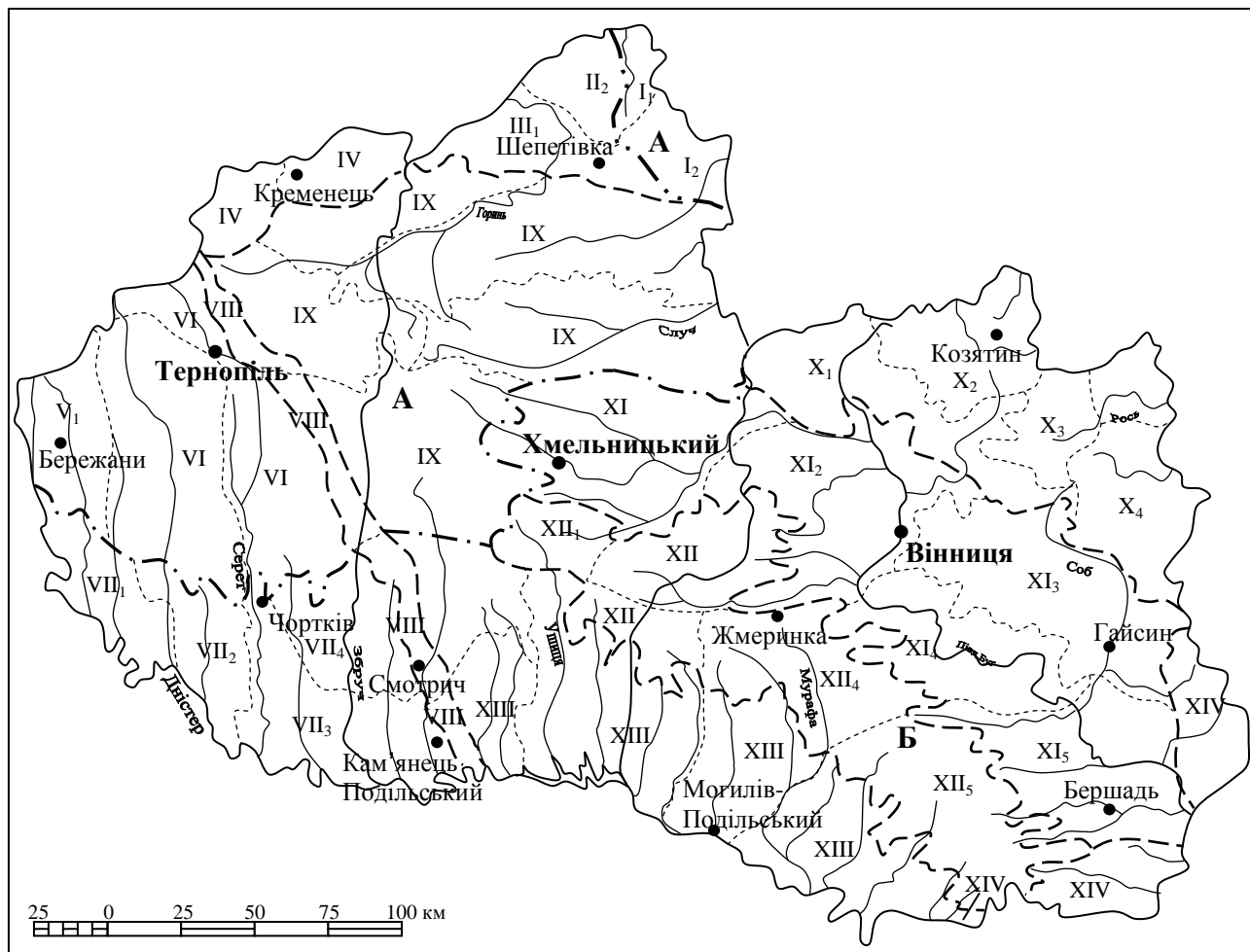

Рис. К.1 Схема фізико-географічне районування Поділля (за Л. Воропай, 1982)

ЗОНА МІШАНО - ЛІСОВИХ ЛАНДШАФТІВ

А. Провінція Українського Полісся:

- I. Область Житомирського Полісся. Райони: 1. Новоград-Волинський;
2. Баранівський.

ЗОНА ЛІСОСТЕПОВИХ ЛАНДШАФТІВ

А. Західно - Українська провінція:

- II. Область Волинської височини. Райони: 1. Корецький.
- III. Область Малого полісся. Райони: 1. Славуто-Шепетівський.
- IV. Область Північного Поділля. Райони: 1. Кременецький;
2. Почаєвський.
- V. Область Розточчя і Опілля. Райони: 1. Бережанський.
- VI. Область Західного Поділля. Райони: 1. Заложський;

2. Козовський; 3. Тербовлянський,

VII. Область Тернопільського Придністров'я. Райони:

1. Монастирський; 2. Бучацький;

3. Борщівський; 4. Гусятинський.

VIII. Область Подільських Товтр. Райони: 1. Гаї-Розтоцький;

2. Збаразький; 3. Скалатський; 4. Кам'янець-Подільський,

IX. Область Центрального Поділля. Райони: 1. Шумсько-Білогірський;

2. Ямпіль-Полонський; 3. Старокостянтинівський;

4. Авратинський; 5. Городоцький.

Б. Дністровсько-Дніпровська провінція:

X. Область Придністровської височини. Райони: 1. Уланівський;

2. Козятинський; 3. Погребищенський; 4. Оратівський.

XI. Область Подільського Побужжя. Райони: 1. Хмельницький;

2. Летичів-Літинський; 3. Гайсинський; 4. Брацлавський; 5.

Бершадський.

XII. Область Дністровсько-Бузької міжрічкової височини, райони:

1. Ярмолинецький; 2. Вінковоцький; 3. Волковинецький;

4. Жмеринський; 5. Крижопільський.

XIII. Область Могилівського Придністров'я. Райони:

1. Дунаєвецький; 2. Студеницький; 3. Ушицький;

4. Могилів-Подільський; 5. Ямпільський.

XIV. Область Південного Поділля. Райони: 1. Придністровський;

2. Кодимський; 3. Чечельницький, 4. Теплицький.

Межі: 1 - природних зон, 2 - фізико-географічних провінцій, 3 - областей,

4 - районів, 5 - держав, 6 - адміністративних областей.

Індекси фізико-географічних регіонів: 7 (A) — провінцій, B (XI) — областей, 9 (1, 3, 5) — районів.

Додаток Л

Районування антропогенних ландшафтів Правобережної України

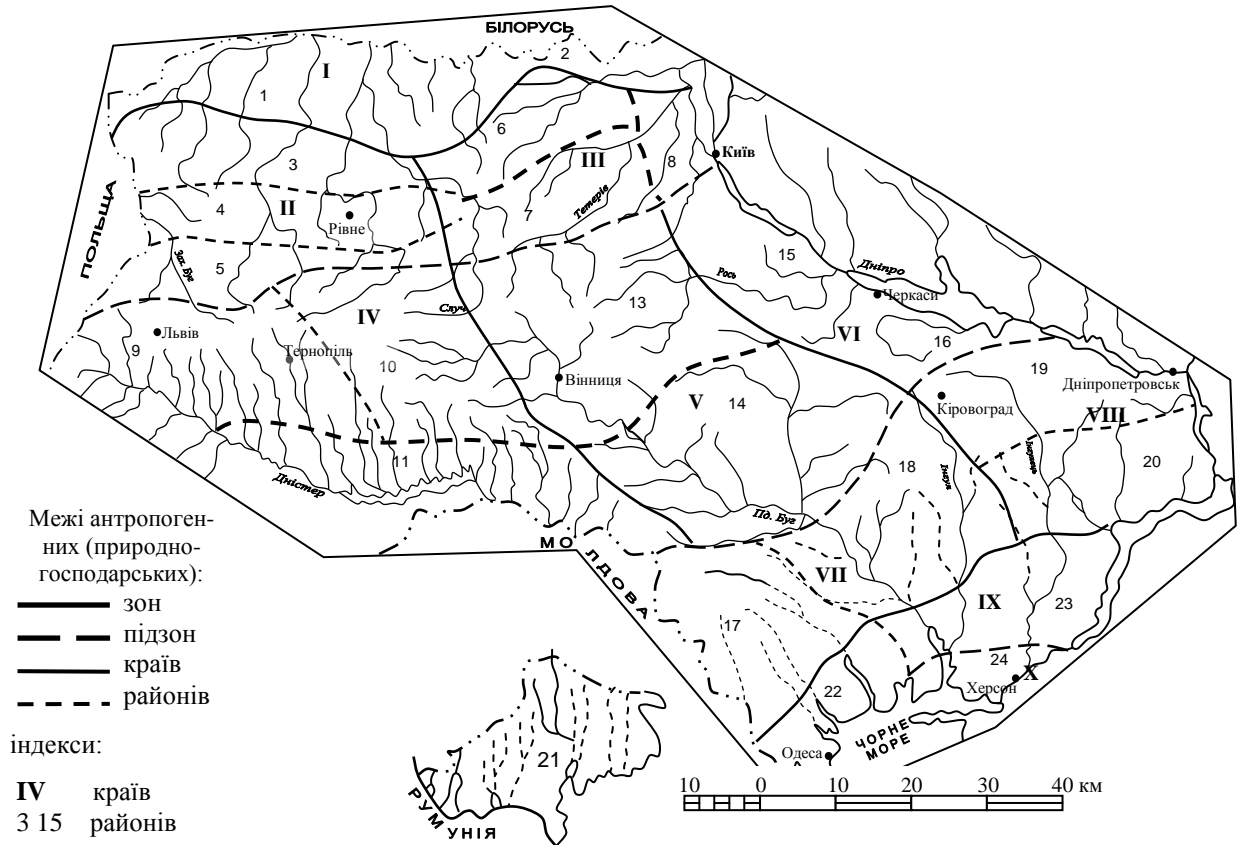

Рис. Л.1 Схема районування антропогенних ландшафтів Правобережної України (за Денисиком Г.І.)

Таблиця Л.1

Одиниці районування антропогенних ландшафтів
Правобережної України

Зони	Підзони	Краї	Райони
Лісопасовищна	Південна	I. Поліський	1. Поліський
			2. Центральний
Лісопольова	Північна	II. Волинський	3. Передполіський
			4. Волинський
		III. Київський Правобережний	5. Малополіський
			6. Словечано-Овруцький
		7. Тетерівський	
			8. Київський

Продовження таблиці Л.1

Лісопольова	Центральна	IV. Подільський	9. Опільський
			10. Центрально-Подільський
			11. Середньо-Придністровський
			12. Південно-Подільський
		V. Побузький	13. Вінницько-Бердичівський
			14. Бузько-Синюхський
	VI. Придніпровський	15. Пороський	
		16. Тямінський	
	Південна	VII. Західний Передстеповий	17. Балтський
			18. Бузько-Інгульський
		VIII. Запорізький	19. Кіровоградсько-Дніпропетровський
			20. Криворізько-Нікопольський
Північна	IX. Причорноморський	21. Придунайський	
		22. Одеський	
		23. Інгулецький	
Центральна	X. Присивашський	24. Херсонський	